
PSIXOLOGİYA

JURNALI

E l m i - p r a k t i k j u r n a l

1999-cu ildən nəşr olunur

2012 №1

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Qurbanova L.M.

Valideynliyə hazırlığın psixomaarifləndirici məqamları3

Əliyev Ə.Ə.

Qloballaşma şəraitində etnomədəni dəyişikliklərin psixoloji əsasları.....12

Əliyeva L.İ.

Uşaqların emosional sahəsinə valideynlərin təsiri.....22

İsgəndərova L.Ə.

Mənalı hafizənin strukturu məsələsinin mini tarixi modeli.....34

Mansour Hassanpour

Emosional intellekt idmançılarda
psixoloji sağlamlığın qorunmasının amili kimi41

Aminzadeh Tabrizi Maryam Seyed Samad qızı

Qloballaşmanın identikliyə və “mən”in inkişafına təsiri.....49

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Cabbarova L.M., Hüseynova D.R.

Ailə modellərinin nəzəri tipologiyası62

Turana Aliyeva

Cross-cultural test adaptation: demand and challenges72

Qurbanova Ş.R.

Normadan yayınan davranış nümayiş etdirən yeniyetmələrin
“mən” konsepsiyası və onun formalaşmasına təsir edən
sosial-psixoloji amillər80

С.М. Меджидова, Р.А. Джавадов

Доминирующие установки преподавателей вузов,
связанные с коррупцией (на основе социологического
и психологического исследования 2007 г.)89

Faranak Qudsi

Kompyuter asılılığının psixososial problemləri100

PEDAQOJİ PSİXOLOGİYA

Əlizadə S.H.

Müəllimin rəhbərlik üslubunun nəzəri-tarixi məsələləri110

HÜQUQ PSİXOLOGİYASI

Vəliyeva Y.Ə., Əhmədova E.Ə.

Cinayət hadisəsinin baş vermə səbəbinin psixoloji mahiyyəti122

Əlizadə İ.Ə.

Hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin
psixoloji xüsusiyyətləri133

VALIDEYNLIYƏ HAZIRLIĞIN PSIXOMAAARİFLƏNDİRİCİ MƏQAMLARI

Qurbanova L.M.

AMİ-nin baş müəllimi, ps.f.d.

E_mail:persona – KLM74@mail.ru

Açar sözlər: valideynliyə psixoloji hazırlıq, valideynlik məhəbbəti, valideynlik xüsusiyyəti, valideynlik instinkti, valideynlik məsuliyyəti, psixoloji immunitet

Ключевые слова: психологическая подготовка к родительству, родительская любовь, особенности родительства, родительский инстинкт, родительская ответственность, психологический иммунитет

Keywords: psychological preparation for parenthood, parental love, especially parenting, parental instinct, parental responsibility, psychological immunity

Övladın dünyaya gəlişi ilə insan ömrün əsas mərhələsi olan valideynliyə qədəm qoyur; insanın şəxsi keyfiyyətləri, ailə münasibətləri, yaşam tərzı daha da inkişaf edir və təkmilləşir, məsələn: övladın sağlam böyüməsi üçün evdə lazımı şərait yaradılır, məişət əşyaları səliqəyə salınır (yeni məişət əşyaları alınır, köhnələrin yeri dəyişdirilir, gigiyena qaydalarına ciddi riayət edilir və s.); övlada yaxşı nümunə göstərmək üçün valideyn öz davranışında əxlaq normalarına uyğun müəyyən düzəlişlər edir, övladın tərbiyəsindəki keyfiyyəti təmin etmək məqsədilə savadını, dünyagörüşünü

artırır; valideyn öz sağlamlığına və təhlükəsizliyinə daha da ciddi yanaşır, özünü hər bir təhlükədən qoruyur; övladı maddi cəhətdən təmin etmək məqsədilə əmək fəaliyyətini daha inkişaf etdirir, təkmilləşdirir və s. Deməli, övladın dünyaya gəlişi ailəyə inkişaf gətirir. Hər ailədən başlanan belə inkişafın vəhdəti bəşəri inkişafı təmin edir. Elə buna görə də, övlad Allahın ailəyə “xeyir-duası” kimi qəbul olunur. İnsan ömrünə saysız-hesabsız yenilikləri gətirməsinin mükafatı olaraq isə, övlad ən əziz varlıq kimi ilahi bir məhəbbətlə - valideynlik məhəbbətilə əhatə olunur. Valideynlik məhəbbəti valideynlik

xüsusiyyətinin formalaşma səviyyəsi ilə düz mütənəsiblik təşkil edir. Valideynlik xüsusiyyətinin formalaşmasında növbəti faktorlar əsas rol oynayır: cinsi mənsubiyyət, yaş, təhsil və dünyagörüşü, mənaviyyət, ünsiyyət və davranış mədəniyyəti, idrak proseslərinin inkişaf səviyyəsi, psixi xassələr, psixoloji və fiziki sağlamlıq, sosial status və peşə vərdişləri, dini inanclar, sosial dəyərlərə yanaşma tərzii.

Valideynlik növbəti mərhələlər üzrə inkişaf edir (təkmilləşir): valideynlik haqqında ilkin təsəvvürlərin formalaşması (özünü dərk etməyə başlayan andan ilk övladın dünyaya gəldiyi ana qədər davam edir); valideynlik hissinin yaşanması (ilk övladın dünyaya gəlişindən start götürür); valideynlik vəzifəsinin icrası (övladın böyüdülməsi və cəmiyyətə təhvil verilməsi dövrünü əhatə edir); nənəlik-babalıq (nəvələrin dünyaya gəlişindən ömrün sonuna qədər davam edir).

Digər canlılar kimi insanın da həyatı fəaliyyətini istiqamətləndirən instinktləri (lat. *instinctus* – mənəca oyanma deməkdir və davranışın formalaşmasında motivasiya rolunu oynayan anadangəlmə vərdişlər toplusunu ifadə edir) var: yaşamaq, yemək, nəsil artırmaq. Valideynlik instinkti nəsil artırmaq instinktinin tərkib hissəsini təşkil edir (analıq instinkti - övladın böyüməsi üçün zəruri olan

qayğılı və məhəbbətli davranışı formalaşdıran, atalıq instinkti – nəsil artırmaq və bu nəslə qorumağa yönəlmiş davranışı stimullaşdıran bioloji hisslər toplusundan ibarətdir). Valideynlik məhəbbətinin formalaşmasında valideynlik instinktinin də mühüm rolu var. Qız və oğlan uşaqları valideynlik instinkti ilə doğulsa da, bu hisslər tərbiyə nəticəsində inkişaf etdirilir (məsələn: uşaqlıqdan qızlara oyuncaq gəlinciklərin köməyi ilə uşaq bələmək, yatızdırmaq, yedizdirmək öyrədilir, oğlanlara isə körpəni əyləndirmək, gəzdirmək və s. tapşırıqlar). Tərbiyə düzgün qurulmadıqda isə, valideynlik məhəbbətinin mahiyyəti dərk edilmir, nəticə isə fəsadlı olur, məsələn: atılmış uşaqların sayı artır, hamiləliyə yarımçıq son qoyulur, karyeraya görə analıqdan imtina edilir və s. Ona görə də qız və oğlanların cinsi tərbiyəsində valideynlik məhəbbətinin təbliği məqamlarına xüsusi yer verməlidir.

İlk dəfə valideyn olmağa hazırlaşan qadın hamiləlik məsuliyyətini tam dərk etmir. Bu məsuliyyətin formalaşmasında ətrafındakı insanların, hamilə qadına nəzarət edən həkimlərin övladın sağlamlığı naminə özünəqulluqla bağlı tövsiyələri əhəmiyyətli rol oynayır, belə tövsiyələr vasitəsilə ana olmağa hazırlaşan qadının şüuraltı təbəqəsinə övladının qayğısını çəkməklə bağlı “proqram” yerləşdirilir və ana

doğulacaq övladını bətnində olarkən sevməyə, qorumağa, qayğısını çəkməyə başlayır. Övladın dünyaya gəlişi ananın dəhşətli fiziki ağrıları hesabına başa gəlir və bu ağrılardan sonra körpənin səsinin eşidilməsi ölüm-qalım arasında qalan ananın azadlığa çıxması, rahatlaşmasından xəbər verir. Bu səs, bu görüntü ananın əzablardan xilas və mükafatıdır: övladın doğulması ilə sanki cənnətin qapıları qadının üzünə açılır. “Cənnət anaların ayaqları altındadır!” fikrilə analığa nə qədər yüksək dəyər verildiyi dinimizdə də qeyd edilir, övladın dünyaya gəlişilə qadın ana adını və bu adla cəmiyyətdə ən yüksək statusu qazanır. Həyatda əziyyətlə əldə edilən hər bir şeyin qədri-qiyməti bilindi ki, kimi, ana da öz əziyyətinin bəhrəsi olan övladını qoruyur, qayğısına qalır və övladını böyütməkdən zövq alır. Övladı böyütdükcə analıq məhəbbəti daha da təkmilləşir, möhkəmlənir və bütün hissləri üstələyir. Analıq hissi cəmiyyət tərəfindən yüksək dəyərləndirilir, ilahiləşdirilir və müqəddəslik zirvəsinə ucaldılır və bu zirvəni fəth etmək uğrunda analar qarşıya çıxan maneələrə qarşı mübarizə aparır, hətta özlərini övladları naminə qurban verməkdən belə çəkinmirlər. Lakin qadınlar var ki, övladını dünyaya gətirdikdən sonra onu tərk edir, elə qadınlar da var ki, atılmış körpəni himayəsinə götürür. Birincilər cəmiyyət tərəfindən lənət-

lənir və analıq adından məhrum edilir, ikincilər isə alqışlanır, hörmət və ehtiramla qarşılanır. Deməli, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, analıq məhəbbətinin formalaşmasında, təbliğində sosial mühitin rolu böyükdür və analıq məhəbbəti – övladın qayğısına qalmaq, onu psixoloji və fiziki cəhətdən sağlam böyütmək məqsədi daşıyan fəaliyyəti təmin edən hisslər toplusu kimi qəbul edilir. Analıq məhəbbəti övladın sevgi haqqında ilk təəssüratını formalaşdırır. Analıq məhəbbətini hiss edən övlad özünün arzulanan olduğunu dərk edir, varlığının xoşbəxtlik gətirməsini duyur və bu prosesin nəticəsi olan məmnunluq hissindən xoşbəxt anlar yaşayır. Analıq məhəbbəti təmənnasızdır, təmənnasız sevgi duyan insan təmənnasız sevgi bəxş etməyi də öyrənir. Deməli, ana məhəbbəti həm də dünyanı xilas edəcək faktorlardan biri olan məhəbbətin təbliğində əhəmiyyətli rol oynayır: İnsan yaşa dolduqca bu məhəbbəti ona bəxş etmiş ananın yaşadığı torpağı sevir, ona qulluq edir və yaşadığı qayğısız, xoşbəxt anların xatırlanması onun psixoloji durumunu bərpa edən psixoterapiya rolu oynayır. Lakin, psixoloji gərginliyi olan, həyatından narazı olan ana balasına məhəbbət verməklə yanaşı, öz dərdindən də pay verir və insan uşaqlığının xoş günləri ilə yanaşı acı xatirələri də yada salır, kədərlənir və bu onun fəaliyyətinə

neqativ təsir edir. Deməli, balanın xoşbəxtliyi ananın xoşbəxtliyi ilə düz mütənasibdir. Ona görə də ananın bütün problemləri məhəbbətinin kölgəsində qalmalıdır, ana övladının qarşısına həmişə gülürüz və xoşbəxt çıxmalıdır. Uşaq hiss etməlidir ki, hər nə olursa - olsun onun varlığı anasını xoşbəxt edir və yalnız belə halda o pozitiv hisslərlə böyüyür. Ana məhəbbətinin övlada qarşı ifrat bağlılığa çevrilməsi neqativ fəsadlara səbəb olur: ana övladının müstəqilliyini və övladından ayrı yaşamağı qəbul etməkdə çətinlik çəkir, psixoloji gərginlik yaşayır. Ona görə də övlad böyüdükcə onu müstəqil həyata təhvil verəcəyi ilə bağlı ananın psixoloji cəhətdən hazırlığı vacib hesab edilir.

Yeni nəslin formalaşmasında atalıq məhəbbəti də analıq məhəbbəti qədər əhəmiyyətli rola malikdir; yüksək səviyyəli şəxsiyyət yetişdirmək üçün analıq və atalıq məhəbbəti bir-birini tamamlamalıdır. Əgər ana övladı dünyaya gətirirsə, ata övladın yaranışının təməlini qoyur, deməli hər iki valideynin bir-birinə olan sevgisi sevginin bəhrəsi olan övlada ötürülür. Necə ki, ana bətnindəki körpəsinə sevgisini bəxş edə bilir, eləcə də ata hamilə qadınının qayğısını çəkməklə bətnindəki körpəyə sevgi ötürür. Bu sevgi isə, dölün normal inkişafını təmin edir. Körpəyə qulluq edən ananın əri tərəfindən məhəbbətlə əhatə

olunması körpənin qidalandığı südün keyfiyyətinə də pozitiv təsir göstərir.

Övladlar anaları ilə daha çox vaxt keçirdiklərinə və daha çox ünsiyyətdə olduqlarına görə analıq məhəbbəti daha çox diqqət mərkəzində qalır. Min-bir əziyyətlə ailənin maddi rifahının, nüfuzunun qorunması yolunda fəaliyyət göstərən ataların əziyyətinin analar tərəfindən minnətdarlıqla qarşılanması və övladlara düzgün çatdırılması atalıq məhəbbətinin xüsusi hörmət və ehtiramla dəyərləndirilməsidir. Ata məhəbbətinin yoxluğu övladın fiziki və psixi sağlamlıq, cinsi tərbiyə, psixi inkişaf, sosiallaşma, ailə həyatı üçün seçiləcək tərəf müqabili obrazının formalaşması, valideynlik məsuliyyətinin dərki sahələrindəki tərbiyəsinə ciddi problemlər yaradır. Ata tərbiyəsi görməyən oğlan uşaqlarının kişilik haqqındakı təsəvvürlərində ciddi qüsurlar müşahidə edilir, qız uşaqları isə əks cins nümayəndələri ilə rəftarda çətinlik çəkir və s. Atalıq məhəbbətindən qaynaqlanan ata hökmü və zəhmi övladların davranış pozuntularının qarşısının alınmasında əhəmiyyətli rol oynayır; övlad cəmiyyətdə ana dəstəyi ilə deyil (qadın fiziki cəhətdən zəif məxluq hesab edildiyindən), ata dəstəyi ilə fəxr hissi duyur:

Xoşbəxt o övladdır ki, həm ata, həm də ana məhəbbətini bütün tamlığı ilə duyur. Bu məhəbbətdən hər hansı

birinin yoxluğu natamamlıq komplekslərinin formalaşmasına yol açır. Analıq və atalıq məhəbbətinin bir-birini tamamlaması övladın valideynlərinə qarşı etibarını möhkəmləndirir, bütün problemlərini valideynlərlə bölüşməsinə və onların vaxtında aradan qaldırılmasına şərait yaradır. Deməli, analıq və atalıq məhəbbətinin vəhdəti valideyn-övlad münasibətlərini sağlamlaşdırır və ümumilikdə ailənin psixoloji iqliminə müsbət təsir göstərir: ailədaxili kollektivçilik, təmənnasız bir-birinə yardım etmək, emosional məmnunluq, inam, qürurluluq, məsuliyyətlik və digər ailə dəyərlərini, eləcə də bu dəyərlər üzərində inkişaf edən ailə mədəniyyətini formalaşdırır, təkmilləşdirir.

Yeni övladların (xüsusilə də ilk övladın) dünyaya gəlişi ilə ailənin adəti yaşam tərzini tamamilə dəyişir: körpənin ailəyə gəlişi valideynlərdən bütün resurslarını səfərbər etməyi tələb edir; körpənin doğulması ilə ailə yeni mərhələyə (“uşaqlı ailə” mərhələsinə) keçid edir, istənilən keçid prosesi isə, öz çətinlikləri ilə seçilir. “Uşaqlı ailə” mərhələsinə keçidlə əlaqəli yaşanan çətinliklərin əsas səbəbləri gənc valideynlərin yeni şəraitə dezadaptasiyası ilə əlaqələndirilir: dezadaptasiya zamanı həm gənc analar, həm də gənc atalar müxtəlif səpkili psixoloji problemlər yaşayır.

Gənc anaların yaşadığı psixoloji problemlər:

“analıq xoşbəxtliyi”ni dərk edə bilməmək;

“analıq nevrozu” – uşağı əmizdirmək üçün südün yetməyəcəyi, uşağın sağlamlığı ilə bağlı səbəbsiz narahatlıq keçirmə və digər ifrat ana qayğısına görə yaşanan psixoloji gərginlik səbəbindən yaranan nevroz;

doğuşdan sonra bədən fiqurasında əmələ gəlmiş neqativ dəyişiklikləyə görə psixoloji narahatlıq: özündənnarazılıq, özünəinamsızlıq, dismorfofobiya və s.

cinsi həyata marağın itməsi;

həyat yoldaşına sevgili kimi kifayət qədər vaxt ayıra bilməmə səbəbindən yaşanan qısqanclıq;

fiziki yorğunluğun səbəb olduğu aqressiya;

uşağa baxmaqla əlaqəli uzun müddət işgüzar həyatdan təcrid olma səbəbindən baş verən desosiallaşma;

resosiallaşmanın olmaması səbəbindən natamamlıq komplekslərinin formalaşması;

ünsiyyət tələbatının ödənilməməsi səbəbindən yaranan depressiyalar;

tamamilə uşağın gündəlik rejimindən asılılıq səbəbindən tənhalığa meyillənmə və digər psixoloji gərginliklərin əmələ gəlməsi.

Gənc ataların yaşadığı psixoloji problemlər:

atalıq məsuliyyətinin dərkini ilə əlaqəli yaşanan gərginliklər;

atalıq məsuliyyətini ifrat dərəcədə şişirtməklə əlaqəli psixoloji narahatlığın yaşanması;

kişi azadlığının tamamilə itirilməsini düşünməklə əlaqəli yaşanan psixoloji sıxıntılar;

ailəni iqtisadi cəhətdən təmin edə bilməməklə bağlı yaşanan qorxu;

qadının uşağa həddindən artıq vaxt ayırmasını qısqanlıqla qəbul etmək və bu səbəbdən tərk olunduğunu düşünməklə əlaqəli yaşanan psixoloji narahatlıqlar;

seksual tələbatın ödənilməsində baş verən fasilələr səbəbindən yaranan aqressiya (gənc ananın seksual imkanlarının və marağının nisbətən azalması səbəbindən);

atalıq vəzifəsinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqəli asudə vaxtının əvvəlki dövrlərə nisbətən qat-qat azalması və ya yaşanan fiziki - psixoloji yorğunluğun aradan qaldırılmasına tələb olunan asudə vaxtından lazımi qaydada istifadə olunmaması səbəbindən yaranan psixoloji yüklənmə;

ailə qayğılarının yaratdığı psixoloji yüklənmələr səbəbindən konfliktlərə meyillənmə və digər psixoloji problemlərin yaşanması.

*Gənc ata və anaların yaşadığı psixoloji problemlərin qarşısını alacaq psixogiyyena qaydaları.

Yuxu və qida rejiminə riayət etmək.

Əgər uşağın gecələr ağlaması səbəbindən ata və anaların yuxu

rejimində müəyyən fasilələr əmələ gəlsə, onu qaydasına salmaq üçün gündüzlər vaxt tapıb yatmaq lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, insanın yatması onun psixoloji resurslarının bərpasında əsas rol oynayır. Lazımi şəkildə qidalanmamaq orqanizmin vitaminlərə olan tələbatının ödənilməsinə səbəb olur. Vitaminsizlik səbəbindən də psixoloji gərginliklər daha da şiddətlənir. Məsələn, yeni ana olmuş qadının orqanizmində doğuşdan sonra qanazlığı səbəbindən və ya süd vermə ilə əlaqəli vitaminlərə olan tələbat daha da artır, eləcə də gənc atanın həm fiziki, həm də psixoloji yükü çoxalır. Deməli, normal qidalanmanın psixoloji sağlamlığın təmin olunmasındakı rolunu fakt kimi qəbul etmək lazımdır.

2. Ünsiyyət tələbatını ödəmək.

Vaxt tapıb yaxın dost-tanışla ünsiyyət əlaqələri yaratmaq lazımdır. Bu məqsədlə telefon əlaqələrindən və ya uşağın gəzintisi zamanı ətrafdakı ünsiyyətə meyilli insanların köməyindən də istifadə etmək olar. Həyat yoldaşı ilə hər gün müəyyən həyatı əhəmiyyətli mövzularda diskussiyaların aparılması da ünsiyyətə olan tələbatın ödənilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

3. Gəzintilər təşkil etmək.

Körpə uşaq əksər valideynlər gəzinti hazırlığının çətinliyi (məsələn: uşağın zəruri pal-paltarının, əşyalarının

götürülməsi və s.) səbəbindən ailə gəzintilərinə getmirlər, bununla da yığılmış emosional gərginlikdən azad olmaq üçün zəruri psixoterapevtik əhəmiyyət kəsb edən istirahətdən özlərini məhrum edirlər. Psixoloji gərginliklər isə, yığılır-yığılır və müxtəlif xarakterli ailə konfliktlərinə səbəb olur. Gəzintilərə getməyə əngəl yaradan hazırlıq probleminin qarşısını almaq üçün əl altında hər zaman gəzinti üçün zəruri olacaq əşyalar yığılmış çanta saxlamaq və gəzintilərdən sonra bu çantaların təkrar olaraq hazır vəziyyətə gətirilməsini boş vaxtlardan birində etmək lazımdır.

4. Valideynlik məsuliyyətini və xoşbəxtliyini dərk etmək üçün müəliyələr etmək.

Hər kəs hər hansı problem qarşısında aciz qalmaqdan sığortalanmayıb. Çətin anlarda “yalnız ölümə çarə yoxdur!” atalar sözlərini həyat devizinə çevirməklə və problemlərin həllinə yardım edən psixoloji məlumatlar əldə etmək üçün müəliyələr etməklə şəxsi keyfiyyətləri təkmilləşdirmək və psixoloji immuniteti möhkəmləndirmək olar.

5. Uşağın tərbiyəsinə sevimli fəaliyyət növü kimi yanaşmaq.

Hər kəsin özünü təsdiqə olan ehtiyacı və bu istiqamətdəki fəaliyyəti təbiidir. Lakin özünü təsdiqin ən şərəfli yolu valideynlikdən keçir. Ona görə də uşaq şəxsiyyətinin formalaşdırıl-

masına bir yaradıcı iş kimi yanaşmaq və əldə edilən nailiyyətlərdən zövq almaq da orqanizmə psixoterapevtik təsir göstərir.

6. Autotreninqlə məşğul olmaq.

Autogen məşq (və ya autotreninq) psixofizioloji resursların bərpasına xidmət edən ən geniş yayılmış məşq növüdür. AM ilk dəfədən alınmaya da bilər. Ona görə də AM hərəkətlərinin təkrar-təkrar edilməsi məsləhətdir və hətta bir müddətdən sonra proses vərdişə də çevrilə bilər, bu isə arzu olunan hallardan hesab edilir.

7. Xarici görkəmin qayğısına qalmaq.

Ətrafdakı insanlarla bir müddət görüşməyib sonra görüşərkən diqqəti çəkən ilkin məqam xarici görkəmdəki dəyişiklik olur və yaşam tərzindən məmnunluq xarici görkəmdəki gümrəhlik, gözəlliklə əlaqələndirilsə, neqativ dəyişiklik pis vəziyyətə işarədir. Görüşlər zamanı xoş sözlərin, təriflərin eşidilməsi əhəmiyyətli psixoterapevtik təsirə malikdir. Hər zaman görüşlərdən xoş əhval-ruhiyyə qazanmaq üçün fiziki gözəlliyin qeydinə qalmaq və geyimdəki səliqə-səhmana da ciddi diqqət yetirmək lazımdır.

Psixoloji immuniteti artırmaq baxımından yuxarıda qeyd edilən psixogigiyena qaydalarına hər valideynin riayət etməsi zəruridir. Psixoloji immunitetin yüksək olması valideynlik məsuliyyətindən qaynaqlanan vali-

deynlik borcunun yerinə yetirilməsinə də analoji təsir göstərir. Uşağın pis davranışı ailədaxili problemlər haqqında ilk xəbərdaredici simptomlardır və ailədaxili problemlərin həlli ilə bağlı vaxtında lazımi tədbirlərin

görülməməsi uşağın şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşmasında ciddi problemlər yaradır. Ona görə də valideynlər atdıqları hər addıma qarşı məsuliyyətliyi dərk etməli və valideyliyə psixoloji hazırlığa ciddi yanaşmalıdırlar.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov A.N., Əlizadə Ə.Ə. Ailə həyatının etika və psixologiyası üzrə müntəxəbat. B.: Maarif, 1989.
2. Qurbanova L.M. Ailənin psixoloji problemləri və həlli yolları. Sum.: Bilik, 2012.

ПСИХОПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЕ МОМЕНТЫ ПОДГОТОВКИ К РОДИТЕЛЬСТВУ

Абстракт

Быть родителем – это очень серьезная ответственность. Подготовка к родительству должны пройти все будущие папы и мамы. Ведь именно позитивное родительство позволит правильно воспитать чадо.

В каждой семье к моменту зачатия ребенка, как и в любой структуре, присутствуют здоровые и разрушительные силы. В результате всего комплекса мер психологической поддержки можно ожидать усиления конструктивных факторов и снижения воздействия разрушительных факторов. Очевидно, что в основу работы с семьей в этот период должен быть положен гуманистический подход. В значительной мере семья нуждается прежде всего в психологической поддержке. Задача психолога способствовать формированию в группе атмосферы доверия и безопасности.

Родительство как психологическое явление является сложной структурой, которая рассматривается исследователями с точки зрения системного, комплексного и феноменологического подходов. Системный подход предполагает признание семьи как единого целого. Рассматривая феномен родительства с точки зрения системного подхода, исследователи описывают его в тесной взаимосвязи с семейной системой. Психологи рассматривают семью как целостное социальное, психологическое и духовное образование. Семья проходит кризисный период в своем развитии

в связи с принятием женщиной и мужчиной новых социальных ролей, ответственности за ребенка, новых обязанностей, изменением отношений внутри семьи и семьи с обществом. В такой сложный момент многие семьи нуждаются в квалифицированной психологической помощи.

PSYCHOLOGICALLY ELUCIDATIVE MOMENTS PREPARATION TO PATERNALNESS

Abstract

To be a parent is very serious responsibility. Preparation all future dads and mothers must pass to paternalness. In fact exactly the positive paternalness will allow correctly to bring up a child.

In every family to the moment of conception of child, as well as in any structure, healthy and destructive forces are present. As a result of all complex of measures of psychological support it is possible to expect strengthening of structural factors and decline of influence of destructive factors. Obviously, that in basis of work with family humanistic approach must be fixed in this period. To a great extent family needs foremost psychological support. Task of psychologist to assist forming in the group of atmosphere of trust and safety.

Paternalness as the psychological phenomenon is a difficult structure, that is examined by researchers from the point of view of the system, complex and phenomenological approaches. Approach of the systems confession of family as single unit. Examining the phenomenon of paternalness from the point of view of approach of the systems, researchers describe him in close intercommunication with the domestic system. A psychologist examines family as integral social, psychological and spiritual education. Family passes a crisis period in the development in connection with an acceptance by a woman and man of new social roles, responsibility for a child, new duties, by the change of relations into family and family with society. In such difficult moment many families need skilled psychological help.

Məqalə Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun “Filologiya və təhsildə psixoloji xidmət” fakültəsinin elmi şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (Protokol № 02)

Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, dosent

Məqalə 13 yanvar 2012-ci ildə redaksiyaya daxil olmuşdur

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ ETNOMƏDƏNİ DƏYİŞİKLİKLƏRİN PSIXOLOJİ ƏSASLARI

Əzim Əli oğlu Əliyev

Azərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi

E-mail: azimaliyev@rambler.ru

Açar sözlər: *qloballaşma, etnopsixologiya, milli mənsubiyyət, milli dəyərlər.*

Ключевые слова: *глобализация, этнопсихология, национальный принадлежность, национальный ценность.*

Key words: *globalization, ethnopsychology, ethnic origin, national values.*

Son illərdə qloballaşma və millilik, onların qarşılıqlı təsiri problemi getdikcə aktuallaşmaqdadır. Bu sahədə fəlsəfə, iqtisadiyyat, politologiya, sosiologiya və psixologiyada geniş tədqiqatlar aparılmışdır. Bunu zəruri edən səbəb qloballaşmanın cəmiyyətlərdə, insanların həyat tərzində, təfəkkür tərzində əmələ gətir-dişi dəyişmələr, bu dəyişmələrin insan psixikası, şəxsiyyəti və münasibətlərinin inkişafında yaratdığı problemlərlə izah olunur. Göründüyü kimi, mahiyyət etibarı ilə qloballaşma meyarlar, dəyərlər sistemini dəyişən proses olduğu üçün onu öyrənən sahələr də bir-birindən fərqlənir. Bu prosesi öyrənən iqtisadi, siyasi, fəlsəfi, sosioloji, psixoloji sahələr bir-biri ilə əlaqəli olsa da, hər biri qloballaşan prosesləri özünün prinsipləri, dəyərləndirmə meyarları əsasında təhlil edir. Elə bu müxtəlifliyə

görə də qloballaşma anlayışının ən obyektiv mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu demək çətindir, lakin onun araşdırıldığı elmlərin hər birində qloballaşma məhz həmin elmin predmetinə görə özünəməxsus qaydada izah olunur. Psixologiyada da qloballaşmaya yanaşma fərqlidir. Bu fərqi nədən ibarət olduğunu aşağıda izah etməyə çalışacağıq.

Qloballaşma anlayışı fransız dilindən götürülüb, mənası (qlobus-kürə) - bütün yer kürəsini bürüyən deməkdir (1, s. 185). Qloballaşma elmi anlayış kimi ilk dəfə 1985-ci ildə meydana çıxmışdır. Onun müəllifi amerikalı sosioloq R.Robertsondur. R.Robertsona görə, qloballaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ümumiyyətlə həyatımızın bütün sahələrini nəzarət altına almaqla bərabər, dünya birliyinin inkişaf səviyyəsinə əhəmiyyətli dəyişikliklər edir, təsir

göstərir. Ümumi problemlərin həlli, idarə edilməsi, bütün sahələr üzrə təhlükəsizlik və əməkdaşlıq, siyasi dialoqun aparılması vacib və qaçılmaz məsələyə çevrilir. Bu halda insan həyatı, yaxud bütövlükdə cəmiyyət üçün yaranan bir çox çətinlikləri, araşdırılması vacib olan məsələləri bir dövlət səviyyəsində adekvat qaydada dəyərləndirmək, həll etmək mümkün olmur. Ancaq bu problemlərin geniş çərçivədə, qlobal anlamda araşdırılması problemə daha obyektiv yanaşmaya imkan verir. İnsan psixikası (təfəkkürü), fərdiyyəti, şəxsiyyəti və münasibətləri sahələrindəki məsələlərlə məşğul olan psixologiya elmində qloballaşma problemi özünəməxsus qaydada izah edilir, qloballaşmanın insan psixikası, davranışı, fəaliyyəti və ünsiyyətində əmələ gətirdiyi dəyişmələrin izahı, yolları axtarılır.

M.Seyidovun Azərbaycan xalqının soykökü ilə bağlı araşdırmalarında belə nəticə göstərilir: “Bu və ya başqa xalqın soykökündə duran başlıca qəbilələrin, qəbilə-birləşmələrinin təfəkkürünün tarixi hadisələrlə bağlı yayılma ərazisi (arealı), onun təsir çevrəsinin gücü, çağın əsasən yadların və onların görüşlərinin, dinlərinin sıxışdırılmasına qarşı dözümlülüyü, nəyi verib, nəyi aldığı öyrənilərkən o qəbilənin ictimai, mədəni, mənəvi dünyası öz böyüklüyü ilə üzə çıxır: yad, hətta doğma qəbilələrdə verib-

alma ictimai, mənəvi prosesi, təfəkkürün və onunla bağlı komponentlərin səviyyəsini aydınlaşdırır” (2, s. 9).

Əbu Osman əl-Caiz əl Bəsri “Türklərin fəzilətləri” əsərində Orta əsrlərdə Osmanlı İmperiyası dövründə dünyada gedən qloballaşma prosesində türk xalqlarının sahib olduqları mədəniyyəti onların öz dilindən belə şərh edir. “Biz daha xeyirli inamın daha xeyirli əsgərləri olmuşuq... Əgər yer üzünün bütün at və atlılarını bir meydana toplasaq, biz gözə daha çox dəyəcəyik və daha qorxmaz görünəcəyik. Sən bizim yürüşlərimizi, süvarilərimizi və ancaq bizim daşıya bildiyimiz bayraqlarımızı gördükdə biləcəksən ki, biz ancaq dövlətə bir dayaq olmaq üçün, sultana kömək üçün yaradılmışıq. Əgər Tibet əhli, Zabis (Hindistandan Şərqdə bir ada) adamları, Hind süvariləri və Rum atlıları birgə hücumə keçsə, silahlarını atıb qaçmaqdan başqa çarəsi qalmaz. Biz ağıl sahibi, xeyirxahlıq və dürüst rəy əhliyik” (3, s. 25).

Azərbaycan mütəfəkkirlərinin fəlsəfi görüşlərində, o cümlədən klassik ədəbiyyatda (N.Gəncəvi, N.Tusi, İ.Nəsimi və b.) yetişən nəsildə milli əxlaqın, milli şüurun formalaşdırılması ilə yanaşı bəşəri mədəniyyətin inkişafı da mühüm məsələ kimi irəli sürülürdü. İnsanın bəşəri mahiyyəti dünya mədəniyyətində hələ uzun əsrlər bundan əvvəl qəbul olunmuş məsələ

idi. Bu baxımdan, fəlsəfədə, psixologiyada insanın təbiəti və sivilizasiya, qloballaşma və millilik, integrasiya dövründə mədəniyyətlərin toqquşması problemlərinin həlli üzərində ciddi şəkildə düşünürdülər.

Bu istiqamətlərdə sosial fəlsəfə, sosial psixologiya, sosial pedaqogika, sosio-logiya, iqtisadiyyat, politologiyada və digər elmlərdə zəngin tədqiqat materialları toplanmışdır. O cümlədən, psixikanın kosmos, kainat, təbiət və cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsi artıq sübuta yetirilmişdir. Ciddi səylər sayəsində XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq sosial elmlərdə bu dövrə qədər milli mədəniyyətlərdə qəbul edilməyən məsələlər: “genetik hafizə” (İ.Sikorski), “xalqların psixologiyası” (V.Vundt), “arxetip” (K.Q.Yunq), “etnik şüur” (E.Erikson, C.Mid, E.Fromm), “şüuraltı” (Z.Freyd) və digər anlayışlar öyrənilmiş, elm tərəfindən qəbul olunmuşdur. Bu sahədə müxtəlif elmlərdə fundamental əsərlər yazılmış, təkzibolunmaz faktlar toplanmışdır.

Z.Freyd istər cəmiyyətdə, istərsə də insan fərdinin daxili dünyasında baş verən hadisələrə global hadisə kimi yanaşır. İnkişafı belə “qloballaşma”, böhran” mərhələsində yaranan ziddiyyətlərin nəticəsi kimi görür (4). E.Fromm, E.Erikson, K.Xorni insanın Eqosunun (Məninin) inkişafını onun yaşadığı mühitin, dünya mədəniyyətinin inkişafı ilə üzlaşdırırlar (5).

E.Fromm insanların ictimai təcrübəni mənimsəməsində, özünə yad olanları daxili aləminə buraxmaqda tərəddüdlərlə üzləşdiyini bildirir. E.Fromm göstərir ki, “insanlar bütün həyatı boyu öz köklərinə tələbat hissi ilə yaşayırlar” (5, s.250). Tədqiqatçının nöqtəyi-nəzərində bu tələbatı azadlığa və müstəqilliyə cəhd etmə ilə onları ləngidən qüvvələr arasındakı ziddiyyətlər yaradır. Həmin ziddiyyətlər özündə böyük motivləşmiş qüvvəni birləşdirirlər. Nəticədə fərddə ikinci dərəcəli hesab olunan tələbatlar əmələ gəlir. İkinci dərəcəli hesab olunmalarına baxmayaraq bu tələbatlar insanın sosial həyatında mühüm təsiredici qüvvəyə malikdirlər.

XX əsrdə sosial psixologiyanın yeni inkişaf mərhələsində K.Q.Yunqun “arxe-tiplər” haqqında irəli sürdüyü fikirlər tədqiqatçılara yeni elmi əsaslar vermiş oldu. “Arxetiplər insanlar tərəfindən hadisələrin müəyyən obrazda qəbul edilməsi, yaşanması və bələdləşməsi üçün anadangəlmə ideya, yaxud yaddaşdır. Bu, həqiqətən də hər hansı yaddaş, yaxud obraz deyil, onun təsiri altında insanların öz davranışında qavrayışın, təfəkkürün və hərəkətlərin hər hansı hadisəyə, ya da obyektə cavabını istiqamətləndirən faktordur” (6, s. 200). Bununla belə, K.Q.Yunqun arxetiplər haqqındakı müddəaları heç də birmənalı qəbul olunmurdu. Bir çoxları ona heç

bir əsası olmayan ideya kimi yanaşırdılar.

Hər bir cəmiyyətin sosial-ictimai, mədəni-mənəvi münasibətlərində xalqa mənsub olan fərdlərin psixi siması ümumiləşir. O cümlədən, hər bir fərd ayrılıqda mənsub olduğu xalqın səciyyəvi keyfiyyətlərini daşıyır. Davranışında, nitqində, hərəkətlərində, fikir və mülahizələrində, əməllərində bu keyfiyyət və xüsusiyyətləri əks etdirir. E.Erikson göstərir ki, cəmiyyətdə ictimai-tarixi dəyişikliklər baş verdikdə şəxsiyyətin yeni şəraitə identifikasiyasında böhran yaranır. Özünüidentifikasiya prosesində əmələ gələn bu problemin öyrənilməsi zamanı aşkar edilmişdir ki, insanları bu halda daha çox dəyişikliyin özü yox, şəxsi ləyaqət hissinin tapdanması qorxusu narahat edir. E.Eriksona görə, istənilən halda insan öz etnogenetik köklərinə bağlı olur. Psixososial identifikasiya ictimai-tarixi mahiyyət kəsb etdiyindən insanın psixososial təkamülü sosiogenetik təkamüldən asılıdır (5).

Bir çox fəlsəfi-psixoloji tədqiqatlarda inkişafın gedişində, sivilizasiya axınında, qloballaşan prosesdə insanın sosial-psixoloji problemləri mədəniyyətlə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilərək münasibət bildirilir. Y.D.Qranin “Qloballaşma və millilik: tarix və müasirlik” mövzusunda tədqiqatında problemi sosial-fəlsəfi kontekstdə

nəzərdən keçirərək bildirir ki, qloballaşma özünün coğrafi sahəsini, sivilizasiya, iqtisadiyyat, mədəniyyət, siyasət və digər sahələri mərhələli qaydada birləşdirməsini, insanlığın potensial imkanlarını şərh edən meqa-ənənədir (7, s. 6).

Y.D.Qraninin qənaətinə görə, bizim üçün qloballaşmanın gedişini, inkişafını öyrənmək ona görə zəruridir ki, müasir dünyada yaşayan insanların maraqları, tələbatları artır, dünyagörüşü dəyişir. Eləcə də miqrasiya prosesində, qarşılıqlı qaydada ticarət, maliyyə-iqtisadi, hərbi-siyasi və mənəvi-mədəni əlaqələrdə insan-ların şüur forması məkana görə lokallaşaraq dəyişməyə məruz qalır. “Bizə tarixdən insanlığın bir-birini diferensiasiya və integrasiya ənənələri ilə şərtləndirən antroposial dəyərlərin sruktur qurulması, eyni zamanda, bu dəyərlərin yaranması və birliyinin düzxətli olmayan prosesi məlumdur. Müxtəlif transformasiyaları əxzətmə yolu ilə yeniləşənlər, sayına və məkanına görə daha geniş əhatəsi olanlar sosial, siyasi və sosio-mədəni, antropoloji dəyərlərdir. Bu, “sosioma” obyektiv və subyektiv-simvolik qaydada integrasiya olunanlar (nəsillər, tayfalar, tayfa ittifaqları, etniklər, millətlər), “dövlət”, “sivilizasiya” və “fərdlər”in birləşməsidir” (7, s. 12).

Beləliklə, müəyyən ərazidə birgə yaşayış onların hamısı üçün ümumi

düşüncə, davranış tərzini formalaşdırmış, oxşar psixi xüsusiyyətlər, vahid dillə rənglənmişdir. Bu, insanların bir-birilə qohumluq əlaqələri, eyni zamanda genetik oxşarlıqların yaranmasını şərtləndirmiş, nəticədə etnogen, yəni bir xalq üçün ümumi olan genetik xüsusiyyətlər meydana çıxmışdır. “Ola bilsin ki, oxşar dil, mədəniyyət, adət-ənənə daşıyıcıları olan insanlar bir-birlərindən uzaqda, müxtəlif ölkələrdə, ərazilərdə yaşasınlar. Tarixin müxtəlif mərhələlərində, müxtəlif ictimai-siyasi proseslərdən asılı olaraq başqa-başqa yerlərdə məskunlaşmalarına, yaşamalarına baxmayaraq, bu insanlar eyni millətin nümayəndələridirlər” (8, s.3). R.İ.Əliyevə görə etnoslar daim inkişaf etməklə müəyyən dəyişikliyə uğrayır. Daimi gedən bu proses nəticəsində etnosda iki cür dəyişiklik baş verir:

- a) etnik şüurda baş verən dəyişiklik;
- b) etnik xarakterdə baş verən dəyişiklik.

Qloballaşma və millilik probleminin izahı üçün hər bir mədəniyyətin, etnik xüsusiyyətlərin konkret olaraq araşdırılması tələb olunur. Bu sahədə XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində daha sistemli elmi tədqiqatlar aparılmışdır. Ə.Ə. Bayramov “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında etnik psixoloji xüsusiyyətlərin inikası“(9), Ə.Ə. Əlizadə “Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş” (10), R.İ.Əliyev “Şəx-

siyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji əsasları” (11)“, “Etnopsixologiya: qloballaşma və millilik” (8), “Mentalitet” (12) adlı əsərlərində etnik xüsusiyyətlərin siyasi-ictimai hadisələrə qarşı davamlılığı, konservativliyi, eləcə də dəyişmə imkanlarından geniş bəhs edirlər. Bu təhlillərə görə bütün canlı varlıqlar kimi, insanlar da tarixən müxtəlif qruplar, birliklər formasında yaşamaqla həm öz təhlükəsizliklərini, həm qida əldə etmələrini, həm də özlərinin rahatlığını, nəsil artımını təmin etmişlər. Zaman-zaman bu birliklər müxtəlif ictimai formasiyalarda qəbilə, tayfa, etnos, xalq, millət formasını almış, böyümüş, inkişaf etmiş, müxtəlif ərazilərin sakininə, sahibinə çevrilmişlər.

S.İ.Seyidov qloballaşma şəraitində fərdlərin yeni şəraitə uyğunlaşmasını onların şəxsiyyətinin yaradıcılıq potensialı ilə əlaqələndirir. “Yalnız məhsul deyil, şəxsiyyətin özü də mədəni dəyərlər timsalında çıxış edə bilər. Çətin ki, mədəni dəyərə çevrilmiş bir şəxsiyyətin özündə yalnız öz xalqının idellarını və arzularını daşması, qoruyub saxlaması deyil, həm də öz etnosunun dünya mədəniyyətinə, eləcə də, əksinə dünya mədəniyyətinin milli mədəniyyətə daxil olması üçün özünəməxsus “açar” rolunu oynaması kimdə isə şübhə doğursun” (13, c. 220). S.İ.Seyidov fikirlərini bununla əsaslandırır ki, konkret bir

şəxs özündə bütövlükdə dövrünün mədəni varlığını əks etdirir. Artefakta, mədəni dəyərə çevrilmiş insanın həyat fəaliyyətini, yaradıcılığını təhlil etmək, “adi” insan şəxsiyyətini öyrənməkdən fərqlənir. Bu yolla yaradıcı insanın mənsub olduğu xalqın da psixologiyasını öyrənmək olar.

Təbiidir ki, qloballaşma insan şəxsiyyətinə birbaşa deyil, cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr fonunda təsir göstərir. R.İ.Əliyev müasir dövrdə qloballaşmanın təsiri ilə cəmiyyətdə yaranan problemləri xarakterizə edərək yazır. “Azərbaycan cəmiyyətində hal-hazırda çox rəngarəng psixoloji, politoloji, mənəvi-əxlaqi durum var. Cəmiyyət bəlkə də xaoslu şəkildə axtarış yolundadır....Bir sözlə, hər kəs yeni şəraitdə özünü təsdiqləyən, öz imkanlarını reallaşdırmağa cəhd edir. Bir qisim insanlar öz əvvəlki mövqelərini, nüfuz və maddi imkanlarını qorumaq yolları axtarırlar. Belədə rəqabət artır, fikir, mövqe ayrılıqları kəskinləşir. Maraqlıdır ki, bu ziddiyyət, qarşıdurma qaçılmazdır. Ziddiyyət ilk növbədə iki sistem arasındakı ic-timai, iqtisadi fərqlərdən yaranır, nəticədə psixoloji problem kimi təzahür edir” (8, s. 34-35).

Qloballaşmanın təsiri ilə dünyada baş verən sosial reallıqlar respublikamızda da müxtəlif sosial problemlər yaradır. Ona görə də cəmiyyətdə gedən proseslər özündə global sosial proses-

lərin xarakterini əks etdirir. Cəmiyyət öz işini enerji mənbələri əsasında quraraq tənzimləyən saat, mühərrik deyildir. Cəmiyyətdə gedən sosial istehsal insanların hər saat, hər gün, nəhayət, illər, əsrlər ərzində yerinə yetirdikləri fasiləsiz hərəkətlərin, ictimai-faydalı əməyin nəticəsidir. Sosial istehsal vasitəsilə insan öz həyatını zamana görə təmin edir. Beləliklə, sosial istehsalın transformasiyası özündə cəmiyyətin məruz qaldığı dəyişmələri ifadə edir.

L.Ş.Əmrəhli bildirir ki, analitiklər hazırda qloballaşmanın dərinləşdiyi bir mərhələdə insanların psixoloji problemlərinin daha da aktual olacağını düşünürlər. Çünki müasir qloballaşmanın özü ilə bərabər insanların yaşayışı üçün yeni çətinliklərin yaradacağı şübhəsizdir. Ona görə də sivilizasiyanın insan psixikasına təsirinin nəticələrinin proqnozlaşdırılması psixoloji xidmətin, onun mühüm sahəsi olan psixoprofilaktikanın metodologiyasında mühüm yer tutur. Bu fikir onu ifadə edir ki, hazırda praktik psixologiya cəmiyyətin təkamülünün əsas amili kimi çıxış edir. Bu baxımdan davranış haqqında digər elmlərdə olduğu kimi psixologiyadan, onun praktik sahəsindən bir sıra problemlərin həlli tələb olunur (14):

- təbiətin, cəmiyyətin, şəxsiyyətin inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;

- cəmiyyətin və fərdlərin üzləşə biləcəyi psixoloji problemləri proqnozlaşdırmaq;

- yaranmış problemlərin insanlıq üçün arzuolunmaz nəticələrinin qarşısını almaq.

Müasir sosial psixologiya özünün tədqiqat sahələrinə yeni-yeni problemlər daxil etməkdədir. Bütün bunlar “praktik sosial-psixoloji xidmət” anlayışında birləşir. Bu baxımdan “praktik sosial-psixoloji xidmət” anlayışı özündə təhsil subyektləri, o cümlədən qloballaşma şəraitində mənəvi-psixoloji dəyişmə çətinlikləri ilə üzləşən tələbələrle aparılan işin xüsusiyyətləri, imkan, yol və vasitələrini ifadə edir. Ona görə də tələbələrə əvvəlcə kompleks qaydada yanaşaraq onların özünüdərk etmənin qanunauyğunluqları öyrənilməli, bundan sonra onlar üçün səciyyəvi xüsusiyyətlər ayırd edilməli və problemin aradan qaldırılması yolları axtarılmalıdır.

Azərbaycanın təhsil sisteminin dünya təhsilinə inteqrasiya etdiyi bir şəraitdə: ictimai, siyasi, mədəni, sosial sahələrdə yeniləşmənin baş verdiyi, bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı olaraq cəmiyyətdə ictimai, sosial-iqtisadi problemlərin artdığı, bu məsələlərin demokratik üsul-idarəsi kontekstində həlli zərurətinin yarandığı bir dövrdə yeni insanı formalaşdıran təhsil sisteminin rolu xüsusilə aktuallaşır.

Bununla yanaşı, artıq insanın sosial mövqeyinə, hüquqlarının qorunmasına, psi-xoloji müdafiəsinə humanisit yanaşma tələbatı da artır, möhkəmlənir. Belə olduğu halda təhsil, mədəniyyət, elm sahələrindəki uğurlar yeni insanın yalnız təhsil almasına, intellektual inkişafına, informasiya daşıyıcısı funksiyasını yerinə yetirməsinə deyil, başlıcası aşağıdakı imkanların əldə edilməsinə yönəldilməlidir:

- a) öz şəxsiyyətinin fəal qurucusuna;
- b) ailəsinin sosial-psixoloji müdafiəçisinə;
- c) ölkəsinin fəal təmsilçisinə;
- d) məsuliyyətli, ədalətli, vicdanlı vətəndaşa məxsus önəmli keyfiyyətlərə yiyələnən insan kimi formalaşdırmağa.

Problemin bu zəmində həlli ümum-təhsil və ixtisas məktəblərinin əsas istiqamətlərini, konseptual məsələlərini, yeniləşdirilməsi yollarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Təhsildə şəxsiyyətin tərbiyəsi Azərbaycanda demokratikləşmə prosesinin sürətlənməsi deyil, dünyada gedən elmi-texniki dəyişmələrin, sivilisasiyanın, qloballaşmanın nəticəsidir və onu qəbul etməliyik. Çünki cəmiyyət nə qədər konservativ olsa belə bu inkişafdan kənarda qala bilmir. Bəs nə etməli, təhsil sistemində modernləşdirmə hansı istiqamətdə aparılmalıdır ki, bütün bu dəyişmələrə hazır ola biləcək insan formalaşsın. Texniki modernləşmənin ondan tələb etdiyi,

eyni zamanda insan sağlamlığını pozmağa qadir olan nəhəng intellekt yükünün ağırlığına dözsün, lazım olan səviyyədə koqnitiv fəallıq göstərsin. Lazımsız informasiya çoxluğu, stress, yüklənmə, xəstəliklər, ekologiyaanın korlanması, zərərli kulturoloji elementlərin yaranması kimi problemlərin öhdəsindən gəlsin.

Göründüyü kimi, bütün bunlar qloballaşmanın doğura biləcəyi həyati reallıqlardır. Cəmiyyətin bu reallıqlara alışması üçün təhsil öz qarşısına müasir gəncliyə elmi-texniki biliklər vermək, praktik vərdişlər mənimsətməklə yanaşı özünümüdafiə yollarını da öyrətmək tələbi qoymalıdır. Bu imkanlar şəxsiyyətin hərətərəfli inkişafı yolu ilə mümkündür. Belə şəraitdə Azərbaycanın sosial psixologiyasının əsas vəzifələrindən biri göstərilən keyfiyyətlərə malik şəxsiyyətin pedaqoji

prosesdə, regional şəraitdə formalaşdırılmasının yollarını araşdırmaq, eyni zamanda bu prosesin psixoloji qanunauyğunluqlarını və mexanizmlərini, xüsusiyyətlərini ümumiləşdirərək inkişaf yollarını göstərməkdir. Bu problemin həlli həm də Azərbaycanın ali təhsil strategiyasının, onun yeniləşdirilməsinin əsas konsepsiyasının yaradılmasına kömək etmiş olur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatda qoyulmuş məsələlər müasir qloballaşma prosesinin insanın milli quruluşuna təsirinin müəyyənəşdirilməsi ilə bağlıdır ki, bu real şəraitdə, qloballaşmanın fəal iştirakçıları olan tələbə gənclərin problemə münasibəti kontekstində öyrənilmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: Tədqiqatın nəticələrindən tələbə hazırlığında və praktik psixologiyada istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. III cild. Bakı: AMEA, 1979, 600 s.
2. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 485 s.
3. Əbu Osman əl-Caiz əl Bəsri. Türklərin fəzilətləri. M.Qəmbərlinin tərcüməsi. Bakı: M. Qasımlı, 2001, 78 s.
4. Фрейд З. Основы принципы психоанализа. М.: Баклер, 1998, 283 с.

5. Это-психология и связанные с ней направления в теории личности: Э.Эриксон, Э.Фромм, К.Хорни// Теории личности. М.-СПб: Питер, 1997, с. 214-246
6. Адлер А., Юнг К. Г. Результаты пересмотра динамического направления // Теории личности. М.-СПб: Питер, 1997, с.161-213
7. Гранин Ю.Д. Глобализация и национализм: история и современность. Социально-философский

анализ: дисс... док. филос. наук. М., 2011, 329 с.

8. Əliyev R.I. Etnopsixologiya: qloballaşma və millilik. Bakı: Nurlan, 2007, 180 s.

9. Bayramov Ə.S. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında etnik psixoloji xüsusiyyətlərin inikası. Bakı: Hurlan, 2000, 105 s.

10. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan etno-psixologiyasına giriş. Bakı: Renessans, 2003, 258 s.

11. Əliyev R.I. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etno-psixoloji əsasları. Bakı: Araz, 2000, 195 s.

12. Əliyev R.I. Mentalitet. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 230 s.

13. Сеидов С.И. Феноменология творчества. (История. Парадоксы. Личность). Ваку, Чашыоглы, 2009, 304 с.

14. Əmrahlı L.Ş. Psixoprofilaktika. Bakı: Mütərcim, 2010, 210 s.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

АБСТРАКТ

В статье говорится, что процесс глобализации объясняется весьма своеобразно в разных сферах науки. Глобализация в психологии исследуется в рамках психики человека, его мышления, индивидуальности личности, его отношений окружающему, а также изучается его поведение, активность, изменения в результате его овщения с другими.

Здесь также отмечается, что современная глобализация приводит к определенным изменениям в этнических культурах, и что эти изменения влияют на психику каждого индивидуума в конечном итоге.

Меняется образ их мышления. Специалисты очень серьезно задумываются над тем, как бы вышеуказанные изменения не создали бы критическую ситуацию. На современном этапе они думают над тем, как найти пути контролирования глобализации.

В статье также рассматривается связь между глобализацией и этнокультурой. Эта связь рассматривается в контексте разума и атмосферы глобализации. Отмечается, что в процессе глобализации, некоторые переходные особенности, которые в принципе составляют разногласия с этнопсихологией, только кажутся, что обосновались в жизни обизества, на самом же деле, они ослабевают в национальном мышлении и

характера. Каждая нация развивает новый характер, который присущ только его этнопсихологии, в результате чего этническое образование становится еще крепче и целостнее.

PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF ETHNO-CULTURAL CHANGES IN CONDITIONS OF GLOBALIZATION

ABSTRACT

As it is noted in the given article, globalization process is explained in special ways in different scientific fields. Psychology studies globalization regarding to human psychology, his thinking, individuality, personality and relations, at the same time the changes in behaviour, activities and communication caused by globalization are also the matters of study.

The changes in ethnic cultures due to the modern globalization are also mentioned here. It's obvious that all these, as a result, influence individuals' psychology. Their way of thinking and value -based motivation are subjected to some changes.

At the moment the determining of the ways to control globalization not to deepen depression occurring to individuals makes the specialists to think over it seriously.

In the article, the relation of globalization and ethnic origin is analyzed as well as approached from the point of view of the relation of consciousness and circumstances. It's mentioned that several temporary peculiarities contrary to ethnopsychology are considered to be a part of the life of society in the course of globalization process though they become weaker in national mentality and character.

Every nation improves new characteristic features in globalization process that make unity with the ethnopsychology of its own. Consequently, ethnic system becomes stronger and complete.

Azərbaycan Dillər Universitetinin filologiya fakültəsinin Elmi şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №07)

Rəyçi R.H. Qədirova, Psixologiya elmlər doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 10 yanvar 2012-ci ildə daxil olmuşdur

UŞAQLARIN EMOSİONAL SAHƏSİNƏ VALIDEYNLƏRİN TƏSİRİ

Lalə Əliyeva

TPİ-nin dissertantı

Email:honey.lala@mail.ru

Açaq sözlər: *ünsiyyət, empatiya, proyektiv, affektiv sfera, kommunikativ, demoqrafik amillər, tələbatlar.*

Ключевые слова: *общение, сопереживание, проективный, аффективная сфера, коммуникативный, демографические факторы, требования.*

Key words: *communication, empathy, projective, affective sphere, communicative, demographic factors, requirements*

Valideyn-uşaq münasibətləri uşağın özünün-özünə, ətrafdakı insanlara etimadının əsasında durur. Valideynlərlə ünsiyyət tələbatının ödənilməsi uşaqda təhlükəsizlik, əmin-amanlıq hissləri yaradır. Fiziki və mənəvi-psixoloji ehtiyacların məhz ana-ata tərəfindən ödənilməsi uşağın bioloji, sosial inkişafı ilə yanaşı emosional inkişafının dinamikasını, intensivliyini, səmərəliliyini müəyyən edir, bütövlükdə inkişafı stimullaşdırır. Bununla bağlı olaraq Amerika tədqiqatçıları A.Maslou (1) və K.Xorninin nəzəriyyələri məşhurdur (2). Həmin nəzəriyyələr görə, uşaqlıq dövründə tələbatların təzahür edən üstün tərəfləri: fiziki, məmnunluq, təhlükəsizlik, müdafiəolunmadır. Məmnunluq tələbatı fiziki və bioloji ehtiyacları əhatə edir, lakin bu tələbatların ödənilməsi

şəxsiyyətin inkişafında hərtərəfli rol oynamır. Burada başlıca motiv əzizlənmək, sevimli və arzulanan olmaq, kənar təhlükələrdən qorunmaqdır. Əgər valideyn öz uşağına səmimi məhəbbət və hərarət verirsə onun əmin-amanlıq tələbatı da ödənilmiş olur. Bu halda uşağın şəxsiyyətinin müsbət istiqamətdə formalaşması ehtimalı artır.

Qeyd olunan məsələlər onu göstərir ki, ailədə tərbiyə prosesinin başlanğıcı və sonu yoxdur. Bu səbəbdən A.S.Makarenko (3), V.S.Muxina (4), H.Ə.Əlizadə (5) və b. bildirirlər ki, əksər ailələrdə uşaqların tərbiyəsinə böyük qayğı göstərilirsə də tərbiyə işi ilə məşğul olan hər bir valideyn bu sahədə ehtiyatlı olmalıdır. Onlar hər şeyi bildiyini zənn edirlər, əslində isə bu, o qədər də asan bir iş deyildir. “Əgər valideyn psixoloji-pedaqoji bilikləri

mənimsəmədən də tərbiyə sahəsində uğur qazanacağına inanırsa, bu, səhvdir. Təcrübə göstərir ki, belə halda nəticə uğursuz olur. Valideyn-uşaq münasibətlərinin səhv istiqamətdə aparılması nəticəsində uşaq valideyninə qarşı laqeyd olur, qorxur, ondan qaçmağa çalışır. Bir çox hallarda isə valideynlər uşaqlarını ifrat dərəcədə əzizləyir, onları bütün qayğılardan azad etməyə çalışırlar. Təcrübə göstərir ki, belə uşaqlar da böyüdükdən sonra valideynləri ilə o qədər də yaxşı münasibətdə olmurlar” (5, s. 9).

V.S.Muxina qeyd edir ki, ana himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara psixoloji kömək özünəməxsus tərzdə aparılmalıdır, çünki onların psixoloji problemləri özünün psixoloji təbiətinə görə normal uşaqların problemlərindən fərqlənir. “Ana himayəsindən məhrum olmuş uşaqların bir deyil, çoxsaylı problemləri var. Həmin problemlər özünün psixoloji təbiətinə görə normal uşaqların problemlərindən fərqlənir. V.S. Muxinanın fikrincə, “onların belə problemlər içərisində yaşamaları, yəni hüquqlarının pozulması özü onlara ixtiyar verir ki, qaydaları pozsunlar”(4, s.42). Təcrübədən görürük ki, bəzilərində bu qaydasızlıq meyli xarici, bəzilərində daxili aləmə qarşı yönəlir. Ümumilikdə internat tipli ictimai müəssisələrdə yaşayan uşaqlar öz daxili aləmində qaydasızlıq yaratmağa daha çox meyllidirlər.

Psixologiyada uşağın insanlarla qarşılıqlı anlaması, bir-birini başa düşməsi “empatiya” anlayışında ifadə olunur. “Empatiya - uşağın iradi-emosional sahəsinin şəxsiyyətin digər struktur komponentləri, məsələn, refleksiya, nitq, koqnitiv sistem, motivasiya, münasibətlər, ünsiyyət, maraq və d. ilə əlaqəli inkişafını ifadə edir. Empatiyanın inkişafı affektiv sfera ilə sıx bağlıdır. Affektiv sfera dedikdə uşağın emosionallığı başa düşülür. İnkişafın gedişində məhz emosional aləmin dəyişməsi, yeniləşməsi psixi inkişafın səviyyəsi haqqında fikir yürütməyə imkan verir.” (6, s. 134).

A.A.Rean məktəbəqədər yaşı, ümumiyyətlə, dərkətmədə emosiyaların hökmüranlıq etdiyi dövr kimi səciyələndirir. Buraya təəccüb, həvəs, tərəddüd, təşviş və s. daxildir. Uşağı asanlıqla təsirləndirmək, qorxutmaq, sevindirmək, inandırmaq mümkündür. Bu baxımdan onlar “emosional yoxluxmaya” meyllidirlər (7, s. 198).

Yaşlılarla empatik münasibətlər zəminində inkişaf edən kommunikativ bacarıqlar psixi inkişafın əsas komponentlərindən biridir. Kommunikativ tələbat uşağın təəssürlərə, aktiv fəaliyyətə və yaşlılarla ünsiyyətə tələbatının artması ilə meydana çıxır. Beləliklə, uşaqların insanlarla ünsiyyət tələbatı erkən məktəbəqədər yaş ərzində, tədricən formalaşır. Valideynlərlə empatik əlaqələrin məzmununda

onlarla münasibətdə əmələ gələn təəssüratlar üstünlük təşkil edir.

L.İ.Lisina 4 yaşa qədər uşaqların emosional-iradi sisteminin kövrək olduğunu, məhz bu səbəbdən düşünül-məmiş, hərəkətlərə yol verdiklərini bildirir. Belə ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqların davranışı özünün fiziki və əqli imkanlarına hesablanmamış, si-tuativ hisslərin təsiri altında qurulur. Məktəbəqədər yaşın sonunda uşaqlar hiss və emosiyaların təsirindən qismən azad olurlar, lakin bu, emosional sahənin ahəngdar inkişafı, yaşlılarla birgə fəaliyyətdə yaranan özünəəminlik hissi sayəsində mümkün olur. Əks halda uşaqların emosional sahəsində bu və digər xarakterli problemlər baş verir, müstəqillik ləngiyir. İnkişaf nor-mal olduqda artıq beş yaşda uşağın hərəkətləri xarici təsirlərdən yaranan emosiyalarla birbaşa xarici aləmə deyil, bu təsirlərin oyatdığı daxili tələblərin ödənilməsinə, daxili aləmə yönəlir. Uşaq, şeylərdən-hərəkətə deyil, fikirdən-hərəkətə doğru yönəlir (8, s. 230).

L.N.Qaliquzova, S.Y.Meşeryakova, L.M.Çareqorodseva uşaq müəssisələ-rində tərbiyə alan məktəbəqədər yaşlı-ların inkişafında bir sıra spesifik xüsusiyyətlərin olduğunu müəyyən etmişlər. Onlar ümumi tipli müəssisə-lərdəki uşaqlardan ciddi fərqlənilirlər. Onların fəallığı situativ xarakter daşıyır. Belə situativlik uşaqların

davranışında da üzə çıxır: yaşlının təlimatını sakitcə yerinə yetirirlər, an-caq oyun fəaliyyəti haqqında eyni fikri söyləmək olmaz. Belə ki, qaydaları gözləyə bilmir, oyun pro-sresinin gedişində yaranan arzunu boğaraq davranışa nəzarət etmək onlar üçün çətin olur” (9, s. 47). Təcrübə göstərir ki, ixtiyari davranışın inkişafının ləngiməsi tərbiyəçinin nəzarətinin itməsi ilə yanaşı, davranışa nəzarətin də itməsinə səbəb olur. Onlar cürbəcür situativ təsirlərə qarşı meyl edirlər. Ona görə də uşaqlara psixoloji kömək, reabilitasiya və profilaktika işləri onlarla aparılan pedaqoji təd-birlərin önündə durmalıdır.

İlk növbədə yaşadıkları şəraitdəki uşaqların say çoxluğu, həmişə bir yerdə olmaları və daim bəziləri ilə ünsiyyət problemi yaşamaların onlarda gərginlik, həyəcan, narahatlıq yaradır, aqressiya və stressə səbəb olur. Ümu-milikdə psixoloji həyəcanları həm kəmiyyət, həm də kefiyyət göstəricisi artır, lakin onlar bu vəziyyəti gizlət-məyə məcburdurlar. Bir çox hallarda valideyn məhəbbətinin çatışmazlığı, uşaqda əmin-amanlıq, təhlükəsizlik, özünəhörmət, özünəinam hissənin zəifləməsinə, qapalılıq, qisasçılıq, eqoizm kimi halların baş qaldırmasına, yaxud digər mənfi psixoloji vəziyyətin - frustrasiya və depressiyanın əmələ gəlməsinə səbəb olur. Sonda psixi inkişafda reqressiya başlayır.

S.A.Meşeryakova H.Xarlou eksperimentləri əsasında apardığı tədqiqatda bu nəticəyə gəlmişdir ki, ana ilə ünsiyyətdən ayrı düşmüş uşaqların psixi pozuntuları daha çox emosional sahə ilə bağlı olur. Ona görə də bu uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olanlar diqqəti bu sahəyə yönəltməlidirlər. “Uşaqların psixi inkişafında baş verən yenidənqurulma emosional tələbatların fəaliyyətdə ödənilməsinə əsaslanır. Məhz belə fəaliyyətdə onun müxtəlif növləri inkişaf edir, müxtəlif psixi proseslər kamilləşir. Bu fəaliyyətdə baş verən əsas psixi yenidənqurulma, hesab edirik ki, yaşlılarla emosional əlaqələr sahəsinə aiddir. Emosional ünsiyyətdə yarandığına, məzmunu-müsbət emosiyaların mübadiləsi, predmeti - yaşlı və uşaq şəxsiyyəti olduğuna görə bu əlaqələri - affektiv-şəxsi əlaqələr adlandırmaq olar” (10, s. 41).

Bu məsələləri araşdırmaq üçün Sumqayıt şəhər 24 saylı ümumi tipli və 45 saylı günüuzadılmış uşaq bağçalarında eksperimental tədqiqat aparılmışdır. Bu müəssisələrin məktəbəhazırlıq qruplarında tərbiyə alan 40 uşaq (hər birində 20 nəfər olmaqla) tədqiqat obyektinə kimi götürülmüşdür. Qeyd edək ki, qrupların tərbiyəçiləri ali ixtisas təhsilinə malikdirlər. İş təcrübələri 15 ildən yuxarıdır. Qruplar sosial tərkibinə görə bir-birindən fərqlənirlər. 24 saylı uşaq bağçasında tərbiyə alan uşaqların ailə şəraiti

əsasən normaldır. 45 saylı uşaq bağçasında tərbiyə alan uşaqların ailələrində müxtəlif xarakterli demografik problemlər mövcuddur: işsizlik, boşanma, ölüm, evsizlik, xəstəlik. Bu səbəbdən uşaqlar yalnız həftənin sonunda evə buraxılır, qalan günləri uşaq bağçasında keçirirlər. Bu günlərdə onlar, demək olar ki, valideynlərini ilə görüşürlər.

Qeyd edildiyi kimi, psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatda valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar müxtəlif aspektdə təhlil olunmuşlar. Müəyyən edilmişdir ki, özünün sosial-psixoloji portretinə görə belə uşaqların təmsil etdikləri qruplar normal ailələrdən olan uşaq qruplarından köklü surətdə fərqlənirlər. Məsələn, Ə.H.Əlizadə bu qənaətdədir ki, yetim uşaqlar öz həyatlarının atalı-analı uşaqların həyatından fərqləndiyini hiss edirlər. Bu fərqli cəhətlər onların özləri haqqındakı təsəvvürlərində, mənlilik şüurlarının xüsusiyyətlərində əks olunur, lakin müəllim onlar üçün sağlam psixoloji iqlim yaradanda, çox vaxt məharətlə bu fərqləri neytrallaşdırmaqla bilir. Uşaqlar bir-birinə qaynayıb - qarışanda, yetim uşaqların çoxu adi uşaqlarla dostluq etməyə, oturub - durmağa başlayırlar.

Bunları nəzərə alaraq şərti olaraq valideynlərlə ünsiyyət tələbatı ödənilməyən uşaq qrupunu “tələbatı ödənilməyən qrup” (“T-grup”), normal

ailələrdən olan uşaq qrupunu normal qrup - ("N-qrup") adlandıraraq. Beləliklə, "T-qrup"da uşaqlar psixoloji baxımdan fərqli əlaqələrlə yaşayırlar. Ona görə də bu qruplarda neqativ demoqrafik təsirlərin aradan qaldırılmasında uşaqların emosional xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Tədqiqatda aşağıdakı metodikadan istifadə edilmişdir.

I metodika. Ailədə uşaqlar üçün stress yarada biləcək hadisələrin tədqiqi üzrə anket sorğusudur. Sorğunun nəticələrinə görə hər mülahizə "Bəli" cavabı üzrə 2, "Xeyr" cavabı üzrə 0-la qiymətləndirilir.

II metodika. M.A.Panfilovun "Kaktus" qrafik metodikası (<http://www.psychfiles.ru /2007/ 06/ 14/ kaktus.html>). Test 5-6 yaşlı uşaqlarla keçirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Məqsəd uşağın emosional sferasındakı mövcud vəziyyətin və aqressiyanın istiqamətinin öyrənilməsi olmuşdur.

III metodika. R.Temml, M.Dorkli və V.Amenin həyəcanlılıq testi.

Məqsəd məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixi-emosional vəziyyətinin öyrənilməsidir.

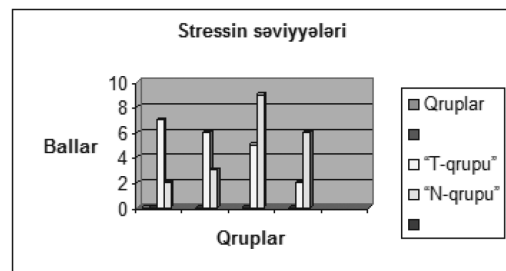
I metodikanın - ailədə uşaqlar üçün stress yarada biləcək hadisələrin tədqiqi üzrə anket - sorğunun nəticələrinə görə ballar üzrə "T-qrupu" və "N-qrupu" arasında aşağıdakı fərqlər olmuşdur.

Ailədə uşaqlar üçün stress yarada biləcək hadisələrin tədqiqi üzrə anket - sorğunun nəticələri

Cədvəl 1.

Qruplar	Ballar			
	40 - 60 bal	20 - 39 bal	10 - 19 bal	0 - 9 bal
"T-qrupu"	7	6	5	2
"N-qrupu"	2	3	9	6
Cəmi-20 n.	9	9	14	8

Göründüyü kimi, valideynlərlə ünsiyyət tələbatı ödənilməyən uşaq qrupundakı sınılanların 7 nəfərində stress yüksək səviyyədə, 6 nəfərdə orta, 5 nəfərdə aşağı səviyyədədir. 2 nəfərdə stress yoxdur. Bu uşaqlarda, əslində psixikanın pozuntuları olmasa da ümumi zəiflik, somatik problemlər var idi.

Şəkil 1. Ailədə uşaqlar üçün stress yarada biləcək hadisələrin tədqiqi üzrə anket - sorğunun nəticələrinin korrelyasiyası

Normal uşaqlar qrupunda cəmi 2 uşaqda stress yüksək, 6 nəfərdə orta, 5 nəfərdə aşağıdır. 6 nəfərdə stress yoxdur. Bunlar əhəmiyyətli dərəcədə fərqli göstəricilərdir. Bu

rəqəmlərin faiz göstəricilərini çıxarsaq aydın olur ki, ünsiyyət tələbatı ödənilməyən uşaqlarda yuxarı stress həddi 25 %, əksinə, aşağı stress göstəriciləri 20 % çoxdur.

Korrelyasiyada bu fərqləri daha aydın görmək mümkündür. Sarı rəng T- qrupu, mavi rəng N-qrupunun nəticələrini göstərir. Stressin yuxarı həddi T-qrupunda hündür, əksinə N-qrupunun aşağı həddi (mavi sütunda) hündür sütunlarda verilir.

İkinci metodikanın nəticələrinə görə (M.A.Panfilovun “Kaktus” grafik metodikası) sısılan uşaqlarda emosional sferasındakı həyəcan, aqressiya, onun intensivliyi və istiqaməti müəyyənləşdirilmişdir. Nəticələrin işlənməsi zamanı aydın olmuşdur ki, T-qrupunda tərbiyə alan uşaqlarda emosional gərginlik, qorxu, həyəcan, narahatlıq vəziyyəti N-qrupundan yüksək olmuşdur. T-qrupunda tərbiyə alan uşaqların 7 nəfərində bu göstəricilər daha yüksəkdir. Həmin göstəricilər şəkillərdəki kaktus təsvirinin kağız üzərində yerləşməsi, ölçüsü, xətlərin xarakteristikası (qalınlığı, kobudluğu, gövdənin yoğunluğu, hündürlüyü, iynələrin çoxluğu, şiş olması, sıxlığı, kaktusların sayı və d.) əsasında ayırd edilmişdir. Ümumi nəticəyə görə testdə verilmiş sahələr üzrə ən yüksək nəticələri olan uşaqlar fərqləndirilmiş, əlamətlərinə və xüsusiyyətlərinə göyə yaxın olan psixoloji göstəricilər ümumiləşdiril-

mişdir. Məsələn: aqressiya - həyəcan, impulsivlik - ekstrovertlik;

Qapalılıq, ehtiyatkarlıq - introvertlik; asılılıq, özünəəminliyin olmaması; eqoizm, liderliyə meylətmə - qadınlıq; optimizm - nümayişkaranəlik, açıqlıq.

“Kaktus” grafik metodikası üzrə nəticələr

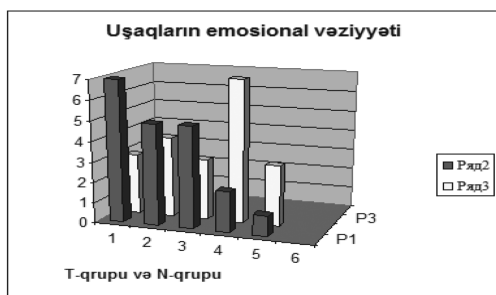
Cədvəl 2.

Emosional vəziyyət	T- qrupu	N- qrupu	Cəmi
Asılılıq, özünəəminliyin olmaması	7	3	10
Həyəcan -qapalılıq, ehtiyatkarlıq - introvertlik	5	4	9
Aqressiya- impulsivlik- ekstrovertlik	5	3	8
Eqoizm, liderliyə meylətmə -	2	7	9
Optimizm-nümayişkaranəlik, açıqlıq- qadınlıq	1	3	4

“Kaktus” grafik metodikası üzrə nəticələr göstərir ki, ünsiyyət tələbatı ödənilməyən uşaqlardan 7 nəfərində asılılıq, özünəəminliyin olmaması halları üstünlük təşkil edir. 5 nəfərdə həyəcan, qapalılıq, ehtiyatkarlıq daha üstündür ki, bu da onların introvert olması ilə üs-üstə düşür. Aqressiya, impulsivlik əlamətləri olan uşaqlar həm də eksrtovterdirlər. Bu uşaqların sayı da 5 nəfərdir. Eqoizm, liderliyə meylətmə (2 nəfər), optimizm, nümayişkaranəlik, açıqlıq, qadınlıq (1 nəfər) kimi xüsusiyyətləri olanların sayı azdır.

N-qrupunda vəziyyət fəqlidir. Buradakı uşaqlardan cəmi 3 nəfərində asılılıq, özünəəminliyin olmaması halları var. 4 nəfərdə həyəcan, qapalılıq, ehtiyatkarlıq qeydə alınıb. Aqressiya, impulsivlik əlamətləri olan uşaqların sayı 3 nəfərdir. Egoizm, liderliyə meyletmə kimi xüsusiyyətləri olanların sayı çoxdur - 7 nəfər. Optimizm, nümayişkaranəlik, açıqlıq, qadınlıq xüsusiyyətləri 3 nəfərdə vardır.

Ümumilikdə uşaqlarda asılılıq və özünəəminliyin olmaması vəziyyəti üstünlük təşkil edir (10 nəfər). İkinci yerdə həyəcan, qapalılıq, ehtiyatkarlıq, inrtovertlik durur - 9 nəfər. Aqressiya, impulsivlik, eksrtovertlik 8 nəfərdə aşkar edilmişdir. Optimizm, nümayişkaranəlik, açıqlıq, qadınlıq 4 nəfərdə özünü göstərir.

Şəkil 2. “Kaktus” qrafik metodikası üzrə
T-qrupu və N-qrupunda nəticələrin
müqayisəsi

2-ci şəkildə qırmızı rəngdə verilən nəticələr T-qrupu, sarı rəngdə verilən

nəticələr N-qrupuna aiddir. Göründüyü kimi, T-qrupu ilə müqayisədə N-qrupundakı uşaqlarda asılılıq, özünəəminliyin olmaması vəziyyəti xeyli aşağıdır (I sütun). Həyəcan, qapalılıq, ehtiyatkarlıq, inrtovertlik, aqressiya, impulsivlik, eksrtovertlik göstəriciləri bir birinə qismən yaxındır (I və III sürunlar). Egoizm, liderliyə meyletmə sahəsində isə N-qrupunun nəticələri xeyli yüksəkdir IV sütun). Beləliklə, müəyyən etdik ki, ailədə uşaqlar üçün stress yarada biləcək hadisələrin tədqiqi üzrə anket - sorğunun nəticələrində olduğu kimi, “kaktus” metodikasının nəticələrinə görə də T-qrupundakı uşaqların emosional vəziyyəti zəifdir. Bu vəziyyət daha bir metodika - R.Temml, M.Dorkli və V.Amenin həyəcanlılıq testi əsasında öyrənilir.

Bu verbal metodika məktəbəqədər yaşlı uşaqların emosional vəziyyətinin (həyəcanlılıq səviyyəsinin) testləşdirilməsi üçün daha əlverişlidir. 14 şəkildən ibarət olan bu metodikanın tətbiqi zamanı daha etibarlı nəticələr əldə olunmuşdur. Belə ki, T-qrupunda tərbiyə alan uşaqların 14 nəfəri kədərli uşaq şəklini seçmişlər. Qalan 6 nəfər şən uşaq şəklini tərəddüdlə seçmişdir. Bu situasiyalar aşağıdakılardır: “Kiçikyaşlı uşaqlarla oyun”, “Geyinmə”, “Bö-yükyaşlı uşaqlarla oyun”, “Yuyunma”, “Oyuncaqları yığışdırır”, “Uşaq valideynləri ilə”.

N-qrupunda vəziyyət fərqlidir. Bu qrupda uşaqların yalnız 6 nəfəri kədərli uşaq şəkli seçmişdir. Bu şəkillər aşağıdakılardır: “Aqressiya obyekt”, “Təklidə yatmağa hazırlaşmaq”, “Töhmətləndirmə”, “Etinasızlıq”, “Aqressiv hücum”, “Təcridəlmə”.

Qruplar üzrə uşaqların həyəcanlılıq səviyyəsinin (HS) müqayisəsi aparılmışdır. Yüksək neqativ emosional vəziyyətin göstəricisi 14 baldır (100%).

*R.Temml, M.Dorkli və V.Amenin
həyəcanlılıq testinin nəticələri*

Cədvəl 3.

Həyəcanlılığın səviyyələri	Qruplar	
	T- qrupu	N- qrupu
HS - yüksək: 50 - 100 %	7	2
HS- orta: 20 - 50 %	9	8
HS- aşağı: 0 - 20 %	4	10

HS = (neqativ emosional seçimlərin sayı -14) 100%

Testin nəticələrinə əsasən uşaqlar həyəcanlılığın səviyyəsinə görə 3 qrupa bölündülər:

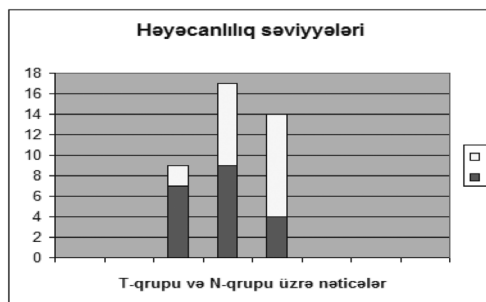
həyəcanlılığın yüksək səviyyəsi - HS 50 %-dən yüksəkdir;

həyəcanlılığın orta səviyyəsi - HS 20%-dən 50 % - ə qədərdir;

həyəcanlılığın aşağı səviyyəsi HS 0 - dan 20 % - ə qədərdir.

R.Temml, M.Dorkli və V.Amenin həyəcanlılıq testinin nəticələrinə görə T- qrupunda 7 uşaqda yüksək, 9 uşaqda orta, 4 uşaqda aşağı səviyyəli həyəcanlılıq var. N- qrupunda yüksək həyəcanlılıq cəmi 2 uşaqda aşkar olunmuşdur. Orta həyəcanlılıq 8, aşağı həyəcanlılıq 10 uşaqda qeydə alınmışdır. Bu müqayisəni 2.3. cəkilində də izləyə bilərik.

Şəkil 2.3. - də qırmızı rəng T-qrupu, sarı rəng N-qrupunu ifadə edir. I sütunda yüksək, II sütunda orta, III sütunda aşağı həyəcanlılıq müayisə edilir. I (yüksək) və III (aşağı) sütunda fərlər çox olsa da II sütunda (orta) bu fərlər bir-birinə yaxındır. Orta həyəcanlılığı olan uşaqlar T-qrupunda - 9, N-qrupunda 8 nəfərdir.

*Şəkil 3. R.Temml, M.Dorkli və
V.Amenin həyəcanlılıq testinin
nəticələrinin müqayisəsi*

Bu nəticələr bir daha göstərir ki, valideynlərlə ünsiyyət tələbatı ödənilməyən uşaqların emosional sahəsi normal ünsiyyətdə olan uşaqlardan

fərqlənir. Bu vəziyyət, şübhəsiz ki, uşaqların psixi fəaliyyətinə də təsir göstərir.

Bu nəticəyə gələ bilərik ki, valideynlərlə ünsiyyət tələbatı ödənilməyən uşaqların emosional problemləri bir sıra sahələrdə təzahür edir:

1. Valideynlərdən ayrılıqda yaşayan uşaqlarda təzahür edən ilk xüsusiyyət onların emosional davranışında ifadə olunur. Belə uşaqlar üçün emosional ifadəsizlik, əhvali-ruhiyyənin aşağı olması və tez-tez dəyişməsi xarakterikdir.

2. Valideynlərlə emosional əlaqələri zəif olan uşaqlarda sosial rolları süni mənimsəmə baş verir. Onlarda verbal ünsiyyətin ifadəsizliyi, neqativ hisslərin frustrasiyası, bu hissləri başqalarına yönəltməmək, başqalarına daim güzəştə getmək məcburiyyəti olur. Onlar tərif və xoş münasibətə laqeyd yanaşır və inamsızlıq göstərilir. Deyilmiş xoş sözlərin səmimiyyəti inamsızlıq göstərilir.

3. Valideynlərlə emosional əlaqələrin zəifliyi uşaqlarda insanlara etimadsızlıq, yaxud həddindən artıq inanmaq kimi qeyri-müəyyən münasibət formalaşdırır.

4. Valideynlərlə ünsiyyət tələbatının ödənilməməsi uşaqların emosional sahəsində qorxu, narahatlıq, həyəcan və təhlükə hisslərinin oyanıq vəziyyəti, aqressivlik, nifrət, yazıqlıq, xoşagəlmək və güzəştəgedilmək arzusu, em-

patik zəiflik yaradır. Ətrafdakıların emosional vəziyyəti belə uşaqları ya ciddi narahat etmir, ya da rastlaşdıqları sadə qorxulu səhnələrdən dəhşətə gəlirlər.

5. Valideynlərlə ünsiyyət tələbatı ödənilməyən uşaqların iradi inkişafında da spesifik xüsusiyyətlər olur. Belə ki, insanlarla əlaqələr daimi olmadığından onlar üçün situativ vəziyyətlə yaşamaq səciyyəvidir. Bu, sosial təcrübənin əlaqələndirmələrinə və alternativ hərəkətlərlə müqayisə edərək qiymətləndirmələrinə imkan vermir. Nəticədə ona gətirib çıxarır ki, artıq baş vermiş epizodlar həyat hadisəsinə çevrilmir, mənimsənilmir, şəxsi təcrübəyə daxil olmur. Onlarda iradi hərəkətlər üçün daha uzun müddət və daha çox diqqət tələb olunur.

6. Bu uşaqlarda təşəbbüskarlıq, öz hərəkətlərinə nəzarət etmək bacarığı, müəyyən məqsəd üzrə hərəkət vərdişi lazımi səviyyədə olmur. Öz davranışını hər hansı tapşırıqə tabe etdirə bilmir. Belə iradəsiz hərəkətlər normal uşaqlara da xasdır, lakin bu uşaqlarda olduğu qədər aydın təzahür etmir və ardıcıl deyil.

Problemin elmi yeniliyi. Uşaqların psixi inkişafına valideynlərin təsiri bütün dövrlərdə fəlsəfə, sosiologiya, pedaqogika, o cümlədən psixologiyada öyrənilsə də XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq sürətlə dəyişməkdə olan yeni iqtisadi münasibətlər, sosial şərait

insanların qarşılıqlı əlaqələrinə elə şərtlər qoymuşdur ki, bu əlaqələrə tamamilə yeni qaydalarla yanaşmaq lazım gəlir. Xüsusilə müasir dövrdə uşaqların ailədənkənar tərbiyə müəssisələrində inkişafına marağın artması, yaxud ailədə hələ kiçik yaşlardan onların tərbiyəsi ilə dayələrin məşğul olması problemi aktuallaşdırır. Məqalədə qoyulan məsələlər də məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixi inkişafında

valideynlərin rolunu müəyyənləşdirərək onun zəruri tərəfləri haqqında valideynləri məlumatlandırmaqdır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti.

Hazırda ailə tərbiyəsində valideynlərin maarifləndirilməsinə ciddi ehtiyac olduğundan tədqiqat materiallarından ailəyə praktik psixoloji xidmət işində, eləcə də məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində valideynlərlə aparılan işdə istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Маслоу А. Мотивация и личность. СПб: Питер, 2006, 352 с.

2. Эго-психология и связанные с ней направления в теории личности: Карен Хорни// Теории личности. М. - СПб: Питер, 1997, с. 254-246.

3. Makarenko A.S. Tərbiyə işləri haqqında. Bakı: Azərnəşr, 1948, 173 s.

4. Мухина В.С. Возрастная психология: Феноменология развития, детство, отрочество. М.: Academia, 1999, 495 с.

5. Əlizadə H.Ə. Sosial pedaqogikanın aktual problemləri. Bakı: Səda, 1998, 342 s.

6. Əmrahlı L.Ş. Məktəbə psixoloji hazırlığın əsasları. Bakı: Nərgiz, 2008, 167 s.

7. От рождения до смерти. Под ред. А.А.Реана. М., Алма-пресс. 2002. 652 с.

8. Лисина М.И. Формирование личности ребенка в общении //Психология дошкольников. Хрестоматия М.: Академия, 2000, с.228-236.

9. Галигузова Л.Н., Мещерякова С.Н., Царегородова Л.М. Психологические аспекты воспитания детей в домах// Вопросы психологии, 1990, № 6.

10. Мещерякова С.Н. Значение привязанности к взрослому для развития ребенка // Дошкольное воспитание, 1984, № 7, с. 38-42.

ВОЗДЕЙСТВИЕ РОДИТЕЛЕЙ НА ЭМОЦИОНАЛЬНУЮ СФЕРУ ДЕТЕЙ

Абстракт

Вопросы (задачи) указанные в статье, связаны с влиянием родителей на эмоциональную сферу детей дошкольного возраста. Здесь раскрываются взаимоотношения с родителями в условиях неправильного регулирования, например в группах детских садов с продлённым днём у детей появляются различные характерные проблемы в эмоциональной сфере. В исследовании эти вопросы изучаются путём анкетного опроса, проективного графика методики взволнованности на основе ситуаций, которые могут создать стресс для детей в семье. Из результатов ясно, что у детей, живущих отдельно от родителей, проявление первых качеств выражается в их эмоциональном поведении. Таким детям характерна эмоциональная невыраженность, спады и перемены настроения. Слабость эмоциональной связи с родителями формирует у детей недоверие или слишком высокое доверие к людям, в развитии их воли также бывают специфические особенности. Из-за того что, связь с людьми у них не постоянная им характерно жить в ситуативном положении. Это не дает возможность связи с социальной практикой и, сравнивая с альтернативными движениями, оценивания. Это приводит к тому, происшедшие эпизоды не превращаются в жизненные ситуации, усваиваются, не входят в личную практику. Для проявления воли им требуется более длительное время и большие внимания.

PARENTS, IMPACT ON CHILDREN, S EMOTIONAL SPHERE

ABSTARCT

Problems marked in the article are connected with pre-school adult influence of (the) parents to (the) emotional area of the children. It is/are shown that problems of different character arise in the condition of not regulating correctly of the mutual (reciprocal) attitudes (relations) with/by

parents, for instance in (the) groups of the garden of which (whose) day was/were lengthened (prolonged) in the emotional area of the children. These problems are learnt questionnaire on investigation of the stress events must can create survey, project graphic methods for children with means of anxiety test in the investigation in the family. He (she, it) is/are such clear from results that the first feature appearing (appeared) in (the) children living (lived) separately is expressed in the their emotional behaviour. It is/are characteristic being and often changing down (below) of the emotional inexpressiveness, spirits for such children. Weakness of the emotional connections children with/by parents and disloyalty to people, or indefinite attitude (relation) forms as (like) to believe too much, specific features be development of their comment. So, with/by people connections are typical to live with/by situation (state) situativ for they because I/you/he are not constant. It does not allow connect with of the social experiment (experience) and value comparing with/by alternative motions. Brought and takes out to him (her, it) as a result that episodes where/which have/has already happened turned (overturned) to (the) life event, appropriated, he (she, it) does not enter (the) private experiment (experience). More long times for volitional motions in them and more attentions is required.

Məqalə Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №08)

Rəyçi M.H. Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 03 fevral 2012-ci ildə daxil olmuşdur

MƏNALI HAFİZƏNİN STRUKTURU MƏSƏLƏSİNİN MİNİ TARİXİ MODELİ

Lamiyə İsgəndərova

*ADPU-nun Ümumi psixologiya
kafedrasının 2-ci kurs magistrantı*

E-mail: psixoloq-8989@mail.ru

Açar sözlər: *hafizə, struktur, mənalı, mexaniki, tarixi*

Key words: *memory, structure, sensible, mechanical, history*

Ключевые слова: *память, структура, содержательный, механический, историческое*

Anlamadan asılı olaraq yaddasaxlamanın məntiqi və mexaniki növləri mövcuddur. Məntiqi yaddasaxlamanın əsasında anlama dayanır. Bu zaman insan öyrəndiklərini öz sözləri ilə ifadə edə bilir. Mexaniki yaddasaxlama isə quru əzbərləmə, bəzən mənaya əhəmiyyət vermədən yaddasaxlamadır. Adətən mexaniki olaraq yadda saxlayan şagird və ya tələbə materialın ayrı-ayrı hissələrini ayrılıqda yadda sala bilmir. Ən fərdiləşdirilmiş psixi hadisələrdən hesab olunan hafizə çoxsaylı amillərdən: beynin xüsusiyyətlərindən, mərkəzi sinir sistemindən, mühitdən, fəaliyyətin xarakterindən və şəxsiyyətin parametrlərindən asılıdır. Məhz bu səbəbdən yadda saxlamanın ən ümumi qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək xeyli çətindir və daha çətini isə onun səmərəli şəkildə idarə edilməsini öyrənməkdən ibarətdir. Baxmayaraq

ki, hafizənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı çoxsaylı metodikalar işlənmiş, tövsiyələr hazırlanmışdır. Alman psixoloqu G.Ebbinhaus materiala mənə və emosional münasibətlərdən asılı olaraq mexaniki yaddasaxlamanın 16 qanunauyğunluğunu özündə birləşdirən vahid sistem təklif etmişdir. Onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək:

1. İnsana ilk dəfə təsir göstərən xarici təzyiqi o, daha güclü və uzunmüddətli yadda saxlayır.

2. Güclü emosional reaksiya doğurmayan, lakin kifayət qədər mürəkkəb olan informasiya hafizədə hifz olunmur.

3. Diqqətin mərkəzləşdirilməsi nə qədər güclü olarsa, yaddasaxlama da o qədər sürətli baş verir.

4. Çoxsaylı fakt və təəssüratların əvvəli və sonu daha yaxşı yadda saxlanılır.

5. Təkrar yaddasaxlamanın daha səmərəli yoludur.

6. Məntiqi əlaqəsi və bir-birilə sıx bağlı olan fakt və hadisələr daha asan yadda saxlanılır. Çünki bu zaman asosiativ təəssürat daha asan və sistemli olur. Burada sanki əşya və hadisənin elementlərinin yadda saxlanması bir-biri ilə sıx bağlanır(10).

Rus psixoloqları mənalı hafizənin strukturunu müəyyənləşdirmək üçün uzun illərdən bəridir ki, böyük tədqiqat işləri aparırlar. Bu tədqiqatların nəticəsində səmərəli yaddasaxlamaya imkan verən bir sıra mühüm amillər müəyyənləşdirilmişdir. Uşaqlarda fikri əlaqələndirmə məsələsini A.N.Leontyev xüsusi olaraq öyrənmişdir. O, tədqiqatından belə nəticəyə gəlmişdir ki, kiçik yaşlı məktəblilərdə hafizə vasitəli xarakter daşıyır. Məktəblilər materialı müxtəlif cisim və hadisələrlə (məsələn, şəkillərlə) fikrən əlaqələndirdikdə, hafizə səmərəli nəticə verir. Uşaqlarda fikri əlaqələndirmənin inkişafı ilə əlaqədar olaraq fikri qruplaşdırma (təsnif) əməliyyatı formalaşır. Fikri qruplaşdırma sahəsində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, belə əməliyyat məktəblilərin yaddasaxlama prosesində mühüm rol oynayır. A.A.Smironov kiçik yaşlı məktəblilərdə yuxarı sinif şagirdlərində və yaşlılarda fikri qruplaşdırma əməliyyatının inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənərək belə nəticələrə gəlir:

Materialın məna baxımından hissələrinə ayırmaq və qruplaşdırmaq

II sinif şagirdlərində müşahidə olunmur, IV və VI sinif şagirdlərində isə az nəzərə çarpır.

Böyük yaşlı məktəblilər ev tapşırığını yerinə yetirdikdə, mətni məna məna hisslərinə bölməkdən istifadə edirlər. Lakin belə əməliyyat onlarda da yaddasaxlama üsulu kimi təzahür etmir.

Uşaqlar təlim prosesində fikri qruplaşdırmadan daha çox istifadə etdikdə yaddasaxlama qüvvətlənir. Fikri qruplaşdırmadan kifayət qədər istifadə edilmədikdə isə uşaqlar materialın quruluşunu, əsas cəhətlərini yaxşı dərk etmirlər. A.A. Smironovun fikri qruplaşdırma ilə əlaqədar olaraq müəyyənləşdirdiyi nəticələr təlim prosesində böyük əhəmiyyətə malikdir(3,səh.269-299).

Fikri əlaqələndirmə və fikri qruplaşdırma əməliyyatlarının inkişafı uşaqlarda plantutma qabiliyyətinin formalaşmasına imkan yaradır. Hafizədə plantutmanın roluna aid xeyli tədqiqat işləri aparılmışdır. Bu tədqiqat işləri içərisində A.A. Smironov və onun rəhbərliyi ilə aparılan tədqiqatlar xüsusi yer tutur. A.A.Smironov tədqiqatında fikri qruplaşdırma əməliyyatının təzahür xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq plantutma qabiliyyətinin də necə formalaşdığını müəyyənləşdirmişdir. O, bu tədqiqatında əsasən belə nəticəyə gəlir ki, II, IV və VI sinif şagirdləri bir və ya bir neçə sözü,

cümlənin mətnə başlıq, sərlövhə kimi ayırırlar. Bu da onlarda sərlövhəvermə əməliyyatının formalaşmadığını göstərir. Bu əməliyyatın inkişaf etməsi nəticəsində şagirdlər mətn hissələri arasında əlaqə yaratmaqda və mətnin planını tərtib etməkdə çətinlik çəkirlər. Yuxarı siniflərdə oxuyan şagirdlərdə bu kimi çətinliklər təlim prosesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq aradan qalxır. Xüsusi təmrin və çalışmanın təsiri ilə plantutma hafizə üsulu kimi bu yaşlı uşaqlarda artıq formalaşır (1,səh.95-96).

P.Y. Qalperin tədqiqat zamanı belə nəticəyə gəlmişdi ki, plantutma qabiliyyəti şagirdlərin psixi inkişaf mərhələlərinə uyğun şəkildə cərəyan edir və səmərəli hafizə üsuluna çevrilir (9,səh.45-47).

F.A.Kalinina apardığı təcrübələrində müəyyənləşdirilmişdir ki, 3-cü və 4-cü sinfin şagirdləri eyni materialın orta hesabla plansız 60,9%-ni, planlı isə 65,3%-ni yadda saxlamışdır.

P.Y.Zinçenko da apardığı uzunmüddətli müşahidə və təcrübələr nəticəsində belə qənaətə gəlmişdir ki, plantutma hafizədə mühüm rol oynayır. Məktəblilər plantutma qabiliyyətinə yiyələnib, bu qabiliyyətdən mnemik məqsədlə istifadə etdikdə hafizənin məhsuldarlığı daha da artırır(4,səh.381-403).

Beləliklə, hafizədə plantutmanın roluna aid aparılmış tədqiqatları ümu-

miləşdirdikdə belə nəticəyə gəlmək olur ki, bütün yaş dövrlərində məktəblilərin hafizəsində plantutma az və ya çox dərəcədə müsbət rol oynayır. Təlim prosesində plantutmanın daha səmərəli nəticə verməsi üçün məktəblilərin bu qabiliyyətə vaxtında yiyələndirilməsi əsas şərtidir.

Mənalı hafizənin strukturunda müqayisənin rolu böyükdür. Materialın ətraflı dərk edilib yadda saxlanılmasında müqayisədən istifadə olunur. Y.K.Matlin materialın oxşarlığının hafizəyə təsirindən doğan xüsusiyyətləri öyrənmiş və müəyyən etmişdir ki, yadda saxlanılacaq materialda oxşarlığı tapmaq onun ətraflı mənimsənilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir(5).

A.A.Smirnov hafizədə fikri əməliyyatların roluna aid apardığı tədqiqatında müəyyən etmişdir ki, fikri əlaqələndirmə, fikri qruplaşdırma və plantutma bacarığının inkişafında müqayisə mühüm rol oynayır.

L.V.Zankov müqayisənin bəzi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq belə bir fikir irəli sürür ki, təlim prosesi oxşarlığı tapmaqdan başlayıb, fərqi tapmağa doğru getməlidir. Belə halda hafizə daha səmərəli nəticələr verir, çünki oxşarlıq əsasında cisim və hadisələrin fərqlərini taparaq yadda saxlamaq daha asandır(6,səh.70-72).

N.M.Kazımov məktəblilərin təlim fəaliyyətində müqayisənin rolunu

ətraflı tədqiq edərək, təlim prosesinin səmərəli təşkilinə imkan verən mühüm nəticələr əldə etmişdir. Müəllif qeyd edir: "Materialın başa düşülməsi, yada salınması müəyyən dərəcədə yaddasaxlama zamanı tətbiq edilmiş müqayisənin xarakterindən asılıdır. N.M.Kazımov göstərir ki, öyrənilən obyektlə bizə məlum olan hər hansı başqa bir obyekt arasındakı nəinki oxşarlığı həm də fərqi başa düşdükdə, yaddasaxlama daha səmərəli cəryan edir. "Oxşarlıq və fərqi məhz birlikdə başa düşülməsi yaddasaxlamanın müvəfəqiyyətli olması şərtlərindən biridir". Müəllifin fikrincə, obyektlər arasında hər cür əlaqə deyil, müqayisə olunan cisim və ya hadisələr arasındakı xarakterik əlamətlərin, qarşıya qoyulan məqsədə uyğun olan mühüm cəhətlərin müqayisə edilməsi yaddasaxlama prosesini daha səmərəli edir.

Məntiqi yaddasaxlama prosesində müqayisənin roluna aid aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, kiçik yaşlı məktəblilərin yaddasaxlama prosesində müqayisənin hansı növünün daha səmərəli olması baxımından müxtəlif fikirlər mövcuddur. Fikir müxtəlifliyi müqayisənin yaddasaxlama prosesindəki müsbət rolunu inkar etmir, əksinə onu təsdiq edir. Ümumiləşdirmə bacarığının hafizəyə təsiri sahəsində də bəzi tədqiqat işləri aparılmışdır. R.Y.Kolçinanın tədqiqatı bu cəhətdən maraq doğurur. O, V-VI

sinif şagirdləri üzərində apardığı təcrübələrə əsasən göstərir ki, şagirdlər ümumiləşdirmə yolu ilə materialı daha yaxşı yadda saxlayırlar. Təlim prosesində ümumiləşdirməyə imkan verən tədbirlər həyata keçirildikdə, ümumiləşdirmə şagirdlərin hafizəsini səmərəli edir (1, səh. 91-104).

Görkəmli Azərbaycan psixoloqu M.Ə.Həmzəyev orfoqrafiyanın mənimsənilməsi xüsusiyyətlərini öyrənərkən ümumiləşdirmənin də qarşıya qoyulan problemlə əlaqədar bəzi cəhətlərini müəyyənləşdirmiş və belə nəticəyə gəlmişdir ki, şagirdlərdə ümumiləşdirmə bacarığının düzgün inkişafı orfoqrafiya qaydalarının səmərəli mənimsənilməsinə imkan verir. Yaddasaxlama mənimsəmə prosesinin müəyyən mərhələsini təşkil etdiyi üçün yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirdən belə nəticə çıxartmaq olar ki, ümumiləşdirmə bacarığının düzgün inkişaf etdirilməsi yaddasaxlama prosesinə müsbət təsir göstərir (7, səh. 36).

Müasir dərs anlamında hafizənin inkişafı və tərbiyəsi məqsəd deyil, vasitədir. İdrak fəaliyyətini, ilk növbədə təfəkkürü aktivləşdirmək üçün vasitə. Şagird nəyi yadında saxlamalıdır? Xüsusilə 80-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq bu sual psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatda kəskin şəkildə səslənir.

Psixoloqların (N.İ.Çuprikova və b.) fikrincə, şagirdlər hafizənin baza

elementlərini ətraflı mənimsəməlidirlər. Hafizənin baza elementlərinə aşağıdakılar daxildir: əsas anlayışlar, onların mühüm elementləri və əsas anlayışları əlaqələndirən qanunlar. Bu baza elementləri hafizənin əsasını təşkil edir, struktur baxımdan obrazlı və semantik informasiya əsasında yənidən işlənir. Bəs, məktəb təcrübəsində bu özəmli məsələ necə həll olunur?

Əvvəlki proqramlardan fərqli olaraq yeni proqramlarda əsas anlayışları ayırd etməyə başladılar. Lakin təkcə bu yol ilk baxışda nə qədər səmərəli görünərsə də, məsələni həll etmək imkanı vermədi. Əvvəla, ona görə ki, proqramda əsas anlatıç kimi verilmiş anlayışların özlərində elə empirik yolla müəyyən edilmədir. Halbuki bu məsələlər ancaq sistemli şəkildə aparılan məzəri eksperimental tədqiqatlar əsasında həll olunmalıdır. Şagird hər bir fənn (bölmə, mövzu) üzrə minimum biliklərə malik olmalıdır. Əsas anlayışlar məhz bu minimum bilikləri əks etdirməlidir. Məktəb birtərəfli “sosial sifarişlərə” uyub faiz arxasınca gedəndə minimum biliklərin əhəmiyyəti də öz-özünə itdi. Şagirdlərin çoxu minimum biliklərə yiyələnmədən sinifdən-sinifə keçirilirdi. Bu mənfi təcrübənin nəticələri isə göz qabağındadır.

İkinci və ən başlıca isə ondan ibarətdir ki, müəllimlərin çoxu şagirdlərin

yadda saxlayacaq materialları nəinki təkcə əsas anlayışlar axarında müəyyən edə bilmir, həm də məktəblərə məhz bu yönündə səmərəli məsləhət vermirlər. “5və 6-cı paragrafı oxuyun”, “151-ci səhifədən 172-ci səhifəyə qədər öyrənin” – müəllimlərin bir çoxu, nə qədər təəccüblü olsa da, ev tapşırıqlarını bu üslubda verirlər. Şagirdlər nəyi yadda saxlamalıdırlar? – Bu gün bu sual təkcə bizim metodistlərimiz üçün deyil, həm də psixoloq və pedaqoqlarımız üçün aktual olmalıdır.

Proqramlarda və dərsliklərdə nəyin dəqiq, ətraflı, nəyin isə ümumi şəkildə öyrənilməsi elmi ölçülərlə müəyyən olunmalıdır. Psixoloqlar hər bir fənn üzrə baza elementlərinin siyahısının və onların mənimsənilməsi ardıcılığının müəyyən olunmasını zəruri sayırlar (2, səh.34).

Mənalı hafizədə hafizənin uzunmüddətli növündən istifadə olunur, çünki qısamüddətli hafizədə məlumatlar tez unudulur. 1959-cu ildə Lloyd Peterson və Marqaret İtone Peterson sübut etdilər ki, bizim müvəqqəti yaddaşımızda informasiyanı saxlamaq qabiliyyəti çox məhdudlaşdırılmışdır və biz məlumatları unuda bilərik (6, səh.226). Göründüyü kimi mexaniki hafizədən fərqli olaraq mənalı hafizədə informasiya uzun müddət saxlanılır.

Ədəbiyyat:

1. A.U.Məmmədov "Məktəblilərdə hafizənin xüsusiyyətləri" Bakı-1974, səh. 91-104
2. Ə.Ə.Əlizadə "İdrak prosesləri və hisslər" Bakı – 2006, səh.33-35
3. А.А.Смирнов «Проблемы психологии памяти» Москва 1966 səh. 269-299
4. П.И.Зинченко «Вопросы психологии памяти» Москва, 1961. səh. 381-403
5. Е.К.Матлин «Влияние сходства заучиваемого материала на его усвоение», канд. диссертация, Мос.гос.пед.институт, 1940
6. Л.В.Занков «Память» Москва, 1949 (səh.70-72)
7. М.А.Гамзаев «Психология усвоения орфографии пунктации Азербайджанского языка» автореферат докторский диссертация, Баку, 1968 səh.36
8. Р.Солсо « Когнитивная психология» Москва, səh.226
9. П.Я.Гальперин «Опыт изучения формирования умственных действий» Москва, 1954 səh.45-47
10. www. kayzen. Az

Мини историческая модель структуры значимой памяти

Абстракт

Логическую связь и тесно связанные друг с другом факты и события легче запомнить. Потому что в этом случае ассоциативное воображение более легче, и бывает систематическим. Здесь как бы запоминание вещей и элементов событий тесно связывает друг с другом.

В значимости памяти используется тип долгосрочной памяти, потому что, в кратковременной памяти информация быстро забывается. В 1959 году Ллойд Петерсон и Маргарет Петерсон Итоне доказали, что у нас очень ограниченные возможности для временного хранения информации в памяти, и мы можем забыть о них. Как видно, в отличие от механической памяти, информация значимой памяти хранится в течении длительного времени.

Таким образом, в структуре значимое памяти, идея координации, идея группировки, планирование, играет важную роль в сравнении.

Mini historical model of the structure of the sensible memory

Abstract

The long-term of the memory is used in the meaningful memory, because Information are forgotten quickly in the short-term memory. Lloyd Peterson in 1959 and Marqaret İtone Peterson they proved that in our temporary memory have been restricted more for ability of to keep information, and we are able to forget this information. Apparently Information is kept in the meaningful memory for a long time, than in the mechanical memory.

Facts and events are easier to remember which are closely related to each other and has logical contact. Because in this case the associative imagination is more easily and systematically. Keeping in mind the elements of objects and events connected with each other closely. At last in the structure of the meaningful memory intelligent coordination, the idea of grouping, plantutma, comparison plays an important role.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Pedaqogika və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №05)

Rəyçi M.H.Mustafayev, Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 12 yanvar 2012-ci ildə daxil olmuşdur

EMOSİONAL İNTELLEKT İDMANÇILARDA PSIXOLOJİ SAĞLAMLIĞIN QORUNMASININ AMİLİ KİMİ

Mansour Hassanpour

BDU-nun psixologiya kafedrasının doktorantı

E-mail: edumoshaver@yahoo.com

Açar sözlər: emosional intellekt, idmançı, psixoloji sağlamlıq, qorunma, emosional vəziyyət

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, спортсмен, психическое здоровье, сохранение, эмоциональная ситуация

Keywords: emotional intelligence, the sportsman, mental health, preservation, an emotional situation

Müasir dövrdə prioritet kəsb edən və dövlət səviyyəsində himayə edilən idman fəaliyyətinin hərtərəfli və optimal təşkilini müəyyən səviyyədə saxlamaq üçün idmançıların emosional vəziyyətinə nəzarət edilməsi və onlarla müəyyən psixoloji tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsi vacibdir.

İdmanın müxtəlif sahələri ilə məşğul olan idmançılarda baş verən emosional polzuntular onların öz fəaliyyətini dərk etməsinə maneəçilik törədir, onun istiqamətlərini pozur, zəruri olan müvəffəqiyyətə nail olmağa im kan vermir. Bu baxımdan idmançıların özlərinin psixoloji sağlamlığını qoruması üçün, özünün və başqalarının emosional vəziyyətini dərk etməsi və çətin situasiyalarda emosiya və hisslərinin idarə edilməsinə nəzarəti vacib və aktual psixoloji problemlərdən biridir.

Aparılmış tədqiqatlar (1;3) göstərir ki, bir sıra hallarda idmançıların müvəffəqiyyətsizlikləri onların rəqiblərinin daha gücül olmasından qaynaqlanmır. Burada qarışı tərəfin öz psixoloji vəziyyətini daha yaxşı dərk etməsi, öz emosiya və hisslərini daha adekvat idarə etməsi qələbənin əsas şərtlərindən biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan emosional intellektin idmançıların psixi sağlamlığına təsirinin öyrənilməsi olduqca aktualdır. Bəs görəsən emosional intellekt dedikdə nə başa düşülür? Onun idmançıların fəaliyyətinə nə kimi təsiri vardır? Onun bu və ya digər fəaliyyətdə təzahür xüsusiyyətləri necədir? Bu və ya digər suallara caab vermək üçün ilk növbədə emosional intellektin psixoloji mahiyyətini araşdırmağa çalışaq.

Qeyd etmək istəyirik ki, ümumiyyətlə götürdükdə emosional intellekt anlamının elmi termin kimi işlədilməsi

çox da uzaq tarixə təsadüf edilmir. Aparılmış tədqiqatlar (2;6) göstərir ki, emosional intellektin öyrənilməsi haqqında mülahizələr ilk dəfə olaraq C.Meyer və P.Slovey tərəfindən irəli sürül müşdür. Bunula yanaşı emosional intellekt haqqında ilk əsər D.Qoluman tərəfindən çap edilmişdir.

Problemə həsr olunmuş tədqiqatlardan çıxış edib emosional intellektin öyrənilməsində bir neçə istiqaməti fərqləndirmək olar. İlk olaraq sosial intellekt haqqında fikir R.Torndayak tərəfindən 1935-ci ildə irəli sürülmüşdür. 1940-cı ildə D.Veksler intellektual və qeyri-intellektual komponentlər haqqında məsələ qaldırdı və onun afektiv, şəxsi və sosial amillərlə şərtlən diy i ni göstərdi.

1983-cü ildə isə H.Qardner çoxşaxəli əqli qabiliyyətlər haqqında nəzəriyyə yaratdı ki, bu da emosional intellektin bəzi məqamları haqqında mülahizələrin metodoloji əsası kimi özünü göstərdi.

Harvard Universitetinin psixoloqu H.Qardner “Əqlin hüdudları” (1983) adlı kitabında hər bir insanda ən azı 8 növ əqli qabiliyyətin olduğu fikrini qeyd etmişdir. Onun “Çoxşaxəli əqli qabiliyyət” nəzəriyyəsi idrak nəzəriyyəsi olub insan potensialının hüdudunu “əqli qabiliyyət nisbətini” göstərən vəziyyətin hüdudlarından çıxarıb genişləndirməyi təklif edir.

H.Qardner nəzəriyyəsinə görə hər bir insanın bütün 8 növ əqli qabiliyyət

sahəsində bacarığı var. Lakin bəzi insanlarda bəzi əqli qabiliyyət yüksək dərəcədə inkisaf etmiş, başqalarında az inkisaf etmiş, digərlərində isə nisbətən zəif inkisaf etmiş olmaqla bu iki qutb arasında harayasa dusur. Əksər insanlar hər bir əqli qabiliyyəti məharətin müvafiq səviyyəsinə qədər inkisaf etdirilə bilər. Əqli qabiliyyətlər adətən bir-birlərilə qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Bu nəzəriyyənin özü emosional intellekt haqqında nəzəriyyənin yaranmasına təkan verdi və intellekt haqqında ənənəvi baxışlara bir növ yenidən yanaşmağa tədqiqatçıları təhrik etdi.

1990-cı ildə C.Meyer və R.Selovey emosional intellekt (EI) haqqında anlayışı elmi döviyyəyə buraxdılar və onun psixoloji mexanizmlərini müəyyən ləş dirməyə çalışdılar və onu ölçülməsi üsullarını işləyib hazırladılar. 1995-ci ildə Dakinel Qoulman ilk dəfə olaraq «Emosional intellekt» əsərini yazdı.(3)

Müxtəlif mənbələrdə emosional intellekt (ingilis dilində-emotional intelligence, EI) - insanın özünün və başqalarının emosiyalarını dərk etməsinə yönəlmiş mental qabiliyyətlər kimi təqdim edilir. Yüksək emosional inellektə malik adamlar özünün emosiyalarının və başqalarının hisslərin yaxşı başa düşür, özünün emosional sferasını uğurla idarə edir və məhz bu cəhətinə görə ətraf aləmə daha yaxaşı adaptasiya olunur, qarşıya

qoyduğu məqsədlərə tez və istənilən səviyyədə nail ola bilirlər. Belə insanların davranışı həmişə adek-vat dır, liderin və ya başqalarının təsirinə düşməyə meyilli deyillər.

Aparılmış tədqiqatlar(3,5) göstərir ki, emosional intellektin beş struktur elementini ayırd etmək olar. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Mənlik şüuru;
2. Özünənəzarət;
3. Empatiya;
4. Münasibət qurmaq vərdisləri;
5. Motivasiya.

Emosional intellektin struktur elementlərini nəzərdən keçirərkən mənlik şüurunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Professor Ə.S. Bayramov və professor Ə.Ə.Əlizadə "Mənlik şüuru"nu aşağıdakı kimi səciyyələndirir: "Mənlik şüuru insanın özünü şəxsiyyət kimi tanıması və dərk etməsi prosesidir. Mənlik şüuru dedikdə insanın özünün qabiliyyətlərinə, fikir və hisslərinə, davranış və fəaliyyətinin, motivlərinə şüurlu münasibəti nəzərdə tutulur " (4,s.180). Doğrudan da mənlik şüuru insanın özünə dərk olunmuş münasibətinin əsasını təşkil edir və emosional intellektin formalşamasında mühüm amil kimi özünü göstərir. Mənlik şüuru şəxsiyyətin nüvəsini və insanın özü haqqında təsəvvürlərinin əsasını təşkil edir. Əksər hallarda insanın öz emosiya və hisslərini idarə edə bilməsi onun özü haqqında

təsəvvürlərindən çox asılı olur. Burdan belə qənatə gəlmək olar ki, mənlik şüurunun mexanizminin açılması emosional intellektin mahiyyətinə bir qədər aydınlıq gətirə bilər.

Emosional intellektə mənlik şüurunun əsas əlamətləri aşağıdakı hallarda özünü göstərir:

1. İnsan özünü bütün ətraf aləmdən, yəni "Mən"i, "qeyri-mən"dən ayırır;
2. Özünün fiziki, psixi və mənəvi keyfiyyətlərini qiymətləndirir və dərk edir;
3. Psixi həyatın bütün cəhətlərinə şüurlu münasibət bəsləməyə çalışır.

Emosional intellektin struktur elementlərinə diqqət yetirsək görərik ki, burada mənlik şüuru ilə yanaşı özünüdərk etmə və özünüqiymətləndirmə kimi inteqral cəhətlərdə özünü qabarıq göstərir. Əksər hallarda idmançının özünü adekvat qiymətləndirməsi, yəni özünü rəqibdən daha güclü və ya zəif hesab etməməsi onun uğurunun ilkin şərtlərindən biri kimi özünü təqdim edir.

Emosional intellektin struktur elementlərinə aid edilən özünü-tən-zimetmə onun bütövlüyünü və bitkinliyini təmin edən bir prosesdir. Özünü-tən-zimetmə davranışın tən-zim edilməsi prosesində özünə-münasibətin etibarlı vasitəsidir və özünənəzarətin yüksək səviyyəsinə malik idmançılar əksər hallarda müvəf fəiqyyət əldə

edə bilirlər. Bunlarla yanaşı emosional intellektin strukturunda daha üç element də fərqləndirirlər. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Emosiyaların tənziminin dərk edilməsi;
2. Emosiyaların mənalandırılması;
3. Fikri fəaliyyətdə emosiyaların istifadə olunması.

Təbii ki, emosional intellektin strukturu haqqında məlumat onun inkişaf etdirilməsi məsələlərinin diqqət mərkəzinə gətirilməsini zəruri edir. Qeyd olunmalıdır ki, emosional intellektin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı bir-birindən fərqli iki mövqe özünü göstərir. Bir sıra alimlər o, cümlədən C.Meyer (5) hesab edir ki, idmançılarda və başqa fəaliyyət növü ilə məşğul olan insanlarda emosional intellekti lazım olan səviyyədə inkişaf etdirmək mümkün deyil. Bunun əsas səbəbi kimi emosional intellektin nisbi sabitliyi prinsipini göstərir və müəyyən tədbirlər vasitəsi ilə bunun yüksəldilməsinə nail olmağın qeyri-mümkünlüyünü diqtə edirlər. Lakin bununla yanaşı qeyd olunur ki, öyrənmə vasitəsilə emosional kompotentiliyi artırmaq olar.

C.Meyerin opponentlərindən olan D.Qoulman (4) hesab edir ki, emosional intellekti bütünlüklə inkişaf etdirmək olar. Gətirilmiş argument ondan ibarətdir ki, beyinin sinir yolları insan həyatının yetkinlik yaşına

kimi inkişaf edir və bu fakt imkan verir ki, insanda emosional intellektin inkişaf etdirilməsi mümkün olsun. Bütün bunlarla yanaşı qeyd etməyi lazım bilir ki, başqa fəaliyyət növlərindən fərqli olaraq idman elə peşəkar fəaliyyət sahəsidir ki, burada insan stress şəraitində yüksək nailiyyətə nail olmağı nümayiş etdirməyi bacarmaldır. Belə situasiya təbii ki, yalnız fiziki gərginlik yaratmır, həm də psixoloji və emosional gərginlik yaradır. Hətta belə situasiyalarda emosional düşkünlük vəziyyəti də yarana bilir ki, bu da idmançı üçün olduqca təhlükəlidir.

Müasir dövrdə idmançıların onların qarşısına qoyulmuş məqsədlərə nail olması üçün və onlara əlverişli şərait yaradılması üçün müxtəlif stress vəziyyətlərinin aradan qaldırılmasına yönəlmiş tədbirlər sistemi işlənilib hazırlanmalı, bu və ya digər vəziyyətlərdə onların potensial imkanları, o cümlədən emosional intellekti nəzərə alınmalıdır.

İdmançıların emosional baxımdan dözümlülüyünü öyrənmək üçün onların emosional intellekti ilə emosional baxımdan ruhdan düşmələrinin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənməyə çalışmışıq. Tədqiqatda emosional düşkünlüyün təzahürlərini öyrənmək üçün K.Maslaç və C.Cekson tərəfindən hazırlanmış metodikadan istifadə edilmişdir. Bununla yanaşı emosional

intellekti ölçmək üçün H.Xollun metodikasından istifadə etmişik.

Emosional intellenktin göstəriciləri ilə emosional ruh düşkünlüyünün göstəricilərinin statistik təhlilini Pirson əmsalının köməyi ilə hesablanmışdır. Tədqiqatda 150 idmançı iştirak etmiş, onlardan 85 kişi, 65 qadın olmuş, yaş intervalı 14-29 yaş götürülmüşdür.

Nəticələrin korrelyasiya təhlili göstərdi ki, emosional ruhdan düşmənin göstəriciləri ilə əks əlaqənin göstəriciləri arasında əhəmiyyətlik dərəcəsi yüksəkdir. Belə ki, kişilərdə nailiyyətə nail olmanın azalması hissi və emosiyaların dərk olunması seçimdə $r=-0.31$, $p<0,01$ səviyyəsində olur. Qadınların seçimində isə kişillərin əksinə olaraq emosional ruhdan düşmə ilə, emosional-fiziki yorulma və özünümotivləşdirmə $r=-0.38$, $p<0,01$ səviyyəsində, öz emosiyalarının idarə olunması $r=-0.37$, $p<0,01$ səviyyəsində; emosional ruhdan düşmənin göstəriciləri «müvəffəqiyyətin təmin edilməsi», özünü motivləşdirmə $r = -0.41$, $p<0,01$ səviyyəsində, öz emosiyalarını idarə olunması isə $r = -0.38$, $p<0,01$ səviyyəsində mənalıdır.

Əldə olunmuş nəticələr göstərdi ki, emosional ruhdan düşmə ilə emosional intellekt arasında asılılıq mövcuddur. Bu asılılıq qadınlarda kişilərə nisbətən daha yüksəkdir. Bu da onu göstərir ki, qadınlarda emosional intellekt onların fəaliyyətinin nəticələrinə

daha çox təsir göstərir və uğursuzluq hallarında onlar daha çox ruh düşkünlüyünə qapılırlar.

Apardığımız tədqiqat belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verdi ki, idmançılar üçün emosional kompotentlik emosional gərginliyin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır və həyata keçirilmiş tədbirlər sistemi, o cümlədən sosial-psixoloji treninqlər idmançıların uğurlarını artırma bilər. Tamamilə aydındır ki, idmançılarda emosional intellekt nə qədər yüksək olarsa, onların uğursuzluq dan qaçma və emosional ruhdan düşmə halları bir o qədər aşağı olar. Məşqçilər və idman mütəxəssisləri bu faktı nəzərə almalı və idmançıların uğur əldə etməsi üçün əlverişli psixoloji şərait yaratmalı və idmançılarda emosional dözümlülüyü və ya emosional kompotentliyi artırmalıdırlar.

Emosional kompotentlik özünümotivləşdirmə, daxili emosiyaların və başqalarının emosiyaların dərk etmək məqsədilə həyata keçirilən fəaliyyətdir. Emosional kompotentliyi intellektual əməslə aid etsələr də, onu daha çox idraki qabiliyyətlər kimi təqdim edirlər. Əksər idmançılar müxtəlif biliklərə malik olsalar da, emosional intelli-gentliyə malik deyillər. Bu da onların başqalarından asılılığına gətirib çıxarır, onlardan intellekti daha aşağı olan insanların təsir dairəsinə düşməsinə və sonda uğursuzluğa gətirib çıxarır.

Bütün bunların hamısının bir səbəbi vardır. İnsanlar özlərini yaxşı çalışmağa məcbur edə bilmirlər. Problem ondan ibarət deyildir ki, biz nəyi necə etməyi bilmirik. Əslində isə biz işi axıra çatdırmağı bacarmırıq. Bu da emosional kompotentliyin aşağı olmasından qaynaqlanır

Sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, idmançılarda emosional intellektin inkişaf etdirilməsi onların psixi sağlamlığının harmonik inkişafına zəmin hazırlayır, çətin idman situasiyalarında idmançının özünü vaxtında ələ ala bilməsinə, özünün enerjisini rəqibə qarşı nifrətə deyil, ona qalib gəlməyə yönəltməyə şərait yaradır. Qeyd olunan məsələlərin istər təlim-məşq toplantısında, istərsə də yarışlarda nəzərə alınması vacbdir və bundan yalnız idmançılar qazana bilərlər. Əks halda emosional kompotentliyin aşağı düşməsi və emosional stress müşahidə olunacaqdır ki, bu da fəa-

liyyətin məqsədəmüvafiqliini poza-caqdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə idmançılarda emosional intellektin inkişaf etdirilməsinə və bu amilin onların psixi sağlamlığına təsirinə həsr olunmuş psixoloji fikirlər təhlil olunmuş, aparılmış tədqiqatlar nəzərdən keçirilmiş, emosional intellektin idmançıların psixi sağlamlığında rolu müəyyən edilmiş, qadınlar və kişilər arasında emosional ruh düşkünlüyünün korrelyativ əlaqələri ayrıldı edilmişdir. Bununla yanaşı problemin təməl metodoloji məsələləri haqqında müddəalar təhlil edilmiş, emosional intellekti idmançılar da inkişaf etdirilməsinin yolları göstərilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən əldə olunmuş nəticələr idmançılarda emosional intellekti inkişaf etdirilməsi işində istifadə edilə, ümumi psixologiya üzrə mühazirə kurslarında faydalanmaq olar.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov E.Ə. Məşqiçinin fəaliyyətinin sosial-psixoloji təhlili. Psixol. ü.f.dok.avto refer-atı. Bakı: 2008, 26 s.

2. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект. М.: АСТ, 2008, 240 с.

3. Гоулман Д. Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта. Primal Leadership: Le-

arning to Lead with Emotional Intelligence. М.: «Альпина Паблишер», 2011, 310 с.

4. Байрамов Я.С. Ялизада Я.Я. Психолоэийа. Бакы: 2003, 540 с.

5. Bradberry T., Greaves J. The Emotional Intelligence Quick Book. New York: Simon and Schuster, 2005, 420 p.

6. Андреева И. Н. Эмоциональный интеллект: исследование феномена // Вопросы психологии. 2006. № 3. С. 78- 86.
7. Андреева И. Н. Предпосылки развития эмоционального интеллекта // Вопросы психологии. 2007. № 5. С. 57 - 65.
8. Манфред Кэ де Ври Мистика лидерства. Развитие эмоционального интеллекта. The Leadership Mystique: A User's Manual for the Human Enterprise. М.: «Альпина Паблишер», 2011, 296 с.
9. Стивен Дж. Стейн Преймущества EQ. М.: Баланс Бизнес Букс, 2005, 384 п.
10. Bradberry T., and Greaves J. Heartless Bosses, The Harvard Business Review, 2005, 240 п.

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКТОР СОХРАНЕНИЯ ЗДОРОВЬЯ У СПОРТСМЕНОВ

Абстракт

Статья посвящена анализу теоретических взглядов, связанных с эмоциональным интеллектом и его развитием у спортсменов. Здесь указывается, что эмоциональные нарушения у спортсменов мешают им осознавать свою деятельность, нарушают ее направления, лишают возможности достижения необходимого успеха. С этой точки зрения одной из актуальных психологических проблем сохранения психического здоровья спортсменов является осознание самим спортсменом своего эмоционального состояния и эмоционального состояния других, а также контроль над управлением своими чувствами и эмоциями в трудных ситуациях. В статье отмечается, что употребление понятия «эмоциональный интеллект» имеет не столь давнюю историю. Проведенные исследования показывают, что мнение о необходимости изучения эмоционального интеллекта первыми высказали Дж.Мейер и П.Словей. Вместе с тем, первое произведение на эту тему было опубликовано Д.Голуманом. Автор данной статьи показывает, что эмоциональная компонентность играет важную роль при снятии эмоционального напряжения спортсменов, а система осуществленных мер, в том числе социально-психологические тренинги, могут повысить успехи спортсменов. Совершенно ясно, что чем выше эмоциональный интеллект спортсмена, тем ниже будут случаи неудач и депрессий. Тренеры и спортсмены

должны учитывать этот факт и создавать необходимую благоприятную ситуацию для достижения успеха, повысив эмоциональную выносливость или эмоциональную компонентность спортсменов.

EMOTIONAL INTELLIGENCE AS THE PSYCHOLOGICAL FACTOR OF PRESERVATION OF HEALTH AT SPORTSMEN

ABSTRACT

The article is devoted to analysis of the theoretical sights connected with emotional intelligence and its development in sportsmen. There is underlined, that emotional infringements at sportsmen prevent to realize it the activity, break its directions, and deprive of possibility of achievement of necessary success. From this point, one of actual psychological problems of mental health preservation of sportsmen is comprehension by him of the self-emotional condition and an emotional condition of others, and the control over hold of the feelings and emotions in difficult situations. In the article it was noticed, that the «emotional intelligence» concept use has not so old history. The carried out researches show, that opinion on necessity of studying of emotional intelligence the first have stated J.Meyer and P.Slovej. At the same time, the first product on this theme has been published by D.Goluman. The author of given article shows that emotional component lays the important role at removal of an emotional pressure of sportsmen, and the system of the carried out measures, including socially psychological trainings, can raise successes of sportsmen. Absolutely clearly, that the above emotional intelligence of the sportsman, the there will be cases of failures and depressions more low. Trainers and sportsmen should consider this fact and create a necessary good situation for success achievement, having raised emotional endurance or emotional component of sportsmen.

QLOBALLAŞMANIN İDENTİKLİYƏ VƏ “MƏN”İN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Aminzadeh Tabrizi Maryam Seyed Samad qızı

BDU-nun sosial və pedaqoji psixologiya kafərasının doktorantı

E- mail: m_am_tabrizi@yahoo.com

Açar sözlər: qloballaşma, identiklik, “Mən”, şəxsiyyət, interaksiya, integrasiya, mədəniyyət.

Ключевые слова: культура, личность, интеракция, глобализация, идентификация, интеграция, «Я».

Key words: culture, identity, interaction, globalization, identity, integration, "I".

Giriş: Müasir dünyada siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə ciddi təsirə malik olan məsələlərdən biri qloballaşma prosesidir. Qloballaşma öz xarakteristikasına görə müxtəlif sferalara və o cümlədən də, psixoloji proseslərə ciddi təsir edir. Qloballaşma və integrasiyanın hazırkı səviyyəsi bəşər tarixinin heç bir dövründə müşahidə edilməmişdir. Kapitalizmin, qlobal bazarların, internet və telekommunikasiya vasitələrinin geniş yayıldığını nəzərə alaraq bir çox alimlər dünyanın sürətlə vahid bir məkana çevrilməkdə olduğunu qeyd edirlər. Son onilliklərdəki texnologiyaların inkişafı və kommunikasiya vasitələrinin artması qloballaşma və integrasiya prosesinin sürətlənməsinə səbəb olmuşdur. Ümumilikdə bu prosesin əsas göstəricilərini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- Səyahətin asanlaşması
- Ticarət sərbəstliyi
- Texnologiya və informasiyadan geniş istifadə imkanları
- İnternasional siyasi sistemlər
- Ətraf mühit məsələsinə qlobal səviyyədə diqqət və qlobal yanaşma

Qloballaşma müxtəlif sahələrdə, o cümlədən, siyasi, iqtisadi, mədəni, sosial və s. sahələrdə təzahür edir. Əlbəttə qeyd edilən sahələr qarşılıqlı əlaqə və təsirə malikdirlər, amma hər bir sahədə baş verən proseslərin öz spesifik nəticələri də vardır. Bütün bunlara baxmayaraq hal-hazırda qloballaşma ilə əlaqədar diskussiyalarda daha çox onun mədəni və psixoloji təsirləri diqqət mərkəzində saxlanılır. Eriksonun fikrincə (1950-1968, Libro Vizbergə istinadən) identikliyin formalaşmasına sosial-mədəni bazanın rolu təyinedicidir. Cinsi, peşə və dəyər

oriyentasiyası identikliyin sosial-mədəni kontekstdə formalaşması prosesinə təsir edən əsas amillərdilər. Eyni zamanda qlobal mədəniyyət fərqli dəyərlər və imkanlar məcmusu olaraq identikliyə müxtəlif səviyyələrdə təsir edir. Müasir dünyada mədəniyyət qlobal diskussiyaların əsas mövzusunə çevrilibdir. Bunu əsas səbəblərindən biri mədəniyyət sahəsindəki dəyişikliklərin identikliyə ciddi təsir imkanına malik olmasıdır.

Yeniyetmələr öz xüsusi psixoloji şəraitinə görə və həmçinin identikliyin formalaşma prosesinin həssas mərhələsində olduqları üçün qlobal mədəniyyətin təsirinə daha çox məruz qalmış olurlar. Onlar cinsi yetkinlik mərhələsində olduqları üçün daha çox sərbəstlik arzusunda olub, ailə çərçivəsindən kənar informasiyalar və mövzularla maraqlanırlar. Həmçinin onlar uşaqlardan və yaşlılardan fərqli bir vəziyyətdə olurlar. Yəni yaşlılar kimi stabil və konkret davranış nümunələrinə və həyat tərzinə malik deyirlər. Onlar uşaqlıq dövrü ilə vidalaşarkən özlərinin fiziki, cinsi və psixoloji identikliyinə dərk etməyə başlayırlar və hesab edirlər ki, ailə, yaşlıları və cəmiyyətlə əlaqə zəminində müstəqil formada hərəkət edib, konkret rolları ifa edə bilirlər. Bu yeni identiklik uşaqların necə bir ailədə və hansı sosial-mədəni kontekstdə böyüməsindən asılı olaraq fərqli formalarda təzahür etmiş olur.

Onlar başqa yaş dövrləri ilə müqayisədə daha aktiv olub və öz ətrafında olan hər bir şeylə daha çox maraqlanırlar. Buna görə də qeyri-adi və yeni olan hər bir ideya yaxud mövzu onların daha çox diqqətini cəlb etmiş olur. Yeniyetmələr qlobal dəyərləri aşılaman qlobal mediaya (internet, peyk və televiziya) daha çox maraq göstərirlər. Digər tərəfdən bəzi cəmiyyətlərdə yaşlılar yeniyetmələrə qlobal mədəniyyətin hücumuna məruz qalmış qrup kimi yanaşırlar və yeniyetmələrin rastlaşdıqları müxtəlif problemləri (o cümlədən: narkomaniya, nikahdan kənar hamiləlik və s.) Qərb mədəniyyətinin ziyanlı nəticəsi kimi təhlil edirlər. Lakin bütün bunlara rəğmən təkid edilməlidir ki, qlobal mədəniyyətin təsirləri sadəcə yeniyetmələr deyil digər insanları və yaş qruplarını da əhatə edir.

Ümumilikdə qlobal mədəniyyət identikliyin formalaşdığı kontekstə və struktura təsir edə bilər. Təqdim edilən məqalədə həmin təsirin müxtəlif cəhətlərdən təhlil edilmiş və aşağıdakı suallar araşdırılmışdır: qlobal mədəniyyətin xarakterik cəhətləri hansılardır? Qlobal mədəniyyət identikliyin formalaşması prosesinə necə təsir edir?

Qlobal mədəniyyətin xarakterik cəhətləri:

Hal-hazırda qlobal mədəniyyət dedikdə daha çox Qərb dünyası və

xüsusi ilə Amerika dəyərləri məcmusu başa düşülür. Bu tip ölkələr qloballaşma prosesinin əsas dəstəkçiləri hesab edilirlər. Qeyd edilən dəyərlərin bəzisini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- İstehlakçılıq
- Fərdi azadlıqlar (seçim və söz azadlığı)
- Sekulyarizm və dini tolerantlıq
- Elmi təhlil və elmi arqumentlərə istinad

– Dəyişikliyə qarşı açıq olmaq

Həyatın zəruri ehtiyacları daha çox istehlak və ümumilikdə həddindən artıq istehlakçılıq meyli, həmçinin yeni modalara və yaşam tərzinə tabe olmaq qlobal mədəniyyətin istehlak nümunəsidir (modelidir). Ümumiyyətlə bu mədəniyyətdə istehlakın funksiyası sadəcə adi və zəruri tələbatı ödəməkdən ibarət deyil.

Fərdi hüquq və azadlıqlarla əlaqədar olaraq qlobal mədəniyyətin mövqeyi tamamilə individualizmə yaxın bir mövqedir. Burada fərdi azadlıqlar (seçim və söz azadlığı, şəxsi həyata müdaxilənin yolverilməzliyi və s.) əsas dəyər kimi çıxış edir. İnsanlar mövcud variantların hamısını təhlil və tədqiq edib, sonra ən əlverişli variantı seçə bilirlər. Bu dəyərlər qlobal mədəniyyətin əhəmiyyət verdiyi plüralizm kontekstində reallaşa bilirlər. Dini nöqteyi-nəzərdən qlobal mədəniyyətdə din və etiqad

müxtəlifliyi münaqişə və ziddiyyətlərə səbəb olmamalıdır və dini dözümlülük tövsiyə edilir.

Qlobal mədəniyyətin əsas məqsədi müxtəlif xalqlar və qrupları əhatə etmək olduğundan bu mədəniyyət bütün sərhədlər və mədəniyyətlərə nüfuz etməyə meyllidir. Məhz elə buna görə də onun əsas xarakterik cəhətlərindən biri tolerantlıq və müxtəlifliyi (plüralizmi) müsbət qarşılamaqdır. Bu dözümlülük nəticəsində doqmatizm və stereotiplərə istinad kimi meyllər fərdi hüquq və azadlıqlar qarşısında öz əhəmiyyətini itirmiş olur. Bu mədəniyyət ümum insanlara və xüsusilə gənclərə daha çox variantları verifikasiya etməyə (yoxlamağa) və öz həyat tərzinə uyğun variantı seçməyə imkan verir. Moda, rəngarənglik, hedonizm, milli və yerli dəyərlərə qarşı laqeydlilik həmin seçim və azadlığın tipik nəticələri hesab edilir. Qlobal mediada (bəzən media imperiyası deyilir buna) aparılan təbliğatın da qlobal mədəniyyətə xas dəyərlərin aşılmasında əhəmiyyəti rolu vardır.

İdentiklik sahəsində qloballaşmanın nəticələri:

Əlaqədar ədəbiyyatın [6, s. 211 və 5, 4, s. 775] təhlili göstərir ki, qloballaşmanın müxtəlif cəhətləri identiklik sahəsində fərqli nəticələrə səbəb olmuşdur. Bu tip nəticələrə misal olaraq ikimədəniyyətlilikdən qaynaqlanan identiklik (bicultural identity),

identiklikdə nizamsızlıq, fərdi seçimə əsaslanan mədəniyyətlərin mənimsənilməsi, yaşlılıq dövrünə keçiddə gecikmə, virtual identiklik, istehlakçı şəxsiyyət və s. problemləri qeyd etmək olar.

İkimədəniyyətlikdən qaynaqlanan identiklik (bicultural identity):

Bikultural (ikimədəniyyətlik) identiklikdə fərdin identikliyin bir hissəsi yerli mədəniyyətdən digər hissəsi qlobal mədəniyyət və fərdin qlobal mədəniyyətlə əlaqəsindən qaynaqlanır. Bu termin (ikimədəniyyətlik) daha çox mühacirlər və etnik azlıqlarla əlaqədar olaraq işlədilir, lakin qloballaşma ilə bağlı müzakirələrdə də ondan geniş istifadə edilir. Hal-hazırda müxtəlif insanlar və xüsusi ilə gənclər özlərinə elə bir identiklik seçirlər ki, seçilmiş bu identiklik sayəsində qlobal mədəniyyətə bağlılıq hissini yaşaya bilirlər. Telekommunikasiya vasitələri (xüsusilə Televiziya, peyk və internet) istənilən an bütün dünya ilə əlaqə və ünsiyyəti mümkün edir və bu səbəbdən də qlobal identikliyin formalaşmasında ciddi rol ifa edə bilirlər. Qlobal identikliklə yanaşı insanlarda yerli identiklik də inkişaf edir. Yerli identiklik etnik ənənələr, mühit və adətlərə əsaslanır. Eyni zamanda yerli identiklik ailə, dostlar və cəmiyyətin digər üzvləri ilə ünsiyyət zəminində inkişaf edir.

Baxmayaraq ki, bikultural identiklik qlobal mədəniyyətlə yanaşı yerli mədəniyyəti də qoruya bilər, amma yerli mədəniyyət qlobal mədəniyyətlə qarşılıqlı əlaqə prosesində dəyişir və bu dəyişiklik bikultural identiklikdən daha çox hibrid (qarışıq) identikliyin yaranmasına səbəb olur. Bu mövzu xüsusilə mühacirlər haqqında öz təsdiqini tapmış olur. Çünki mühacirlər öz yerli mədəniyyətlərinə, gəldikləri mühitin mədəniyyətinə və həmçinin qlobal mədəniyyətə uyğun bir identikliyi formalaşdırmalıdırlar [4, s. 775].

İdentiklikdə nizamsızlıq:

İdentiklik zəminində müşahidə edilən nizamsızlıq və qarışıqlıq Qərb mədəniyyətinə aid olmayan insanların bu mədəniyyətə göstərdiyi reaksiyanın nəticəsi kimi qəbul edilməlidir. Bəzi insanlar mədəni dəyişiklik və yeni dəyərləri qəbul edərək ikimədəniyyətli identiklik və ya qarışıq identikliyə malik olurlar. Onlar öz yeni identikliyi əsasında yerli mədəni mühitdə yaşayıb qlobal mədəniyyətdə də iştirak edə bilirlər. Lakin bir sıra insanlar mədəni dəyişikliklərə adaptasiya ola bilmədikləri üçün qlobal mədəniyyətə aid dəyərlər və dəyişikliklər qarşısında müqavimət göstərilir. Qlobal mədəniyyətin gətirdiyi dəyərlər və imkanlar onlar üçün əlverişsiz, yerli mədəniyyətə xas dəyərlər isə qəbul edilməz

olur. Nəticədə identiklik sahəsində bir növ qarışıqlıq və pozuntu meydana çıxır. Bu tip problemlərə Qərb mədəniyyətinə aid olmayan gənclər arasında daha çox rast gəlinir. Bu problem və ümumiyyətlə bu proses deteritorilasiya (deterritorialization) termini ilə ifadə edilir.

Deteritorilasiya prosesi nəticəsində uşaqlar və yeniyetmələrin öz yaşadıkları məkanla əlaqələri zəifləmiş olur. Çünki yaşadıkları mühit onların bilik və təcrübələrini müəyyənləşdirməkdə əvvəlkilərə nisbətən daha zəif rolə malikdir. Əvəzində Televiziya və kompüter kimi vasitələrin rolu daha da güclüdür. Deteritorilasiya bəzən insanların özgələşməsinə və öz milli mədəniyyətinə qarşı inamsız olmasına səbəb ola bilər. Bu isə həmin insanların həyat tərzı və müxtəlif təcrübələrin təhlil zəminində aydın təsəvvürə malik olmamasına gətirib çıxarır. Televiziya və internet vasitəsi ilə yayımlanıb təbliğ edilən nümunələr və dəyərlər insanların həqiqi “Mən”i ilə ideal “Mən”i arasında fasilə yaradır və beləliklə identiklik zəminində nizam-sızılığa yol açmış olur. Gənclərdə bu problem özünü daha çox depressiya, intihar və narkotik maddələrə meyldə

kimi davranışlarda göstərir. Qlobal mədəniyyətə inteqrasiya etməyə çalışan mədəniyyətlərin bir çoxunda yuxarıda qeyd edilən problemlərə daha çox rast gəlinir [4, s. 775].

Tehraniyanın fikrincə [6, s. 211] bazarların və mədəniyyətlərin qloballaşması qlobal səviyyədə identiklik böhranına səbəb olmuşdur. Bu böhran müxtəlif dövrlərdə (modernizmdən öncə, modernizm və postmodernizm), müxtəlif ölkələr və cəmiyyətlərdə fərqli formada özünü göstərmişdir. Modernizmdən əvvəlki dövrdə identiklik problemi təcavüz və hücumların nəticəsi olub və cədvəldə də göstərilədiyi kimi, fərdi səviyyədə identiklik çatışmazlığı (identity deficit) və sosial səviyyədə stimullaşdırma böhranına səbəb olmuşdur. İdentiklik çatışmazlığı insanların əlverişli dəyərlərə qarşı laqeydliyinə deyilir. Bu dəyərlər insanların onlara qeyri-ciddi yanaşması, özlərinə qarşı inamsızlığı və milli mədəniyyətə kifayət qədər dəyər verməməsi nəticəsində layıq olduqları yeri itirmiş olurlar. Əslində identiklik çatışmazlığı və stimullaşdırma böhranı zəruri dəyərlərə laqeydliyin nəticəsi olub müxtəlif səviyyələrdə müşahidə edilə bilər [7, s. 104].

Cədvəl 1: müxtəlif dövrlərdə fərdi və sosial səviyyədə identiklik böhranı

Səviyyə	Dövrələr		
	Modernizmdən əvvəl	Modernizm	Postmodernizm
Fərdi	İdentiklik çatışmazlığı	İdentiklik uyğunsuzluğu	İdentiklik artması
Sosial	Stimul böhranı	Legitimlik böhranı	İqtidar böhranı

Ümumilikdə ənənəvi cəmiyyətlər modern dünya ilə təmasa keçmədən öncə öz təbii mədəni təkamül yolunu gedirdilər. Lakin mədəni, siyasi və hərbi hücumlar nəticəsində onlarda bir növü üzünə inamsızlıq, təhqir hissi və identiklik çatışmazlığı yarandı. Sosial səviyyədə öz mədəniyyətinə qarşı inamsızlığa səbəb olan identiklik çatışmazlığı stimül böhranı ilə nəticələnib, daha çox ümumi passivlik, boyun qaçırma və özünə qapanma formasında cəmiyyətdə özünü göstərmiş olur. Modern cəmiyyətlərdə geniş baş verən dəyişikliklər və mobillik yerli mədəniyyətə əsaslanan identikliklə alınma mədəniyyətə əsaslanan identiklik arasında kombinasiya və eyni zamanda identiklik uyğunsuzluğuna səbəb olmuşdur. Bu uyğunsuzluq nəticəsində həm fərdi həm də sosial səviyyədə ciddi problemlər və legitimlik böhranı yaranmışdır.

Legitimlik böhranı müxtəlif sosial qrupların istək və tələblərinin təmin edilə bilməməsinə deyilir və həmin

qrupların fərqli dəyərlər və məqsədlərə bağlılığından irəli gəlir. Belə ki, bir qrupun tələbləri digər qrupun istək və tələbləri ilə ziddiyyət təşkil edir. Etnik münaqişələr legitimlik böhranının bir təzahür formasıdır. Postmodern dünyada qlobal mədəniyyət müxtəlif xarakterli identiklikləri (o cümlədən; istehlakçılıq, Qərb nihilizmi, Şərq mifik dəyərlərinə əsaslanmaq və s.) təqdim etməkdədir və bu proses fərdi səviyyədə identiklik plüralizminə gətirib çıxarır. İdentikliyin dayanıqsızlığı və davamlı olaraq dəyişməsi həmin prosesin nəticələrindən biridir.

İdentiklik plüralizmi müxtəlif diskussiyaların mövzusu olub, milli identikliyin nüfuzu üçün təhlükə hesab edilir. Milli identiklik milliyyət və milli hakimiyyətə sadıqlıya səbəb olan obyektiv və subyektiv ideyalara təkid edir. Başqa sözlə milli identiklik ortaq hisslər və təsəvvürlər sistemi kimi gündəlik fəaliyyət, ayinlər və milli dəyərlərlə əlaqədar olan simvolik fəaliyyətlərdə özünü göstərmiş olur. Əlbəttə ki, bütün bu ayin və fəaliyyətlər

könüllülüyə əsaslanır və uzun müddətli proseslərin nəticəsi olaraq sosial-mədəni həmrəylik və vətəndaşların könüllü iştirakı kimi amillərdən təsirlənir [8, s. 39 və 1, s. 270].

Qloballaşma kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı və plüralizmin təbliği vasitəsi ilə bir tərəfdən qlobal mədəniyyəti cəlbədicə variant kimi təqdim edir və digər tərəfdən yerli mədəniyyətlərin inkişafı üçün əlverişli şəraiti yaratmış olur. Nəzarətdə saxlanması mümkün olmayan interaksiya (telekommunikasiya texnologiyaları vasitəsi ilə reallaşması mümkün olan əlaqə və ünsiyyət) milli sərhədlərin nüfuzdan qorunma imkanlarını azaldıb. Nəticədə insanlar çeşidli yerli və qlobal mədəni mühitlərdə fəaliyyət və əlaqə imkanı əldə ediblər. Bütün bunlar isə milli identiklik, mentalitet və milli dəyərlərə bağlılığa və həmrəyliyə təhlükə kimi qiymətləndirilir. Eyni zamanda qlobal mədəniyyət qlobal müqayisə meyarlarını təqdim etməklə milli mədəniyyətin zəif nöqtələrinin ortaya çıxmasına şərait yaratmış olur. Bu isə insanların öz milli dəyərlərinə və özlərinə inamını sarsıda bilər. Belə olduğu təqdirdə bəziləri başqa qrupları və millətləri təhqir etməklə onlara oxşamamaq fonunda özlərinə yeni və üstün bir identiklik yaratmağa səy göstərirlər.

Bütün qeyd edilənlər dini identiklik haqqında da söylənilə bilər. Yəhudilər

müsəlmanları, müsəlmanlar isə yəhudiləri və Qərb insanını təhqir etməklə öz dini identikliyi qabartmış olurlar. Əlbəttə insanların mobilliyi və mədəni dəyişikliklər milli identikliyə müsbət təsir edə bilər. Məsələn “bütün insanlar qlobal kəndin vətəndaşıdır” ideyası və bu ideyanın geniş yayılması səbəb ola bilər ki, insanlar aid olduqları qrupa daxili olan və qrupdan kənar insanların hamısına hörmətlə yanaşsın və fərqli mədəniyyətlərdən olan insanların öz milli identikliyinə diqqət və hörmətini cəlb edə bilsinlər [10, s. 94].

Fərdi seçimə əsaslanan mədəniyyət (self selected culture):

Qloballaşma prosesini tənqid edənlərin əsas iradələrindən biri bundan ibarətdir ki, qlobal mədəniyyətə integrasiya mədəni çeşidlilik və müxtəlifliyin məhvi ilə nəticələnə bilər. Mədəni müxtəlifliyin davamına səbəb olan üsullardan biri insanların fərdi olaraq seçdikləri mədəniyyətlərə meyl etməsidir. Bu fərdi seçimə əsaslanan mədəniyyətlər qlobal mədəniyyətlə müqayisədə daha fərqli struktur və “məna”ların yaranmasına səbəb ola bilərlər. Fərdi olaraq mədəniyyətlərin seçimi əsasən dini fonda reallaşır. Qlobal mədəniyyətdə dini prinsiplər istehlakçılıq, əyləncə və fərdi həzz almaq meyli qarşısında öz əhəmiyyətini itiribdir. Qlobal mədəniyyətdə din ilə əlaqədar təkid edilən yeganə

mövzu dini dözümlülük və dini etiqadın münaqişəyə səbəb olmamasının vacibliyini müdafiə etməkdir. Lakin mövzuların belə qoyuluşu bir çox insanlar üçün qəbul edilməz olmaqla yanaşı onların həyatında lazımı “məna”-nı yarada bilmir. Bu isə sekulyar (dünyəvi) dəyərlərin həmin insanlar tərəfindən inkar edilməsi və müəyyən dini dəyərlərə əhəmiyyət verməsinə səbəb olur.

XX əsrin sonunda dini fonda müşahidə edilən fundamentalizm və radikal hərəkətlər qloballaşma nəticəsində əmələ gələn dəyişikliklərin birbaşa nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Bu tip hərəkət fərdi seçimə əsaslanan mədəniyyətlərdən fərqlənsələr də, onlarla bəzi ortaq cəhətlərə malikdirlər (məsələn: elastik sistemlərə üstünlük vermək; kənar qüvvələr tərəfindən əhatəyə alınmaq hissi; iyerarxik münasibətlərdə kişilərin qadınlardan, yaşlıların uşaqlardan və allahın hamıdan üstün mövqedə olması). Fundamentalistlərin müdafiə etdikləri dəyərlər global mədəniyyətin dəyərlərinin tam əks nöqtəsində dayanır. Onlar global mədəniyyətin təkid etdiyi skulyarizmə qarşı olaraq dini dəyərlərə və etiqadlara əsaslanmağa təkid edirlər. Həmçinin onlar istehlakçılığa qarşı olaraq qənaətciliyə, plüralizmin qarşısında vahid həqiqətin üstün tutulmasına təkid edirlər. Fərdi olaraq mədəniyyətlərin seçilməsi həmişə dini

kontekstdə baş vermir. Qlobal mədəniyyətin bəzi dəyərləri fonunda yaranmış bəzi qrupların seçdiyi mədəniyyətlər də fərdi seçimə əsaslanan mədəniyyətlər sırasına daxil edilə bilər [4, s. 774].

Fərdi olaraq seçilmiş mədəniyyətlər insanların identikliyinə təsirsiz ötürür. Bu tip mədəniyyətlərə aid insanlar əvvəlcədən müəyyənləşmiş bəzi dəyərlər, davranışlar və etiqadlara istinad edirlər. Onlar müxtəlif variantları yoxlamırlar və Eriksonun qeyd etdiyi “identiklik böhranı” problemini ilə rastlaşırlar.

Yaşlılıq dövrünə keçiddə gecikmə:

Qloballaşmanın identikliklə əlaqədar nəticələrindən biri də yaşlılıq dövrünə keçid və yaşlılıq dövrünə aid rolların (ailə qurmaq, peşə sahibi olmaq, valideynlik rolu) qəbul edilməsinin gecikməsidir. Çünki texnologiya və informasiya sahəsində olan inkişaf yüksək peşə hazırlığını tələb edir. Bu hazırlığı əldə etmək ümumən 25 yaşa qədər uzana bilər. Eyni zamanda ənənəvi iyerarxik nəzarət sistemi zəiflədiyindən gənclər daha müstəqil olub öz şəxsi seçimlərinə müvafiq olaraq evlənmək, peşə sahibi olmaq və valideyn olmaq proseslərini gecikdirirlər. Bu problem həm ənənəvi cəmiyyətlərdə həm də inkişaf etməkdə olan cəmiyyətlərdə aydınca müşahidə edilir. Yetkinlik dövrünə keçiddə

gecikmə insanların identikliyinə də təsir edir. Yeniyetmələr və gənclər uzun müddətli seçimlər etmədən və bu seçimlərə dair öhdəlikləri qəbul etmədən öz identiklikləri, sevgiləri, hobbiləri və peşələri haqda fikirləşib, fərqli variantlarla maraqlana bilirlər. Gənclər müxtəlif sevgi təcrübələri fonunda, həmçinin təhsil və peşə təlimləri zamanı özləri haqda daha çox düşünüb, öz dəyərləri və bacarıqları haqda daha aydın təsəvvürə malik ola bilirlər [4, s. 774].

Yaşlılıq dövrünə keçiddə və bəzi əlaqədar rolları qəbul etməkdə gecikmə iqtisadi cəhətdən kifayət qədər inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə mümkündür. Çünki bu tip cəmiyyətlərdə gənclərin tez bir zamanda iş tapması tələb edilmir və onların müəyyən müddət işsiz olması ailədə iqtisadi sıxıntıya səbəb olmur. Hətta inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə belə qeyd edilən gecikmə daha çox maddi vəziyyəti yaxşı olan varlı ailələrin övladları üçün əlverişlidir. Bu cəmiyyətlərdə də azgəlirli və yoxsul ailələrin övladları erkən yaşlarında yaşlılıqla əlaqədar rolları qəbul etməli olurlar. Onlar adi təhsil və iş imkanlarının azlığından əziyyət çəkirlər.

Virtual identiklik:

Kompüter və kommunikasiya texnologiyalarının sürətlə inkişafı müxtəlif virtual topluların yaranmasına və bir müddət əvvələ qədər mümkün olmayan əlaqə və ünsiyyət formaları-

nın geniş həcmdə reallaşmasına səbəb olubdur. İnternet “qlobal kənd”in reallaşmasını mümkün edib. Hazırda milyonlarla insan dünyanın harasında yaşamaqlarına baxmayaraq virtual fəzada qarşılıqlı əlaqədə olub, biri-birinin düşüncə tərzinə, mədəni oriyentasiyasına və identikliyinə təsir edə bilirlər. İnternetin dünya miqyasında istifadəsinin əhəmiyyətli nəticələrindən biri virtual identikliyin yaranmasıdır.

İnsanlar fiziki və coğrafi sərhədlərin mövcudluğundan və zamandan asılı olmayaraq biri-biri ilə əlaqədə ola bilirlər. Bu əlaqə və ünsiyyət prosesində internet istifadəçiləri qeyri-stabil və müxtəlif identikliyə malik ola bilirlər. Hal-hazırda virtual identiklik internet istifadəçiləri üçün ciddi əhəmiyyət kəsb edir [11, s.]. Virtual identikliyin internet istifadəçilərinə əhəmiyyət kəsb etməsinin səbəblərini aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

– Virtual fəzada insanlar bəzi mənfi cəhətlərini fərqli formada təqdim edə bilirlər. Onlar özlərinə qeyri-həqiqi (psevdo) identiklik yaradaraq özlərinin qəbuledilməz xüsusiyyətlərini başqalarından asanlıqla gizlədirlər və özlərini olmadıqları kimi (məsələn; aqressiv, sakit, maraqlı və s.) təqdim edə bilirlər.

– Üz-üzə əlaqə və münasibətlərdə kifayət qədər uğurlu olmayan insanlar üçün virtual fəzada əlverişli münasibət imkanları yaranmış olur.

– Eyni fikirli yaxud oxşar mövzularla maraqlanan insanlar qrupunu virtual fəzada tapmaq daha rahatdır. Bu isə insanlar arasındakı əlaqələrin və zəruri münasibətlərin yaradılmasında ciddi əhəmiyyət kəsb edir.

Lakin virtual identikliyin mənfi cəhətləri də vardır. İnternet istifadəçilərinin bir çoxu öz utopiyalarını formalaşdırmaq və real dünyadan uzaqlaşmaq istəyirlər. İnternet isə onlara reallıqdan fasilə açmağa imkan verir. Onlar rahatlıqla real həyatı unudub, virtual fəzada cərəyan edən proseslərə inanaraq öz utopiyalarında yaşamağa üstünlük verirlər. Bu isə onların real həyatdan uzaqlaşmaq və reallıqlar qarşısında tez inciməsinə səbəb olur. Eyni zamanda internetdən radio və televiziyanın əksinə olaraq fərdi formada istifadə edilir ki, bu da insanların müəyyən təcrübə və bilikləri başqaları ilə paylaşmasına mane olur. Bütün bunlar və digər amillər internet istifadəçilərinin sosial əlaqələrinə əngəl olaraq hiper-individualizmə zəmin yaratmış olur [12, s. 28].

Virtual identikliyin əsas xüsusiyyətlərindən biri də real dünyada özünə və öz qabiliyyətlərinə inamı zəif olan fərdlərin virtual dünyada özlərini fərqli göstərə bilib, daha çox özlərinə güvənə bilməsidir. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, vaxtının çoxunu virtual fəzada və virtual münasibətlərdə keçirən insanlarda real həyatının keyfiyyəti haqda

daha çox suallar və şübhələr mövcud olur [14, s. 28].

İstehlakçı şəxsiyyət:

İstehlakçıların davranışına dair nəzəriyyələr daha çox iqtisadçı alimlər vasitəsi ilə hazırlanmışdırlar. Bu nəzəriyyələr “istehlakın məntiqsizliyi”ni təhlil etmək üçün yarasızdırlar. Buna görə də istehlakçının davranışını təhlil etmək üçün digər amillərə və xüsusilə sosial diferensiasiya faktoruna diqqət etmək lazımdır. Demək olar ki, gəlir səviyyəsi həyat zərurətlərindən yüksək olduğu təqdirdə istehlak sosial diferensiasiyadan (obyektiv yaxud subyektiv diferensiasiya və həmçinin cins, irq, təbəqə və etnik mənsubiyyətə görə diferensiasiya) və daha dəqiq desək sosial identiklikdən asılı olmuş olur. Sosial cəhətdən əmtəələr, xidmətlər, geyim, qida, ev, avtomobil və müxtəlif psixoloji xidmətlər sosial münasibətlərin və sosial diferensiasiyanın simvolu kimi qəbul edilir. Postmodern dünyada və kütləvi istehlakçılıq dövründə istehlakçılar daha çox onların psixoloji təhlükəsizliyini təmin etmək iqtidarında olan xidmətlər və əmtəələrin seçiminə üstünlük verirlər [6, s. 211].

Modern dünyada istehlakın funksiyalarından biri kimi təbəqə və peşə diferensiasiyasının göstərmək olar. Yəni müəyyən təbəqəyə mənsub olan yaxud konkret peşənin sahibi olanlar oxşar istehlak nümunələrinə malik olurdular. Lakin postmodern dünyada

sosial, etnik və təbəqə fərqlərinin əhəmiyyəti zəiflədiyindən fərdi istehlak nümunələri daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Postmodern dünyada həzz, həyəcan, tənhalıqdan uzaqlaşmaq, fərdin özü və başqaları üçün daha cazibəli olması kimi amillər onun istehlak üsulları və istehlak modellərinin müəyyənləşdirməsinə təsir göstərir. Yəni həmin üsul və nümunələrin uyğun olub-olmaması və müxtəlif qrupların istehlak nümunəsi ilə oxşar olub-olmaması o qədər də əhəmiyyət kəsb etmir. Geniş miqyasda istehsal və informasiya vasitələrinin istehlakçılıq

mədəniyyətini təbliğ etməsi fərd səviyyəsində istehlak nümunələri ilə identiklik arasında əlaqənin yaranmasına səbəb olubdur.

Artıq əmtəə sadəcə istehlak üçün deyil. İstehlak olan əmtəə həmdə fərdin “kimliyini”, kim olmaq istədiyini, hansı qrupa meyilli olduğunu və ümumilikdə identikliyi nümayiş etdirir [13, s. 28]. Pullinger bu fenomeni “identiklik üçün bazarlıq” ifadəsi ilə izah edir və inanır ki, sabit “Mən” hissini yaşamaq üçün davamlı seçim, dəyişikliklərlə ayaqlaşmaq və əmtəə istehsalında çeşidlilik vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Tomlison J, The global transformations reader (second edition), Cambrige, Politi press uk, 2003, P. 602.

2. Lieber R. J. and Weisberg R. D., Globalization culture and identities in crisis international journal of politics, culture and society 16 (2), 273-296.

3. Hüseyin Lütfabadi, İnkişafın psixologiyası, Tehran: Səmt nəşriyyatı, 2006, S. 284.

4. Arnett J. J., Psychology of globalization American psychologist 27 (10), 774-783.

5. Pais S, Globalization and impact on families 4th vinnese conference on mediationı, 5 may 2006.

6. Tehranian K. K., Global communication and pluralization of iden-

tities futures 30 (2/3), 211-217.

7. Mehrnaz Şəhrarayı, “Konsultasiyada yeniliklər və tədqiqatlar” jurnalı, Tehran: Bahar nəşriyyatı, VII cild, № 25, S. 97-118.

8. Batalla C., Issues in national and cultural identity the case of Asian indian migrants management law, 47 (34) 39-154.

9. Kosebalaban H., The impact of globalization in islamic political identity the case of turkey www.findarticles.com

10. Erickson T. H., Globalization and the politics of identity un chronicle autumn, 1999.

11. Keneally, İ., Virtual identities – social impacts.

12. [www. Wikimediaculture.org](http://www.Wikimediaculture.org) identity.
13. Biggs. S., Global Village or urban jungle culture self construal and the internet proceedings of media ecology, 1, 28-36.
14. Priddle J., Analyze the proposition that the practice of consumption have become the fundamentals of
15. www.arasite.org
16. Pullinger, D., The impact of information technology on personal identity the bible in transmission. Summer 2003.
17. www. Wiley.com

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА ИДЕНТИЧНОСТЬ И РАЗВИТИЕ «Я»

Абстракт

Тенденции интеграции, наблюдаемые в современный период, сравнительно более интенсивные, чем в предыдущие периоды развития истории. Развитие в последнее десятилетие технологий и коммуникаций способствует ускорению процессов глобализации и интеграции. Все это, вместе взятое, создает предпосылки для расширения сферы действия глобальной культуры. Глобальная культура построена на несколько иных ценностях, способствуя изменению условий и контекста идентичности и формирования здесь концепции «Я». В данной статье рассматриваются характерные особенности глобальной культуры и влияние ее на формирование идентичности и структуры человеческого «Я». Рассмотрены также последствия в результате влияния глобализации и глобальной культуры на сферу идентификации, в частности, расстройство, идентификация, построенная на двух культурах (bicultural identity), хаотичность в идентификации, процесс усвоения культур, основанных на индивидуальном выборе, запаздывание в переходе к периоду взросления, виртуальная идентичность и другие проблемы. Отдельное внимание уделено проблеме трансформации жизненных ценностей личности, проблеме самооценки с точки зрения самоидентификации. Рассмотрены особенности идентификации личности в рамках восточной цивилизации.

IMPACT OF GLOBALIZATION ON IDENTITY AND DEVELOPMENT OF "I"

Abstract

Integration trends observed in the modern period, relatively more intense than in previous periods of history. The development in the last decade of technology and communications accelerates the globalization and integration. All this taken together creates the preconditions for the expansion of the scope of a global culture. Global culture is based on some different values, promoting change in the conditions and context of identity and the formation of a concept of "I". This article discusses the characteristics of a global culture and its influence on identity formation and structure of the human "I". We also consider the consequences resulting from the impact of globalization and global culture in the area of identification, such as illness, identification, based on the two cultures (bicultural identity), randomness in the identification process of assimilation of cultures, based on individual choice, the delay in the transition to adulthood, virtual identity and other issues. Special attention is paid to the problem of transformation of life values, personality, self-esteem problem in terms of identity. The peculiarities of identification in the eastern civilization.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 02).

Rəyçi: Mustafayev M.H., psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 17 yanvar 2012-ci ildə daxil olmuşdur.

AİLƏ MODELƏRİNİN NƏZƏRİ TİPOLOGİYASI

Lalə Cabbarova

*BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya
kafedrasının müəllim
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Diyanə Hüseynova

*BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya
kafedrasının II kurs magistrantı
E-mail: diyane_huseynova@mail.ru*

Açar sözlər: ailə, liderlik, məsuliyyət, ana, ata, uşaq, ailə tipi, emosional yaxınlıq, nuklear ailə, patriarxal ailə, matriarxal ailə, affilyasiya

Ключевые слова: семья, власть, ответственность, мать, отец, ребенок, типы семьи, эмоциональная близость, нуклеарная семья, патриархальная семья, матриархальная семья, аффилиация.

Key words: family, leadership, responsibility, mother, father, child, family type, emotional closeness, nuclear family, patriarchal family, matriarchal family, affiliation

Ailə mövzusu ümumiyyətlə bütün dövrlərin və bütün cəmiyyətlərin aktual problemi hesab edilir. Ailə-cəmiyyət daxilində özünəməxsus qayda-qanunları və qapalı həyat tərzini seçilən, doğmalıq münasibətləri üzərində qurulmuş insan qrupuna aid qurumdur. İstənilən ailənin əsasını müəyyən bir nəzər cütlüyü, obrazlı şəkildə deyilsə, bir kişi ilə bir qadın arasında özünəməxsus şəkildə yaranan ittifaq təşkil edir.

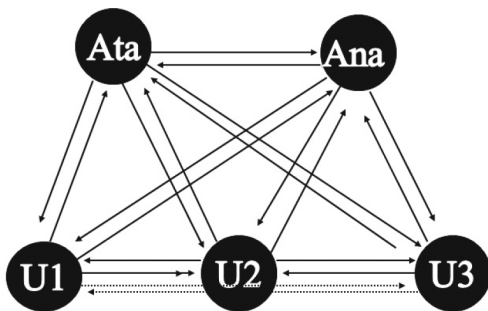
Mütəfəkkirlər cəmiyyəti insanların qarşılıqlı təsirinin məhsulu hesab edilərək göstərirdilər ki, cəmiyyət fərdlərdən ibarət deyil; bu fərdlərin

arasında mövcud olan rabitə və münasibətlərin məcmusunu ifadə edir. Ailə də belədir. Onun mahiyyəti ailə münasibətləri ilə ölçülür. Lakin ailə münasibətlərini yalnız ər-arvad münasibəti kimi başa düşmək olmaz. Ərlər-arvad arasındakı münasibətlər ailə münasibətlərinin ancaq bir tərəfini ifadə edir. Ailənin çox mühüm sahəsi valideynlərlə övladlar arasındakı münasibətlərlə bağlıdır. Mütəfəkkirlər: ailə – ər və arvad, valideynlər və uşaqlar arasındakı münasibətlərdən ibarətdir – demişlər.

İlk uşağın dünyaya gəlməsi ilə ailə münasibətlərində yeni şəbəkə – ata-ana münasibətləri meydana çıxır.

Ər-arvad münasibətlərindən fərqli olaraq ata-ana münasibətləri vasitəli xarakter daşıyır. Bu münasibətlər ailənin “uşaqlı dünyası” ilə şərtlənir, uşaqların sayından, yaşından və cinsindən asılı olaraq yeni çalarlar kəsb edir, şaxələnilir. Ana-qız, ana-qızlar, ana-oğul, ana-uşaqlar, ata-qız, ata-qızlar, ata-oğul, ata uşaqlar, bacı-bacı, bacı-qardaş, qardaş-qardaş və s. münasibətlər yaranaraq inkişaf edir [1, səh.9].

Ana-ata və uşaqların qarşılıqlı münasibətlərindən danışarkən ailədə münasibətlərin dinamikliyini də nəzərdən keçirmək lazımdır. Üç uşaq, ana və atadan ibarət 5 nəfərlik ailədə ailə daxili münasibətlərin neçə növ olduğunu müəyyən etmək üçün aşağıdakı düsturdan istifadə etmək olar: $X=n^2-n$. Bu düstura əsasən 5 nəfərlik ailədə münasibətlərin sayı 20-yə bərabər olacaqdır. Bu ailədə hər kəsin özündən başqa 4 nəfər ilə əlaqədə olduğunu göstərir. Buradan da aydın olur ki, ailə münasibətlər yumağı şəklində müşahidə olunur [2]. Aşağıdakı şəkildən bunu aydın şəkildə görmək olar:

Ailədə münasibətləri təhlil etməzdən əvvəl ailənin tiplərini nəzərdən keçirdək.

Mütəxəssislər ailənin müxtəlif tiplərini fərqləndirirlər. Mövcud sosioloji və psixoloji ədəbiyyatda ailənin üç əsas tipi fərqləndirilir:

- ənənəvi (və ya patriarxal) ailə;
- ənənəyə söykənən müasir ailə;
- egalitar ailə (“bərabər münasibətlər”ailəsi).

Ənənəvi ailə tipi bir çox ölkələr üçün xarakterikdir. Bu tip ailələrin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, belə ailələr özündə ən azı, üç nəslin nümayəndələrini birləşdirir. Belə ailədə adətən yaşlı nəslin nümayəndəsi və ya ailənin ağsaqqalı həlledici söz sahibi olur, onun nüfuzu birmənalı şəkildə qəbul edilir.

Belə ər-arvad münasibətlərində ənənəyə söykənən daimi öhdəliklər və ya dəqiq “vəzifə bölgüsü” vardır. Burada kişi bilavasitə ailə başçısı kimi çıxış edir, ailənin mövcudluğu, tərəqqisi, təminatı və rifahı naminə əsas məsuliyyətli öz üzərinə götürür. Bu səbəbdən qadın çox zaman iqtisadi cəhətdən həyat yoldaşından asılı olur, lakin bunun əvəzində özünü ailə sahibəsi, öz evinin xanımı kimi hiss edir.

Ənənəyə söykənən müasir ailələrdə də kişi nüfuzu müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Ənənəvi və ya mühafizəkar ailə tipində olduğu kimi burada da ciddi vəzifə bölgüsü mövcuddur. La-

kin, bu bölgü çox zaman sosial-iqtisadi motivlərə söykənir. Belə olan halda qadın öz həyat yoldaşı ilə yanaşı əmək bölgüsündə iştirak edir, müəyyən bir işdə işləyir, ailənin təminatında özünəməxsus paya malik olur, eyni zamanda, bir çox hallarda ev əməyinin və bir sıra məişət problemlərinin öhdəsindən gəlmək məcburiyyətində qalır. Bu səbəbdən, sözügedən ailə tipini istismarçı ailə tipi də adlandırırlar.

Egalitar ailədə və ya “bərabər münasibətlər” ailəsində qarşılıqlı vəzifələr və öhdəliklər, adətən, daha dəqiq və ədalətli şəkildə bölünür. Başqa sözlə, ailədə tərəf müqabili olan qadınla kişi arasında birlikdə müəyyənləşdirilmiş rol simmetriyası mövcud olur. Tərəf müqabilləri bu və digər problemin həllində bir-birinə yaxından kömək edir, ailə qayğıları ilə bağlı qərarların birgə məsləhət və qarşılıqlı anlaşma şəraitində qəbul edirlər. Belə ailələrdə emosional dayanıqlıq adətən, kifayət qədər yüksək olur.

Bəzi ədəbiyyatlarda isə yuxarıda sadaladığımız ailə tipini müxtəlif adlar altında qruplaşdırılmışdır (Ə.Əlizadə, A.Abbasov, E.Tiyt, V.Ukolova):

– Ənənəvi ailə tipi - ənənəvi ailə tipi adı ilə.

– Ənənəyə söykənən müasir ailə tipi – assimmetrik ailə tipi

– Egalitar ailə tipi isə - simmetrik ailə tipi adı altında verilmişdir. [3, səh.34].

Digər bir ədəbiyyatda isə ailənin tipləri aşağıdakı kimi verilmişdir: 1) Nuklear (bir evli cütlük və onların övladları); 2) Mürəkkəb (övladları və qohumları ilə birlikdə yaşayan ailə evli cütlük, məsələn, nənə-baba, xala, bibi, əmi, dayı və s.); 3) Tam (valideyn və övladları); 4) Natamam (yalnız bir valideyn və uşaqlar, uşaqsız cütlüklər); 5) Az uşaq (1-2 uşaq (ailə)); 6) Çox uşaq (5 və ya daha çox uşağı olan ailə); 7) Infertil (alman sözü olub, mənası sonsuz ailə deməkdir) [4, səh.14].

Ailənin sadə və mürəkkəb olmaqla iki başlıca tipi vardır. Demografların qənaətinə, hazırda ən geniş yayılmış ailə tipi nuklear ailə sayılır.

Nuklear ailə sadə ailədir. Nuklear latınca nucleus nüvə deməkdir. O, iki nəsilə – ata-ana və uşaqlardan ibarət olur. Əgər uşaqlardan hər hansı biri ailə qurursa və valideynləri ilə birlikdə yaşayırsa, bu vaxt ailənin tipi dəyişir, nuklear ailə mürəkkəb ailəyə çevrilir.

Mürəkkəb ailə üç və yaxud daha çox nəsilə – baba-nənə, ata-ana və uşaqlardan ibarətdir.

Ailə digər sosial institutlar kimi səlahiyyət sistemi ilə möhkəmlənir. 3 tip səlahiyyət strukturu fərqləndirilir:

1. Patriarxal ailə - ailədə səlahiyyət kişiye məxsusdur.

2. Matriarxal ailə - ailədə səlahiyyət qadına məxsusdur.

3. Eqlitar ailə - ailədə səlahiyyət kişi və qadın arasında bərabər bölünür.

Bütün bunlardan əlavə ailənin digər növlərini də fərqləndirirlər. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Real ailə – sosial qrup kimi tədqiqat obyektı olan konkret ailə

2. Tipik ailə – hal-hazırda cəmiyyətdə geniş yayılmış ailə modeli

3. İdeal ailə – cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş, kollektiv təsəvvürlərdə və ictimai mədəniyyətdə, ilk növbədə dində mövcud olan ailənin normativ modeli.

4. Elementar ailə – üç üzvdən ibarət olan ailə: ər, arvad və uşaq.

Psixoloji struktur baxımından biz təhlili ideal ailə modeli üzərində aparacağıq.

Bildiyimiz kimi ailə sosial təsisatdır. Hər bir təşkil olunmuş qrup kimi ailə “liderlik – tabe olma” və qarşılıqlı məsuliyyət münasibəti ilə möhkəmlənir. Ailə üzvləri həm ailə də, həm də kənarda bir-birlərini sevmə, nifrət etmə, öz seksual və digər tələbatlarını təmin etmə bilər, özününkü və övladlığa götürülmüş uşaqlara sahib ola bilərlər. Ancaq ailənin mövcud olması üçün bu münasibətlər sisteminin olması və uşağının tərbiyəsinin həyata keçirilməsi vacib şərtidir.

Bundan əlavə ailənin mövcud olması üçün digər mühüm şərt, affilyasiya motivi ilə bağlı olan emosional - psixoloji yaxınlıqdır.

Bu üç əlamət əsasında bir-biri ilə bağlı olan, ailənin psixoloji modellərini

təsvir etmək olar. “Hakim olma” ona tabe olanlar üzərində “məsuliyyət”lə, “məsuliyyət” isə işin həyata keçirilməsi üçün cavabdeh olan şəxs üzərində hakim olmaqla şərtlənir [5].

Psixoloji yaxınlıq isə “hakim olma – tabe olma” münasibətləri ilə tərs mütənəsibdir: bir insanına digərinin üzərində hakimiyyəti nə qədər çoxdursa onlar arasında psixoloji yaxınlıq bir o qədər aşağıdır.

Ailədə mövcud olan əsas münasibətlər növünə diqqət yetirək.

1. Liderlik – tabe olma. Ailə – ilk növbədə liderlik münasibətlərinin: liderlik və tabe olma münasibətlərinin mövcud olması üçün strukturdur. Politoloq R.E.Dal liderliyə aşağıdakı kimi tərif vermişdir: “Mənim liderlik haqqında intuitiv təsəvvürlərim belədir: “A B üzərində o zaman hakim ola bilər ki, A B-ni özünəməxsus hər hansı bir işi görməyə məcbur etsin və B- də onu etsin”.

“Liderlik – tabe olma” münasibətləri insanlar qrupunda sözsüz ki, sosiomədəni xarakterə malikdir. Frənc və Raven ailənin böyük üzvləri ilə uşaq arasında mövcud olan sosial səlahiyyətin 5 növünü fərqləndirirlər.

1) Mükafatlandırma səlahiyyəti (hakimiyyəti) – uşağı hər hansı bir davranışına görə mükafatlandırmaq olar. Mükafat sosial – təqdir edilmiş (gözlənilən), cəza isə sosial – pislənmiş davranışa görə tətbiq edilməlidir.

2) Məcbur etmə səlahiyyəti – bunun əsasında uşağın davranışına sərt nəzarət durur. Hər bir yersiz hərəkət cəzalandırılmalıdır (ya sözlə təhdid, ya da fiziki cəza).

3) Ekspert səlahiyyəti – bu və ya digər işdə valideynin səriştəliliyinə əsaslanır (sosial və ya peşəkar səriştəlilik).

4) Avtoritet səlahiyyəti – əsasında sosial – tədqir edilmiş davranış nümayiş etdirən insana (valideynlərdən biri) hörmət durur.

5) Qanun səlahiyyəti – şəxsiyyət-daxili olmayan yeganə səlahiyyətdir. Belə ki, “qanun” şərhçisi və təmsilçisi uşaq üçün böyüklərdir, qismən valideynlərdir.

Bir qayda olaraq sosial psixoloqlar “liderliyin” qrup fəaliyyətinə sosial səlahiyyəti üzərinə götürməklə sıx bağlı olduğunu qeyd edirlər: hakim mövqedə duran şəxs hər hansı bir vəzifənin uğurla yerinə yetirilməsinə, bundan əlavə qrup üzvləri ilə normal münasibətlərin saxlanılması üçün də məsuliyyət daşıyır.

Ailə lider kimdir? Patriarxal ailələrdə lider atadır. Matriarxal ailələrdə isə lider anadır. “Uşağa mərkəzləşmiş” ailələrdə isə real olaraq uşaq öz şıltaqlığı, tələbatları ilə ailəni idarə edir.

Eqalitar ailələrdə liderlik funksiyası bölünmüşdür. Lakin bu bölünmə - konfliktlərin baş verməsi üçün zəmindir (buradan da müasir ailələri təsvir

etmək üçün “konflikt nəzəriyyəsi” yaranır). Bu səbəbdən də bu tip ailələri konfliktli ailələr adlandırmaq olar.

Lider olma ierarxiyası 3 ailə üzvünü özündə birləşdirir. Burada əsas kimin lider olmasını müəyyən-ləşdirmək deyil, eləcə də “liderlik – tabe olma” ierarxiyasını müəyyən etməkdir.

Elementar nuklear ailələrə ilkin nəzəri baxışda 6 tip ierarxiya vardır (lider olma sırası): 1) «ata-ana-uşaq», 2) «ata-uşaq-ana», 3) «ana-ata-uşaq», 4) «ana-uşaq-ata», 5) «uşaq-ata-ana», 6) «uşaq-ana-ata».

Liderlik və tabe olma müasibətlərinə nəzərən ailə modellərini aşağıdakı kimi verə bilərik:

Patriarxal	Matriarxal	Uşağa mərkəzləşmiş
1) Ata - ana - uşaq	3) Ana - ata - uşaq	5) uşaq - ata - ana
2) Ata - uşaq - ana	4) Ana - uşaq - ata	6) Uşaq - ana - ata
tranzitiv olmayan		
7) "tez təsir altına düşən ata"		8) "tez təsir altına düşən ana"

Ailədə cütlüklərdən birinin lider olması ailənin sabitlik göstəricidir [6].

2. Məsuliyyət – şəxsiyyət psixologiyası və sosial psixologiyada daha mürəkkəb anlayışlardan biridir.

Mənəvi şüur nəzəriyyəsi çərçivəsində məsuliyyətin təbiəti haqqında

bir neçə fərziyyə və məsuliyyətli davranışın inkişaf mərhələləri təsvir edilmişdir.

K.Xelkmana görə məsuliyyətin formalaşmasının 3 fazası vardır:

- 1) avtonom subyektiv məsuliyyət
- 2) məsuliyyət sosial borc (vəzifə) kimi
- 3) əxlaq prinsiplərinə əsaslanan məsuliyyət.

F.Xayderin tipologiyası öz və ya ətrafdakıların davranışına görə məsuliyyəti öz üzərinə götürmə (atribusiya) nəzəriyyəsinə əsaslanır. F.Xayder məsuliyyət atribusiyasının 5 səviyyəsini fərqləndirir:

- 1) «assosiasiya» – insan, onunla bağlı olan hər bir hadisəyə görə məsuliyyət daşıyır, cavab verir.

- 2) «səbəbiyyət» – insan, hətta gələcək nəticələri görməsə belə məsuliyyət daşıyır.

- 3) «öncədən görmə» – öncədən nəticəsini gördüyü hər bir hadisəyə görə məsuliyyət danışmaq.

- 4) «qəsdən edilmiş» – insan, qəsdən etdiyi hər bir işə görə məsuliyyət daşıyır.

- 5) «bəarət qazanmaq» – digər insanlarla bölüşdüyü hərəkətə görə məsuliyyət daşımaq.

Şəxsi məsuliyyət onun davranışda yaranma ilə əlaqəlidir: “Şəxsi məsuliyyətin səviyyəsi – bu, fəaliyyətin yekunlaşmasına və onun nəticəsinə nəzarət etmək üçün imkanlar hissidir” [7].

K.Muzdıbaev sosial məsuliyyəti

aşağıdakı kimi müəyyən edir: “Bu, hər şeydən əvvəl, şəxsiyyətin sosial tipikliyi xarakterizə edən keyfiyyətdir. Bu səbəbdən də biz, şəxsiyyətin öz davranışında cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş sosial normaları saxlamağa, rol vəzifələrini yerinə yetirməyə, öz davranışına görə məsuliyyət daşımağa hazır olmağa meyilliliyi nəzərdə tutaraq sosial məsuliyyətdən danışacağıq”. Sosial normaların özgəninkiləşdirilməsi və həyatın mənasını tapa bilməmə sosial məsuliyyəti azaldır.

K.Muzdıbaev məsuliyyətin inkişafının aşağıdakı vektorlarını fərqləndirmişdir:

- 1) kollektivdən fərdiliyə doğru - (J.Piajeyə görə fərdiləşmə vektoru). Sosiumun inkişafı ilə bağlı tək bir insanın davranışına görə mənsub olduğu qrup deyil, həmin insanın özü məsuliyyət daşıyır.

- 2) xaricdən daxilə doğru – şəxsi məsuliyyətin dərkinin davranışda xarici nəzarətdən daxili nəzarətə keçməsidir (J.Piajeyə görə məsuliyyətin spiritua-lizasiyası vektoru).

- 3) retrospektiv plandan perspektiv plana keçid – məsuliyyət təkcə keçmişə görə deyil, gələcəyə görə də olmalıdır. Şəxsiyyət təkcə öz davranışının nəticələrini görmür, onlara aktiv şəkildə nail olmağa çalışır.

- 4) məsuliyyət və “uzaq müddətlik” – insanlar arasında əvvəlki münas

sibətlərin indiki münasibətlərə təsir edə bilmə imkanındır.

E.D.Dorofeev məsuliyyətin inkişaf vektoruna daha bir vektoru əlavə etməyi təklif edir. Bu vektoru, çoxsaylı insanlar üzərində fərdi məsuliyyətin inkişafı kimi müəyyən etmək olar – “öz məsuliyyətdən tutmuş hamıya məsuliyyətə qədər”. Məsuliyyət həm qrup münasibətlərinə görə, həm də fəaliyyətə görə ola bilər.

Qrup münasibətlərinə məsuliyyət aşağıdakı məsuliyyət növlərinə bölünür:

- 1) qrup normalarına görə (keçmiş qarşılıqlı fəaliyyətin nəticəsi kimi),
- 2) norma, adətlər və münasibətlərin dəyişdirilməsinə səy göstərməyə görə (gələcək)
- 3) qrup real vəziyyətinə görə (indiki).

Şəxsiyyət həm özünə, həm qrup üzvlərinə, həm referent qrupa görə, həm də bütünlükdə qrupa görə məsuliyyət daşıya bilər.

E.D.Dorofeev qrup məsuliyyətinin üç ölçülü modelini təklif edir:

- 1) vaxt (keçmiş, indi, gələcək)
- 2) xarakteristika (fəaliyyətli, münasibət göstərən kimi)
- 3) subyekt (özünə, fərdi qrup, qrupa görə)

Bu model, göründüyü kimi əlavə bir göstərici ilə də tamamlanmalıdır: şəxs kimin qarşısında məsuliyyət daşımalıdır (özü qarşısında, fərdi qrup,

bütünlükdə qrup qarşısında, bütün cəmiyyət qarşısında).

Burada isə ailə başqa bir ailə üzvləri və yaxud bütünlükdə ailə qarşısında məsuliyyət daşımış olur (məsələn, ər və ya arvad, və ya uşaqlar). Liderin, ailə başçısının rolu bütünlükdə ailəyə görə məsuliyyət daşıyır: onun keçmişi, indiki vəziyyəti, gələcəyi, fəaliyyəti və ailə üzvlərinin davranışı, özü və ailə qarşısında, cəmiyyət qarşısında (yaxın sosial əhatə qarşısında) və s.

Ailədə məsuliyyətin kim tərəfindən danışınmasından asılı olaraq aşağıdakı qeyd etmək olar:

- “Normal” ailə – məsuliyyət ərin (ata) üzərindədir.
- “Anormal” ailə – bu tip ailələrdə ər məsuliyyət daşımır.
- Əgər heç kim məsuliyyət daşıdırsa – bu “saxta ailədir”.

3. Emosional yaxınlıq

Psixoloji olaraq o, affiliasiya motivinə əsaslanıb. Mürrey 1938-ci ildə affil-yasiya motivini aşağıdakı kimi təsvir etmişdir: “dostluq yaratmaq və məhəbbət hiss etmək. Başqa insanlara görə sevinmək və onlarla birlikdə yaşamaq. Onlarla əməkdaşlıq etmək və ünsiyyətdə olmaq. Sevmək. Qruplara qoşulmaq”. Affilyasiya adı altında (əlaqə, ünsiyyət) gündəlik və fundamental xarakter daşıyan müəyyən sosial qarşılıqlı əlaqələr başa düşülür.

Affilyasiya – qarşılıqlı qəbul etmə, dost münasibətləri, ünsiyyət partnyor-

la-rına simpatıyanın yaranması ilə bitməlidir. İnsanlar təkcə müsbət (yaxşı münasibətlərin qurulmasına ümid) deyil, eləcə də mənfi (inkar olma qorxusu) motivlənmiş olurlar. Belə motivləşmiş gözləmələr digər insanlarla ünsiyyət təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi əsasında formalaşmışdır.

Affilyasiya liderliyə ziddir – sevgi insanları etmək istədikləri hərəkətləri etməyə sövq edir, hakimiyyət qorxusu isə (təbə olma motivasiyası) belə bir davranışa, özünün istəmədiyi bir işi etməyə məcbur edir. Bu səbəbdən də affilyasiya motivasiyası demək olar ki, daim “liderlik – təbə olma” motivasiyasına tənzipmləyici kimi çıxış edir. Bu səbəbdən “hörmət” anlayışından istifadə edirlər: uşaqların böyüklərə, arvadın ərə qarşı hörmət etməsi. “Hörmət” – özünə münasibətdə başqasının əhəmiyyətli olmasının göstəricisidir. “Hörmət” motivasiyası özünüqiymətləndirmə motivasiyası ilə bir

strukturda birləşmişdir [6].

Emosional yaxınlıq – uzaqlıq da üçlü münasibətlə xarakterizə olunur «ata-ana-uşaq»: uşaq ataya nisbətən anaya “yaxın” ola bilər və ya əksinə. Eləcə də valideynlər uşağa nisbətən bir-birilərinə yaxın və yaxud da hər üç tərəf bir-birilərinə bərabər münasibətdə ola bilərlər.

Mədəniyyətlərdən asılı olaraq “liderlik – təbə olma” münasibətlərinə, emosional yaxınlığa, məsuliyyətə müxtəlif mənə vermək olar. Bu, ailə strukturunda bu və ya digər münasibətlərdə müxtəlif “nüfuz, hörmət”də meydana gəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, realıqda psixoloji yaxınlığın şəxsi yaşantıları –nə qədər ki, affilyasiya motivasiyası davranış istiqamətini müəyyən edən vektor münasibətləridir – uşaq anaya can ata bilər, ana isə ondan uzaqlaşa bilər.

Ədəbiyyat:

1. Ə.Əlizadə, Məhəbbət aləmi, Bakı, 1995
2. www.psixologiya.net
3. M.İsmixanov, İnsan xarakteri və münasibətləri, Bakı, 2009
4. L.Qurbanova, Ailənin psixoloji

5. www.decameron-show.ru
6. www.medn.ru
7. www.vwordpress.stmarys-ca.edu

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ТИПОЛОГИЯ СЕМЕЙНОЙ МОДЕЛИ

РЕЗЮМЕ

В статье автор отмечает, что тема семьи считается актуальной проблемой всегда и в любом обществе. В статье также отмечаются различные типы семей и отношений в них. Указывается, что семьи в своей сложной и простой форме бывают двух типов – нуклеарной и составной.

Семейные отношения нельзя воспринимать, как только отношения мужа и жены. Отношения мужа с женой выражают только одну сторону отношений в семье. Важную часть составляют отношения между родителями и детьми.

Также в статье утверждается, что для существования семьи необходимы 3 условия: лидерство-подчинение, ответственность и эмоциональная близость.

В конце автор приходит к такому заключению, что этим условиям – лидерству-подчинению, ответственности и эмоциональной близости в разных культурах придаются разные значения.

В такой семейной структуре, в таких или иных отношениях появляется понятие «авторитет, уважение». В реальности личные переживания близких – пока отношения находятся в векторе определяющем направление поведения как мотивацию аффиляции – ребенок может тянуться к матери, а та может отдаляться от него.

THEORETICAL TYPOLOGY OF FAMILY MODELS

SUMMARY

The thesis speaks about family subject which is generally an important subject for all times and all societies. Different kinds of families and relations within family are also stressed. And at the same time there are two types of families like common family and complicated family which is called nuclear and complicated family.

Family relations are not consist of only relations between wife and husband. Relations between wife and husband is only one side of family relations. The main part of family is consists of relations between parents and children.

It is also stressed in the thesis that for existance of family there must be three main conditions: Lidership – obeying, responsibility and emotional closeness.

In the end there is a conclusion that depending on cultures “Lidership and obeying” relations and emotional closeness can be interpreted by different ways.

In family structure in this or in another relations creates differend kinds of “influense and respect”. When affiliation motivation which determine behaviour directions are not proper and in reality personal matters in psycological condition is not as it should be-child may want to be close to mother but mother may want to keep herself away of child.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 2).

Rəyçi R.V. Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 02fevral 2012-ci ildə daxil olmuşdur

CROSS-CULTURAL TEST ADAPTATION: DEMAND AND CHALLENGES

Turana Aliyeva

*Lecturer at the Department of "Social
and Pedagogical Psychology"*

Baku State University

Email: kebirli_turan@yahoo.co.uk

Açar sözlər: *kross-kultural adaptasiya, mənbə dil, hədəf dil, mötəbərlik, standartlaşmış*

Ключевые слова: *кросс-культурная адаптация, язык первоисточника, язык перевода, валидность, стандартизированный*

Key words: *cross-cultural adaptation, source language, target language, validity, standardized*

Every child deserves to be served equitably by early care and educational services and, if needed, by intervention services. This, in turn, requires that there be fair and effective tools to assess children's development and identify their emerging needs. It is with no doubt that assessment is an important part of care at the preschool level. Assessments help to evaluate children's growth, as well as evaluate the effectiveness of developmental/educational programs designed for children. Being a systematic process, assessment directed at determining and addressing needs, or "gaps" between current conditions and desired conditions. The discrepancy between the current condition and wanted/desired condition must be measured to appropriately identify the need and

apply the appropriate intervention plan. An assessment is also an important part of the planning process, often used for improvement of the services offered for preschool age children. It can be an effective tool to clarify problems and identify appropriate interventions or solutions. By clearly identifying the problem finite resources can be directed towards developing and implementing a feasible and applicable solution.

However, the cases of inaccurate identification of children's developmental problems are common in the institutions dealing with children in Azerbaijan. Less than half of these problems are identified before the child reaches school age, meaning that the problems may have worsened and critical intervention opportunities

have been missed during the preschool years. Even if there is an attempt to identify the problem the specialists dealing with the kids use tools which are not age-relevant, norm-referenced, adapted and standardized to Azerbaijani context. However, availability of standardized screening tools and screening models could have helped to identify problems at early stages and compose adequate development programs thus preventing the following dis-adaptation of a child. Unfortunately, at present there are no adapted screening tools or models for psychological assessment of the child's development in the early childhood in Azerbaijan.

Practices, beliefs, social roles, norms, expressions, forms of nurturing younger generations as well as forms of organization varies from community to community making them different from each other all over the world. These differences are shaped by different historical experiences of the communities, physical and social environments in which people live. However, in our days the world is becoming a global village, what in turn makes more and more fields, such as psychology, sociology, etc. borderless. The frequent interaction and collaboration in the field of research all over the world result in greater interests in cross-cultural and international re-

search (1, p.229-248). When the same measure/test is used in different cultures we speak of cross-cultural testing. There is a growing need for multiple language versions of tests. Numerous tests and questionnaires developed for the population in the United States have been translated and then adapted by many researchers in some non-English countries (2, p.472-475). This phenomenon is also salient in Asian countries, i.e., research instruments translated from English is popular in academics in Taiwan, especially in the area of psychology. Such translations and adaptations seemed to assume that these translated instruments have as satisfactory validity and reliability as the original one does.

The use of translation to transform an instrument from one language to another is not a new concept. For years, psychological and educational instruments have been translated to expand existing products for use with different audiences (3, p.279-286; 4). Psychological tests, such as intelligence tests, have been produced in multiple languages since at least 1911, when the Binet-Simon intelligence test was translated from French to English (5, p.3-32). Within just a few years, the same test had been translated into seven languages (6). Based on perceived fiscal savings and seeming issues of fairness, the production of

cross-cultural assessments was fueled by factors such as migration and the globalization of economies (7, p.33-51; 8, p.591-602). The contribution that adaptation brings to the process is the flexibility to make an altered instrument not only linguistically fit but also culturally fit with an intended targeted audience (5, p.3-32).

Test adaptation is a challenging process by which an existing assessment instrument is transferred from a source language and culture to a target language and culture (9; 10; 11, p.270-276; 5; 12; 13, p.678-709; 14, p.263-279). Test adaptation takes place when there is the general need to produce an equivalent or comparable instrument for use in a target language and with a target culture population (15, p.42-46; 16; 17, p.258-269).

The studies targeting test adaptation are timely and important. First, there is a growing interest in cross-cultural research and evaluation in the sphere of psychological testing (18, p.233-258; 19, p.27-34; 20, p.260-268; 21, p.50-59; 22, p.48-57; 23, p.265-290; 24, p.153-169). A second reason why the study of test adaptation is timely and important is the recent implementation of the Law of Azerbaijan Republic on Education, the Law of Azerbaijan Republic on Social Services and other local legislative documents as well as international con-

ventions Azerbaijan is a party to (UN Convention on the Rights of the Child, UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities) that state the importance of comprehensive assessment of the needs and strengths of every child and based on the assessment the development of the proper programs targeting the needs and strengths of every child.

It has to be noticed most of the higher education institutions all over the world are interested in cross-cultural issues and conduct cross cultural studies in the sphere of psychology as well as in other spheres. Washington University in St.Louis (USA), Columbia University (USA), etc. can be listed as an example. Above mentioned universities have research centers dealing especially with international and cross-cultural issues.

Test adaptation is an important at the same time difficult process. The difficulty of the process can be explained by the procedures necessary to implement to accomplish the adaptation process. Test adaptation is a process by which a test is ushered from a source language and culture into one or more target languages and cultures. Test validity is the main force behind test adaptation (25, p.38-53). While the goal of any testing program is to produce meaningful and interpretive assessment outcomes,

the goal of any test adaptation project is to provide a fair, equivalent, applicable, and interpretable assessment instrument (26, p.309-317).

Test adaptation consists of practices (27, p.53-58) including the use of an advisory committee, the training of item writers and subsequent production of items, and the piloting of those items. However, there are unique technical problems and challenges specifically associated with test adaptation, such as adapting a test's specifications, establishing construct equivalence (25, p.38-53; 17, p.258-269), adapting items (28; 29), the specialized piloting of assessment instruments (12), making adjustments to time limits, when appropriate, and ensuring scale compatibility, if needed (30).

The final product of the test adaptation process is an adapted test that usually consists of a mixture of three types of items: items that are newly developed, translated items, and adapted items (31, p. 979-1006). The extent to which a test is comprised of new items, translated items, and adapted items will vary from project to project and will be a function of the type of test being adapted and the purpose of the adaptation (5, p.3-32; 12).

Item adaptation is more than item translation as it is not necessarily language bound. Depending on the

item at hand, translation may or may not be the best way to proceed, just as adaptation may or may not be a good route to take. If the only challenge to cross-lingual assessments were language, then there would be no need for adaptation because translation alone would address the issues. However, language is inextricably linked with culture, so it is almost always the case that tests and/or surveys are adapted because of cultural differences.

Today researchers in the sphere of cross-cultural psychology involved in identifying the relationships between culture and behavior. They are studying culture and behavior to see whether culture and behavior are two separate things and if they are separate then to what extent the one leads to the other. The researchers wonder how culture causes differences in behavior. Are there any contextual variables, such as biological variables (i.e. nutrition, hormonal processes or genetic inheritance) and ecological variables (i.e. economic activity and population density) that can cause differences in behavior? A general definition of cross-cultural psychology by Berry et.al. (32) puts it very clearly: 'Cross-cultural psychology is the study of similarities and differences in individual psychological functioning in various cultural and ethno-cultural gro-

ups; of the relationships between psychological variables and socio-cultural, ecological and biological variables; and of ongoing changes in these variables.' Cross-cultural psychology aims at understanding the relation between human behavior and the cultural contexts from which it

stems. Culture can be understood as "a shared way of life of a group of people" (32). Berry et.al. think that culture has some objective existence, i.e. it can be measured. This objective and stable quality of a group can both influence and be influenced by individuals and their actions (32).

References:

1. Sireci, S.G., & Berberoglu, G. Using bilingual respondents to evaluate translated-adapted items//Applied Measurement in Education, 13(3), 2000, p.229-248
2. Butcher, J.N., & Garcia, R.E. Cross-national application of psychological tests// Personnel and Guidance Journal, 56, 1978, p.472-475
3. Fegert, J.M. Bias factors in the translation of questionnaires and classification systems in international comparative child and adolescent psychiatric research//European Journal of Child & Adolescent Psychiatry: Acta Paedopsychiatrica, 52 (4), 1989, p.279-286
4. Geisinger, K.F. (2003). Testing and assessment in cross-cultural psychology. In J. Graham & J. Naglieri (Eds.), Handbook of psychology: Vol.10.Assessment psychology. New York, NY: Wiley. 716p.
5. Hambleton, R.K., & Bollwark, J. (1991). Adapting tests for use in different cultures: Technical issues and methods//Bulletin of the International Test Commission, 18, p.3-32
6. Stanley, G. and D. Hopkins (1972). Introduction to educational measurement and testing. Boston: Macmillan
7. Van de Vijver, F.J.R., & Leung, K. Methodological issues in psychological research on culture//Journal of Cross-Cultural Psychology, 31(1), 1997, p.33-51
8. Van de Vijver, F.J.R., & Lonner, W. A bibliometric analysis of the Journal of Cross-Cultural Psychology, 26, 1995, p.591-602
9. Auchter, J.E., & Stansfield, C.W. (1997, June). Developing parallel tests across languages: Focus on the translation and adaptation process. A paper presented at the Annual Large Scale Assessment Conference, Colorado Springs, CO
10. Geisinger, K.F. (1999, May). A review of some Spanish-language

adaptations of some English-language intelligence tests. A paper presented at the International Conference on Test Adaptation, Washington, DC

11. Hambleton, R.K., Yu, J., & Slater, S.C. Field-test of the ITC Guidelines for Adapting Psychological Tests// *European Journal of Psychological Assessment*, 15, 1999, p.270-276

12. Hambleton, R.K., & Patsula, L. (2000). Adapting tests for use in multiple languages and cultures. (Report N. LR-304). Laboratory of Psychometric and Evaluative Research Report, University of Massachusetts, Amherst

13. van de Vijver, F.J.R. (1997). Meta-analysis of cross-cultural comparisons of cognitive test performance// *Journal of cross-cultural psychology*, 28, p.678-709

14. van de Vijver, F.J.R., & Tanzer, N.K. Bias and equivalence in cross-cultural assessment: An overview // *European Review of Applied Psychology*, 47(4), 1998, p.263-279

15. Al-Ansari, S.S., & Bella, H. Translation and adaptation of the revised Denver pre-screening developmental questionnaire for Madinah children, Saudi Arabia// *Ann Saudi Med* 1998, 18 (1), p.42-46

16. Chang, C.Y. (1999). Cross-cultural assessment: A call for test adaptation. Newsnotes, Summer Edition. Association for Assessment in

Counseling. Retrieved on November 15, 2012, from <http://aac.ncat.edu/newsnotes/y99sum1.html>

17. Tanzer, N.K., & Sim, C.Q.E. Adapting instruments for use in multiple languages and cultures: A review of the ITC Guidelines for test adaptation// *European Journal of Psychological Assessment*, 15(3), 1999, p.258-269

18. Dana, R.H. (2000). Multicultural assessment of child and adolescent personality and psychopathology (p.233-258). In A.L.Comunian & U.P.Gielen (Eds.), *International perspectives on human development*, Lengerich, Germany: Pabst Science Publishers

19. Herrans, L.L. Cultural factors in the standardization of the Spanish WAIS or EIWA and the assessment of Spanish-speaking children// *School Psychologist*, 28(2), 1973, p.27-34

20. Kwan, K.K. MMPI and MMPI-2 performance of the Chinese: Cross-cultural applicability// *Professional Psychology: Research & Practice*, 30(3), 1999, p.260-268

21. Orlando, M., & Marshall, G.N. Differential item functioning in a Spanish translation of the PTSD Checklist: Detection and evaluation of impact// *Psychological Assessment*, 14(1), 2002, p.50-59

22. Prinsloo, C.H., & Ebersoehn, I. Fair usage of the 16PF in personality

assessment in South Africa: A response to Abrahams and Mauer with special reference to issues of research methodology//South African Journal of Psychology, 32(3), 2002, p.48-57

23. Riano, C., & Pesqueira, S. Test de inteligencia Otis Superior: Adaptacion, validacion y analisis de tere-as//Analisis y Modificacion de Conducta, 13(36), 1987, p.265-290

24. Valencia, R.R., Rankin, R.J., & Livingston, R. K-ABC content bias: Comparisons between Mexican American and White children //Psychology in the Schools, 32, 1995, p.153-169

25. Geisinger, K.F. Cross-cultural normative assessment: Translation and adaptation issues influencing the normative interpretation of assessment instruments// Psychological Assessment, 6(4), 1994a, p.38-53

26. Misra, G., Sahoo, F.M., & Puhhan, B.N. Cultural Bias in testing: India//European Review of Applied Psychology, 47(4), 1997, p.309-317

27. Merenda, P.F. (1994). Cross-cultural testing: Borrowing from one culture and applying it to another. In L.Adler & U.Gielen (Eds.), Cross-

cultural topics in psychology (p.53-58)

28. Hambleton, R.K. & Kanjee, A. (1993). Enhancing the validity of cross-cultural studies: Improvements in instrument translation methods. A paper presented at the Annual Meeting of the American Educational Research Association, Atlanta, GA

29. Woodcock, R.W., & Munoz-Sandoval, A. (1999, May). Test translation guidelines: A “consensus translation” approach. A paper presented at the International Conference on test Adaptation, Georgetown University, Washington, DC

30. Dorans, N.J. (1999, May). Designs and methods for linking scores from multi-language tests. A presentation at the International Conference on Test Adaptation, Washington, DC

31. Church, T.A. Personality measurement in cross-cultural perspective// Journal of Personality, 69 (6), 2001, p. 979-1006

32. Berry, J.W., Poortinga, Y.H., Segall, M.H.& Dasen, P.R. (2002). Cross-cultural psychology: research and applications. New York: Cambridge University Press. 610 p.

KROSS-KULTURAL TEST ADAPTASIYASI: EHTİYAC VƏ ÇƏTİNLİKLƏR

Abstrakt

Təqdim olunan məqalə qiymətləndirmə alətlərinin kross-kultural adaptasiyasına nəzər salaraq bu prosesin əhəmiyyətini araşdırır. Dünyada mövcud olan icmalar, insanlar bir birindən təcrübələrinə, inanclarına, sosial rollarına, normalarına, özlərini ifadə etmələrinə, gənc nəsilləri tərbiyyə etmə üsullarına və ümumilikdə təşkil olunmalarına görə fərqlidirlər. Bu fərqlər icmaların yaşadıkları müxtəlif tarixi hadisələr, fiziki və sosial ətraf mühitlərinə görə formalaşır. Lakin hal-hazırda bütün dünyada qloballaşma prosesləri həyata keçir və buda öz növbəsində psixologiya, sosiologiya və s. kimi sahələri sərhədsiz edir. Tədqiqat sahəsində artmaqda olan əməkdaşlıq kross-kultural və beynəlxalq tədqiqatların keçirilməsinə marağı artırır.

КРОСС-КУЛЬТУРНАЯ АДАПТАЦИЯ ТЕСТА: ПОТРЕБНОСТЬ И СЛОЖНОСТИ

Абстракт

В данной статье была сделана попытка рассмотреть кросс-культурную адаптацию методик оценивания и их значимость. Существующие общества людей во всем мире отличаются друг от друга на основе приобретенного опыта, убеждений, социальных ролей, норм, способов самовыражения, путей воспитания будущих населений, а также способов их организации. Эти отличия продиктованы разными историческими событиями, а также социальным и физическим окружением того или иного общества. Однако в условиях глобализации стираются границы между такими науками как психология, социология и т.д. Растущее сотрудничество в сфере исследования все больше привлекает внимание к вопросам проведения кросс-культурного и международного исследования.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 02)

Rəyçi R.V. Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 01 fevral 2012-ci ildə daxil olmuşdur

NORMADAN YAYINAN DAVRANIŞ NÜMAYİŞ ETDİRƏN YENİYETMƏLƏRİN “MƏN” KONSEPSİYASI VƏ ONUN FORMALAŞMASINA TƏSİR EDƏN SOSIAL-PSIXOLOJİ AMİLLƏR

Şahnaz Qurbanova

Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının baş laborantı

E-mail: shahnaz-qurbanova@rambler.ru

Açar sözlər: “Mən” konsepsiyası, “Mən” obraz, deviant davranış, özünüqiymətləndirmə.

Ключевые слова: Я- концепция, Образ -Я, девиантное поведение, самооценка.

Keywords: self-concept, self – image, deviant behaviour, self-appraisal

Səxsiyyətin formalaşmasının ilkin mərhələlərində ayırd edilən əsas struktur elementlərindən biri “Mən”in formalaşması hesab olunur. “Mən” konsepsiyalarının demək olar ki, əksəriyyəti bu və ya digər yaş dövrü ilə bağlı xüsusiyyətlərin inkişafı üzərində mərkəzləşmişdir. Lakin qeyd edəcəyimiz iki məqam yaş dövrlərindən asılı olmayaraq bütün proses boyu öz aktuallığını qoruyur. Bunlar “Mən”in formalaşmasında və inkişafında ailədaxili münasibətlər və digər nüfuzlu insanların oynadığı roldur. “Nüfuzlu şəxslər” termini ilə uşaq üçün mühüm və nüfuz sahibi olan insanlar adlandırılır. “Nüfuzlu şəxslər” – bu şəxsiyyətin inkişafında həyatı əhəmiyyət kəsb edən insanlardır. Onlar uşağa təsir edir, onların fikri uşağın

qərar qəbulunda əhəmiyyətli rol oynayırlar.

Erkən uşaqlıq dövründə valideynlər ilkin nüfuzlu şəxslər hesab edirlər. Sonrakı dövrlərdə isə “Nüfuzlu şəxslər” qrupu genişlənərək təhsil sisteminə müəllim və uşağın daxil olduğu həmyaşıdlar qrupunun nümayəndələri bu statusu əldə edirlər. “Mən” obrazının axtarışı zamanı insan onun üçün “Nüfuzlu şəxs” kateqoriyasına aid etdiklərinin “Mən”ini formalaşdırma və təzahür etmə metodları qəlib kimi çıxış edir. Bu qəlibin dəqiq təkrar olunması hər iki tərəfin fərdi – psixoloji xüsusiyyətlərindən asılıdır. “Nüfuzlu şəxslər”in dəstəklənməsi uşaqda “Mən”in pozitiv obrazının yaranmasına səbəb olduğu halda daim kəskin tənqid neqativ özünüqiymətləndirmə ilə nəticələnir. İstənilən halda “Mən”

konsepsiyasının formalaşması üçün yaradılmış obraz psixoloji təcrübənin əsas mənbəyi kimi çıxış edir.

B.Q.Ananyevin fikrincə məhz bu mərhələdə şüur bir çox münasibətlərin obyektini kimi çıxış edərək sonda şəxsiyyətin xarakterinin strukturunu, tamlığını təmin edərək özünüdərk obyektinə çevrilir. Yeniyetməlik dövründə insanlarda fəal olaraq özünüdərk etmə formalaşır, müstəqil özünüqiymətləndirmə sistemi formalaşır. Öz daxili dünyasına nüfuz etmə qabiliyyəti daha da inkişaf edir. Bu yaş dövründə yeniyetmə öz bənzərsizliyini və özünəməxsusluğunu dərk etməyə başlayır, onun şüurunda xarici qiymətləndirmələrdən (əsasən valideynlər tərəfindən) daxilə oriyentasiya prosesi baş verir.

Beləliklə, tədricən yeniyetmənin “Mən” konsepsiyası formalaşır və bu da sonradan gənc insanın şüurlu və ya şüursuz olaraq qurulmuş davranışına təsir göstərir. “Mən” konsepsiyası dedikdə, insanın özü ilə bağlı ümumiləşmiş təsəvvürləri, öz şəxsiyyəti ilə bağlı yönəlişliklər sistemi nəzərdə tutulur. “Mən”- konsepsiya, həmçinin, fərdin özünə və öz davranışına, həyat tərzinə və s. tənqidi yanaşması nəticəsində özü haqqında əldə etdiyi təsəvvürlərin cəmi kimi də nəzərdən keçirilə bilər. “Mən” konsepsiyasının əsas tərkib hissəsi Mən - obrazıdır ki, bunu da insanın özünə və ya

özünün ayrı-ayrı keyfiyyətlərinə münasibəti ilə bağlı olan özünüqiymətləndirmə təşkil edir.

“Mən” konsepsiyasının formalaşmasında ailədə uşaq və valideyn arasında qarşılıqlı münasibətlərin tipi danılmaz dərəcədə mühüm bir amildir. Bu fikri bir neçə səbəblə izah etmək olar. İlk olaraq “Mən” konsepsiyasının təməli “Nüfuzlu şəxslər”in böyük ehtimalla valideynlərin olduğu və onlarla ünsiyyət zamanı özü haqqında təsəvvürlərin yaranması və inkişafını təmin edən əks əlaqənin yaranması dövrü hesab edilən erkən uşaqlıq dövründə qoyulur. Əlavə olaraq, uşağın valideynindən fiziki, emosional və sosial asılılığının olması valideynə “Mən” konsepsiyasının formalaşdırılmasında aparıcı rollardan birini oynayır.

Özünü aşağı qiymətləndirmənin əsas səbəblərindən biri kimi valideynlərin uşaqda adaptativ davranış forması formalaşdırma cəhdləri çıxış edir. Burada valideynlərin yeniyetmənin qarşısında qoyduğu itaətkarlıq, başqa insanların istəklərinə uyğun davranma, böyüklərdən gündəlik məsələlərdən asılı olma, yaşadları ilə konfliktdən qaçma kimi tələblər aid edilir. Deyilənlərdən çıxış edərək başqa insanların istəklərini nəzərə alaraq və onların istədiyi kimi davranma bacarığının yüksək inkişaf etməsi daxili amillərlə deyil, sadəcə tələb olaraq yerinə

yetirilməsi aşağı özünüqiymətləndirmənin formalaşması ilə nəticələnir. Yeniyetmə bu situasiyada ruh düşkünlüyü yaşayır, ətraf mühitə etibarsızlıqla yanaşı, onda şəxsi gərəksizlik hissi yaranır.

Yeniyetmənin özünü adekvat qiymətləndirməsinin formalaşmasında valideynlərin dəstəkləyici mövqedən çıxış etməsi mühüm rol oynayır. Valideynlərin uşaq qarşısında qoyduğu tələblərin aşağı olması yeniyetmənin fərdiyyətinin formalaşmasına mühüm təsir edir və valideynlər onların davranışlarına qarşı təmkinlə reaksiya verməyə çalışırlar. Lakin eyni zamanda uşaqlarının müxtəlif istiqamətdə olan fəaliyyət növlərində müstəqillik nümayiş etdirməsi valideynlərdə yersiz narahatlıq hissi yaradır. Bu səbəbdən də bu qrupa daxil olan yeniyetmələr üçün ailədən kənarda sosial münasibətlər çərçivəsində müstəqil olaraq şəxsi təcrübənin qazanılması valideynlər tərəfindən məhdudlaşdırılır. Özünü yüksək qiymətləndirən yeniyetmələrlə müqayisədə bu qrupa aid olan yeniyetmələr üçün başqa insanların onlar haqqında fikirləri və münasibətləri daha çox mühümdür.

Özünü yüksək qiymətləndirmənin formalaşmasına zəmin yaradan ailələrin başlıca xüsusiyyəti məsuliyyət nümayiş etdirmədən qərar qəbulunda səlahiyyətlərin öncədən verilməsi hesab olunur. Valideynlərdən biri əsas

qərarların verilməsi məsələsini öz üzərinə götürür və bütün ailə qeyd – şərtsiz razılaşıır. Lakin ikinci dərəcəli məişət problemlərinin həll olunması kollektiv şəkildə həyata keçirilir. Yalnız bu zaman ailənin bütün üzvləri problemin həllində iştirak etdiyini hiss edir.

“Mən” konsepsiyasının hərtərəfli inkişafının təmin olunması üçün aşağıdakı məqamlar mühümdür:

Azadlıq və ya qadağanın qoyulması haqqında təsəvvürlər. Bəzi valideynlər uşağın davranışının ciddi nəzarət altında saxlanılması mövqeyini dəstəkləyirlər və həyata keçirirlər; digər qrup valideynlər demək olar ki, uşaqların davranışlarında tamamilən azadlıq verirlər; üçüncü qrup valideynlər isə bu iki kəskin mövqelərin mükəmməl vəhdətindən istifadə etmək bacarığına malikdirlər.

Münasibətlərdə doğrmaqlıq və yadlaşma. Baxmayaraq ki, bütün valideynlər övladlarını sevir, onlar arasında hisslərini özlərinəməxsus şəkildə tezlik və açıqlıqda ifadə etmə məsələlərində əsaslı fərqlər mövcuddur. Bəzən valideynlər arasında uşağa qarşı səmimi və doğma münasibətlərin sıxışdırılması hallarına da rast gəlinir.

Uşağın “Mən” konsepsiyasının formalaşmasında maraqlı olmaq və etinasızlıq. Bir çox valideynlər məhz bu cür maraqlı olmaq kimi davranış nümayiş etdirərək uşağın “Mən”

konsepsiyasının formalaşmasına mənfi təsir göstərir. Digər qrup valideynlər isə uşağı davranışına görə danlayanda və cəzalandıranda ona qarşı tam etinasızlığa nisbətən daha az “Mən” konsepsiyasını zədələmiş olurlar.

Ailədə uşaqların yaşa görə sıralanması. İlk baxışdan bu amilin özünüqiymətləndirmə ilə əlaqəsini sübut edən nəzəri və praktik faktları göstərmək çətinidir. Lakin uşağın cinsindən asılı olaraq valideynlərlə münasibətinin hal-hazırda araşdırdığımız mövcud problemlə bilavasitə əlaqədar olmasını sübuta yetirən aydın faktlar mövcuddur.

Y.L.Kolominski yeniyetmələrdə sosial persepsiyanın bir neçə maraqlı qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmişdir.

– təhsil səviyyəsi aşağı olan şagirdlərin sosiometrik statusunun müəyyənləşdirilməsi üzrə göstəricilərinin yüksəyə meyilliliyi və ya əksinə, təhsil səviyyəsi yüksək olan şagirdlərin sosiometrik statusca aşağı özünüqiymətləndirmə.

– eqosentrik tərzdə eyniləşdirmə - qrupunu digər üzvlərinə özü ilə eyni və ya daha aşağı statusun aid edilməsi meyli.

– retrospektiv optimizasiya – əvvəllər aid olduğu qruplarda sahib olduğu statusun daha qabarıq şəkildə üstün tutulması meyli.

Bu istiqamətdə həyata keçirilən təcrübələrin nəticələri sübut edir ki,

yeniyetmənin özünüqiymətləndirməsinin xüsusiyyətləri onun sinif daxilində sosial-psixoloji statusuna təsir edən amil kimi çıxış edir.

Yeniyetmənin özünüqiymətləndirməsi və iddia səviyyəsi hansı səviyyədə yüksəkdirsə, onun qrup daxilində müsbət sosiometrik statusu eyni dərəcədə aşağıdır və ya yeniyetmənin qrupa münasibətinin və davranışının xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müsbət sosiometrik statusu yüksəkdir. Başqa sözlə desək, yeniyetmə rəasional nonkonformizmə meyillidirsə “sayılmayanlar” qrupuna, nonkonformizmə meyillidirsə “təcrid olunanlar” qrupuna aid edilir. Belə bir asılılığın təzahür etməsini bəzi müəlliflər yeniyetmələrin özlərinə qarşı tənqidiliklərinin artması ilə əlaqələndirirlər. Bununla yanaşı, onlar qeyd edirlər ki, yeniyetmənin kollektivdə öz mövqeyini düzgün dərk etməməsi bir çox hallarda konflikt situasiyaların yaranmasında səbəb kimi çıxış edir. Yeniyetmənin kollektivdəki mövqeyini qeyri-adekvat qiymətləndirməsi xoşagəlməz tərzdə nəticələnə bilər. Buraya həm özünü olduğundan yüksək və olduğundan aşağı qiymətləndirmə aid edilir.

Problemə yanaşmalarda diqqətə layiq məqamlardan biri də yeniyetmələrin özünüqiymətləndirməsinə pedaqoji qiymətləndirmənin təsirinin psixoloji tədqiqatlar vasitəsilə öyrənilməsidir. Sovet psixologiyasında bu

problemi B.Q.Ananyev hərtərəfli araşdırmışdır. O, pedaqoji qiymətləndirmənin iki əsas funksiyasını qeyd edirdi: əsaslandırıcı (intellektual sferaya təsir) və stimullaşdırıcı (şəxsiyyətin emosional – iradi sferasına təsir). Bu funksiyaların uzlaşması uşaqda özü haqqında biliklərin, xüsusiyyətlərin qəbul olunması, başqa sözlə desək, özünüdərk və özünüqiymətləndirmənin formalaşmasını təmin edir. Tərbiyəçinin qiymətləndirmə ilə təsir etməsi, həmçinin, uşağın sinifdə qarşılıqlı münasibətlər sisteminin qurulmasına da mühüm təsir göstərir.

Məlum olmuşdur ki, yeniyetmələr öz şəxsi keyfiyyətlərini qiymətləndirərkən öz həmyaşıdlarına məxsus keyfiyyətlərin təsvirindən çıxış etmirlər. Onlar daha çox özlərinin yetkinlik səviyyəsindən çıxış edirlər (I.I.Çenokova). Göründüyü kimi özünüdərkətmənin təzahürü çox ziddiyyətli proses olmaqla həm də ikitərəfli xarakter daşıyır. Bu paradoksalıq bir tərəfdən «Mən»in dərk olunmasına təhrik, başqa bir tərəfdən isə bu dərk olunmaqdan qorxu, tənhalıq, yadlıq və s. kimi cəhətlərin meydana çıxması ilə səciyyəvidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, özünüdərkətmənin digər başqa psixi törəmə kimi şagirdlərdə təzahürü müxtəlif mərhələlərdən keçir ki, bu mərhələdə istər onun formaları, istərsə də təzahürü dəyişir, təkmilləşir və müstəqil məzmun kəsb etməyə başlayır.

Böyük olmağa can atma ətrafdakı realılıqla qarşıdurmaya səbəb olur. Məlum olur ki, uşaq böyüklərin münasibətlər sistemində hələ heç bir mövqe tuta bilməyib və o, uşaq kateqoriyasına aid edilir. Bu yaş dövrü üçün yaşıdları ilə ünsiyyət aparıcı fəaliyyət tipidir. Məhz burada, bir çox müəlliflərin qeyd etdiyi kimi sosial davranış normaları, əxlaqi dəyərlər, bərabərlik və bir-birinə hörmət kimi keyfiyyətlər mənimsənilir. Sözü geniş mənasında şəxsiyyətin hərtərəfli formalaşması üçün bu fəaliyyət növü əvəzsiz əhəmiyyətə malikdir. Bu fəaliyyət prosesində, həmçinin, özünüdərk təkmilləşərək daha mürəkkəb səciyyə daşıyır.

L.S.Vıqotskinin fikrinə görə, sosial dərkətmə, daxilə köçürmə elə özünüdərkətmə nüvəsidir. Dərkətmə birgə bilik mənasını daşıyır. Bu biliklər münasibətlər sistemində təzahür edir. Özünüdərk isə təfəkkürün daxili planına köçürülmüş ictimai biliklər sistemidir. Özünü böyüklərlə müqayisə edərkən yeniyetmə belə bir qənaətə gəlir ki, onunla böyüklər arasında heç bir fərq yoxdur. O, ətrafdakılardan ona uşaq kimi davranmamağı tələb edərək müəyyən hüquqlara malik olduğunu dərk etdiyini nümayiş etdirməyə çalışır.

Keçid dövrünün sonlarında əmələ gələn yeniliyi L.İ.Bojoviç “özünüqiymətləndirmə” adlanır. Özünüqiymətləndirmə məktəbdə təhsilin son illərin-

də, insanın öz gələcəyi ilə bağlı qərarlarını verməsinin labüd olduğu bir mərhələ hesab olunur. Özünüqiymətləndirmə öz gələcəyi haqqında adi proqnozlaşdırmadan, gələcəklə bağlı arzulardan fərqlənir. Bu daha çox subyektin artıq sabit, formalaşmış maraq və meyillərinə, xarici şərtlər və daxili imkanların hesablanmasına, dünyagörüşünün formalaşması səviyyəsinə əsaslanaraq gələcək peşə seçimi ilə əlaqədardır. L.İ.Bojoviçin mühakimələrinə görə, əsl özünüqiymətləndirmə bu dövrdə yekunlaşmır, o, uşağın ontogenetik inkişafının yekun mərhələsi olaraq onun yetkin insan kimi daxili pozisiyalarının formalaşmasında bilavasitə iştirak edir.

Bütövlükdə “Mən” obrazında böyük bir yeri motivasion səviyyə tutur. Özü haqqında müsbət rəydə olma tələbatı, şəxsiyyət keyfiyyətlərinin sabitliyi, “Mən”in inkişafının ardıcılığı özünüdərkən əhəmiyyətli motivlərindəndir. Lakin motivasion sferanın elementlərinin dəqiqliklə müəyyənləşdirilməsi mürəkkəb xarakter daşıyır.

Amerikan psixoloqu Q.Kaplan elmi ədəbiyyatların ümumiləşdirilməsi və on il ərzində 9300 yeddinci sinif şagirdləri ilə şəxsi tədqiqatının nəticələrindən çıxış edərək belə bir qənaətə gəlmişdir ki, özünə aşağı hörmət hissi, demək olar ki, normadan yayınan davranışın bütün formaları ilə müsbət

korrelyasion əlaqədədir (yalana meyillilik, kriminal qruplara daxil olma və hüquqazidd davranış nümayiş etdirmə, narkomaniya, alkoqolizm, aqressiv davranış və müxtəlif psixoloji yayınmalar).

Ümumilikdə təhlil edərkən belə bir nəticəyə gəlirik ki, özünəhörmət kifayət qədər sabit bir keyfiyyətdir və onun aşağı düşməsi şəxsiyyətlər-arası münasibətlər sferasında bir sıra çətinliklər yaratmaqla uzunmüddətli mənfi nəticələrə mailkdir.

Özünüməhvətmə, özünə qarşı mənfi münasibət sıx surətdə qəbul olunmuş normalardan yayınan deviant davranışla əlaqədardır, gənclər arasında cinayi əməlin əsas psixoloji səbəbləri kimi çıxış edir. Q.Kaplan yeniyetmənin 12 yaşından etibarən formalaşan özünüqiymətləndirmənin və özünəhörmətin aşağı olmasını və neqativ özünütərbiyənin mənbəyi kimi aşağıdakıları göstərir:

Bu yeniyetmələr hesab edirlər ki, onlar mənəvi - əxlaqi dəyərlərə malik deyillər və yaxud da ümumi dəyərlər sistemini uyğun bir davranış nümayiş etdirə bilməzlər, əksinə, şəxsiyyət olaraq mənfi keyfiyyətlərə malikdirlər və ya xoşagəlməz davranış nümayiş etdirirlər.

Onlar hesab edirlər ki, onlar üçün “nüfuzlu şəxslər” hesab olunan insanlar onlara qarşı etinasızdırlar və ya ümumiyyətlə, neqativ münasibətdədir.

Bu yeniyetmələr yuxarıda qeyd olunan subyektiv təcrübənin iki elementinin təsirinin yüngülləşdirilməsinə imkan verən psixoloji müdafiə mexanizmlərindən effektiv istifadə edə bilmirlər.

Bu insanlarda, xüsusilə, özünəhərmətə olan tələbat sosial əlverişli vasitələrlə təmin olunmadığı üçün onlar deviant davranışın bu və ya digər formalarına müraciət edirlər. Bu problem yalnız fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərlə şərtlənmir. Qarşısına qoyulduğu tələblərə qeyri-adekvatlığını hiss edən yeniyetmələrdə xoşagəlməz, onun üçün bu sosial sferada ağır yaşantılar ilə assosiasiya olunur. Bununla da kollektivin və cəmiyyətin gözləmələrinə müvafiq davranış nümayiş etdirmə istəyi azalır, normadan yayınan davranış nümayiş etdirməyə meyillilik isə əksinə artır. Yeniyetmənin kökləndiyi qrupun bu ustanovkası nəticəsində onun davranışı daha çox antinormativ xarakter daşımağa başlayır və deviant qrupa aid olma ona özünü təsdiq üçün yeni üsullar təklif edir, ona öz

“Mən”inin məğlubiyyətinə səbəb olan sosial normalar hesabına deyil, əksinə, onlara zidd keyfiyyətlər və davranışlar hesabına nümayiş etdirməyə imkan verir. Onun dəyərlər sistemində əvvəllər mənfi olanın müsbət olanla əvəz olunması nəticəsində özünəhərmət səviyyəsi qalxır.

Aparılan tədqiqatların nəticələrinə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, bir çox hallarda psixoloji, pedaqoji sferada buraxılan səhvlər yeniyetmənin formalaşmasına ləngidici təsir göstərir. Valideynlər və tədris işçiləri yeniyetmənin özünəhərmət meyarını onun tədrisdə müvəffəqiyyətlik göstəricisi ilə məhdudlaşdırırlar. Bununla da onlar yeniyetmənin özünüdərk prosesi üçün təhlükəli hesab oluna biləcək birtərəflilik xüsusiyyətlərinin meydana çıxmasına səbəb olurlar. Deviant davranış nümayiş etdirən yeniyetmələrlə tərbiyəvi işin təşkili zamanı özünəhərmətin bu amilinə nəzərdən qaçırılması ciddi şəxsiyyət yayınmaları, potensial olaraq gizli psixopatoloji simptomlar ilə nəticələnə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Cabbarov R.V. Yeniyetmələrdə özünüdərk etmə prosesinin psixoloji xüsusiyyətləri: psixologiya elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avto-referatı. Bakı, 2004, 20s.

2. Əliyev B.H., Səməndərova A.F. Hüquq psixologiyasının tədqiqat metodları. Bakı: Təhsil, 2008, 156s.

3. Алиев Б.Г. Мамедова С.И. Социально-психологические проблемы

личности несовершеннолетних правонарушителей. Баку: Бакинский Университет, 1996 с.60

4. Шнейдер Л.Б. Девиантное поведение детей и подростков. М.: 2007 с.336

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ВЛИЯНИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ «Я-КОНЦЕПЦИЯ» У ПОДРОСТКОВ ДЕМОНСТРИРУЮЩИЙ ОТКЛОНЯЮЩЕЕСЯ ПОВЕДЕНИЕ

Абстракт

В статье интерпретируются социально-психологические факторы влияние на формирование «Я-концепция» у подростков демонстрирующий отклоняющееся поведение. Несмотря на многочисленные психологические исследования причин и возможных путей профилактики и коррекции девиантного поведения детей и подростков, данная проблема не теряет своей актуальности. На основании результатов исследования можно отметить, что во многих случаях некоторые недостатки психологической, педагогической сферы влияют негативное воздействие на формирование подростка.

Одним из важных подходов к проблеме это изучение через психологических исследований воздействия оценка обучения на самооценки подростков.

Девиантное поведение детей и подростков – явление комплексное и сложное. Оно может иметь внешние и внутренние причины. Девиантное поведение связано с индивидуально-типологическими особенностями личности. Возникая на уровне ситуативных поведенческих реакций при определенном сочетании факторов, девиантное поведение, закрепляясь, приводит к устойчивым формам отклонений в поведении. При этом складывается дезадаптивное поведение детей и подростков, которое осложняет их социализацию в обществе в целом. Эффективная психологическая коррекция девиантного поведения ребенка предполагает, в первую очередь, грамотное выявление психологических причин нарушений поведения.

**PSYCHOSOCIAL FACTORS INFLUENCE
THE FORMATION OF THE «SELF-CONCEPT»
IN ADOLESCENTS SHOWING DEVIANT BEHAVIOR**

Abstract

The paper interpreted the social and psychological factors influence the formation of the «self-concept» in adolescents showing deviant behavior. Despite numerous psychological studies into the causes and possible prevention and correction of deviant behavior in children and adolescents, the problem does not lose its relevance.

Based on the results of the study may be noted that in many cases some of the shortcomings of psychological, pedagogical sphere affect the negative impact on the formation of a teenager. One of the important approaches to the study of psychological research in the impact assessment study on the self-esteem of adolescents.

Deviant behavior in children and adolescents - a complex phenomenon and difficult. It may have internal and external causes. Deviant behavior is associated with individually-typological characteristics of the individual. Appearing at the level of situational behavioral responses with the specific combination of factors, deviant behavior, fixed, leads to sustainable forms of deviant behavior. In this case, the sum maladaptive behavior in children and adolescents, which complicates their socialization in the society as a whole. Effective psychological correction of deviant child behavior involves, first of all, correct identification of the psychological causes of behavior problems.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 01)

Rəyçi M.H. Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 31 yanvar 2012-ci ildə daxil olmuşdur

ДОМИНИРУЮЩИЕ УСТАНОВКИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВУЗОВ, СВЯЗАННЫЕ С КОРРУПЦИЕЙ

(на основе социологического и психологического
исследования 2007 г.)

Д.п.н. Меджидова С.М.,

к.п.н. Джавадов Р.А.

e-mail: psy6957@mail.ru

Ключевые слова: коррупция, установка, ценности, «Я-образ», причины коррупции, мотивация коррупционного поведения

Keywords: corruption, attitudes, values, «self-image», causes of corruption and motivation of corrupt behavior.

Acar sözlər: korrupsiya, dəyərlər, yönəlmələr, “mən obraz”, korrupsiyanın səbəbləri, korrupsion davranışın motivləri

Подход к исследованию коррупции в образовании с точки зрения ее отражения в сознании тех, кто включен в эту систему, обусловлен, во-первых, тем, что субъективные факторы при решении какой-либо проблемы играют не менее важную роль, чем объектные. Наше поведение обуславливается ими. В качестве субъективных факторов выступают наши установки, наше видение ситуации, эмоциональный настрой, желание решить проблему, уверенность в своих силах и т.п. Во-вторых, анализ субъективных факторов в определенной степени позволяет нам выйти на объективную реальность.

Исследование проводилось на основе анкетирования. Для статистической обработки результатов исследования используется программа SPSS . В опросе приняли участие 77 преподавателей различных вузов г.Баку и г.Гянджи (для соблюдения большей анонимности от преподавателей не требовалось указания вуза).

У большинства опрошенных преподавателей вузов, проявилось негативное отношение как к взяточничеству вообще (84%), так и к взяточничеству в вузе (78%). О позитивном отношении высказались только 4%, о безразличном - 1% опрошенных, остальные не ответили на данный вопрос. Но,

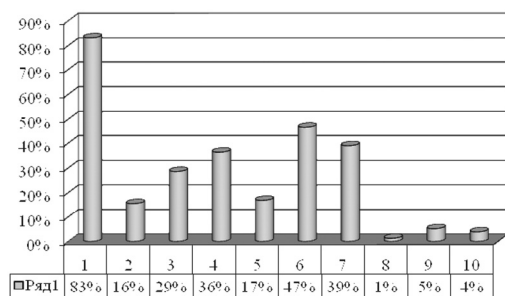
при ответе на вопрос о том, какую взятку в вузе можно оправдать, выявилась несколько иная картина: 25% опрошенных оправдывают взятку в следующих случаях: если тратится дополнительное время на подготовку студента, если проводятся дополнительные консультации (16%), если студент не хочет учиться (13%), если оказывается помощь в написании курсовых и дипломных работ (12%), если студент не способен учиться (9%), если оказывается помощь при приеме в аспирантуру (3%), если он богатый (3%). Кстати, следует отметить, что все вышеперечисленные деяния эти преподаватели не считают взяткой. Они относят это к своим заработкам.

Почти половина опрошенных преподавателей (45%) оправдывают дачу взятки по тем или иным причинам. 14% посчитали, что это единственно правильный и короткий путь при нынешних условиях для решения своих проблем; 22% - сослались на обстоятельства и на круговую поруку, которая существует в обществе; для 9% взятка оказалась нормой жизни. Не оправдывают дачу взятки 56% опрошенных, т.к. это противоречит их принципам. Учитывая феномен социальной желательности при

ответе на такого рода вопросы, где нужно проявлять социальную нормативность, можно предположить наличие большего количества лиц, оправдывающих наличие коррупции в нашей жизни. Правда, преподаватели также указали на большое количество негативных последствий коррупции, а именно: низкий уровень профессионализма почти во всех сферах жизнедеятельности – 57%; выраженное расслоение общества – 52%; увеличение бездуховности – 52%; плохой психологический климат в обществе – 31%, отъезд интеллигенции – 29%, выживание определенных категорий людей: «хищников» и «лилоблюдов» – 27%. Не ответили на данный вопрос 10% опрошенных. Наряду с негативными последствиями 37% опрошенных указали и на позитивные моменты, а именно: возможность обходить некоторые «дурацкие» законы, возможность быстро достигать намеченных целей, обходя бюрократические препоны.

Основные причины взяточничества в вузе опрошенные видят в низком уровне заработной платы, в коррумпированности общества, коррумпированности власти и чиновников, в отсутствии контроля и несправедливом распределе-

нии материальных благ в обществе. Среди данного перечня причин, низкий уровень заработной платы занимает основное место (83%).

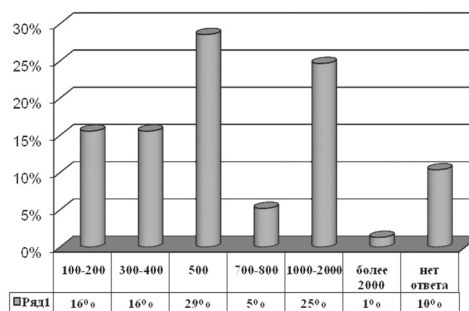
1-низкая зарплата, 2 – низкий уровень профессионализма, 3 – несправедливое распределение материальных благ в обществе, 4 – отсутствие интереса к учебе у студентов, 5 – отсутствие контроля, 6 – коррумпированность общества (нормативность взяточничества), 7 – коррумпированность власти и чиновников, 8 – затруднительно ответить, 9 – другое, 10 – нет ответа.

Более 30% опрошенных указали несколько причин взяточничества в вузе (от 3 до 5), подчеркивая, таким образом, сложность этого феномена, его зависимость от многих социально-экономических и политических факторов.

Учитывая тот факт, что основную причину взяточничества в вузе преподаватели видят в низкой зарплате, интересно было определить желаемый заработок. Так, желаемый заработок у 60% опрошенных начинался от 500 манат (надо принять

во внимание, что суммы, представленные здесь, имеют отношение к 2006 г.). Максимальный заработок доходил до 5000м. Средний желаемый заработок был равен 700 м (реальный заработок был около 200 м.). Желаемый заработок имел три пика. Определенная часть опрошенных хотела бы иметь заработок около 500м (29%), другая часть опрошенных определилась в пределах от 1000 до 2000 м. (25%). Есть и достаточно большая группа лиц, которая определила размер желаемого заработка в среднем около 300 м. (32%). Разница в желаемой зарплате обусловлена неоднородностью выборки преподавателей, различающихся по возрасту, полу, стажу работы, специальности и региона проживания.

Желаемый ежемесячный заработок=77

Следует отметить, что выявлена положительная корреляционная зависимость между уровнем желаемого заработка и реальным уровнем дохода семьи ($r=0,39$). Можно ска-

зять, что чем выше доход семьи, тем выше желаемая зарплата. Здесь подтверждается психологическая закономерность: достигнутый уровень обесценивается. Можно сказать, что нет предела в насыщении. Ниже в таблице представлено соотношение между желаемым ежемесячным доходом на одного человека и реальным доходом.

Желаемый доход в манатах	Реальный доход на одного члена семьи в манатах
От 100 до 200	55
От 200 до 500	91
От 500 до 1000	117
От 1000 до 5000	89

Как видно из данной таблицы, лица, которые хотели бы иметь высокий доход (от 1000 до 5000), имеют не очень высокий реальный доход. У них реальный доход семьи оказался меньше, чем у предыдущих групп лиц. Возможно, такая разница между желаемым уровнем дохода и реальным является результатом гиперкомпенсации неудовлетворенности работой, специальностью, престижем специальности и др.

То, что желаемая зарплата оказалась в 3-4 раза выше реальной – это ожидаемый результат. Всегда

существует разница между тем, что мы имеем и тем, что мы хотели бы иметь. Достигнутый уровень желаемого воспринимается нами как нулевой, и мы всегда желаем большего. Проблема возникает тогда, когда желаемое не соответствует нашим возможностям. Большинство людей, желающее иметь большие богатства, не имеют достаточных возможностей для этого. Под возможностями мы имеем в виду знания, умения, навыки, высокий профессионализм и т.п. Человеку нашего общества свойственно ориентироваться на престижные социальные цели, при этом он не соотносит эти цели со своими возможностями. Если в обществе престижно быть богатым, занимать высокие государственные посты, хорошо одеваться, демонстрировать свой высокий материальный и социальный статусы и, если в обществе не осуждаются средства достижения этих целей (большинство живет по принципу «цель оправдывает средства»), то, естественно, для того чтобы чувствовать себя успешным и реализованным, человек будет пытаться достичь эти цели, особо не обращая внимания на средства их достижения. Данный факт нашел свое подтверждение в ответах на вопрос - «Как вы относитесь к принципу «бачарана чан

гурбан» («кто смел, тот и съел» или «цель оправдывает средства»). Было выявлено достаточно большое количество лиц (39%), которые не имеют внутренних запретительных механизмов для осуществления своих целей незаконными путями, т.е. принцип «цель оправдывает средства» не является для них чужим. Учитывая социальную желательность ответов на данный вопрос, можно предположить еще большее количество таких лиц.

Основные причины взяточничества в обществе преподаватели ранжировали следующим образом: низкий уровень заработной платы (81%), коррумпированность власти (44%), отсутствие справедливого распределения (32%), нежелании власти бороться с этим явлением (30%), отсутствие контроля (26%), низкий уровень сознания граждан (25%). Вес других причин незначителен. Не ответили на данный вопрос 14%. Каждый из опрошенных отметил в среднем около 3-х причин, хотя было перечислено 9 причин и выбор был неограничен.

Интересным оказалось мнение преподавателей о мотивах и установках тех людей, которые не берут взятки. Как мы знаем, наше мнение по поводу мотивов и установок других людей часто основывается на наших проекциях. Поэтому мож-

но предположить, что в ответах на данный вопрос могут в определенной мере проявляться установки опрошенных относительно взяточничества. Итак, 56% опрошенных считает, что те, кто не берут взятки любят, чтобы все было по правилам (т.е. так называемые праведники). Таковую мотивацию можно считать внутренним ограничителем. Но, наряду с внутренним ограничителем, опрошенные отметили ряд внешних ограничителей, а именно: «боятся разоблачений» – 30%, «не дают, а то бы брали» - 22%, «не занимают таких должностей, где бы им предлагали взятки» - 21%, «они и так обеспечены, поэтому не нуждаются в этом» – 19%, «не знают, как это делать» - 10%, «пока их не заставили» - 10%, другое - 6%. Не ответили на данный вопрос 11%. В среднем каждый из опрошенных отметил 2 мотива, хотя выбор вариантов ответов был неограничен из 9 вариантов. Соотношение причин, связанных с принципиальной позицией личности, со стремлением поступать по закону и причинами, связанными с внешними ограничителями, составляет 32% к 68%. Как видим, существует установка, что не берущих взятки по принципиальным соображениям гораздо меньше, чем не берущих из-за каких-либо внешних ограничений.

В качестве основных мотивов тех, кто берет взятки, опрошенные отметили следующие: «а почему бы и нет, если государство мне мало платит» - 58%; «так уж все устроено, без взяток не обойтись» - 38%; «общество очень несправедливо» - 32%; «все берут и я беру» - 25%; другое – 3%. Не ответили на данный вопрос – 24%. В среднем опрошенные указали на 2 мотива.

На вопрос о том, берете ли вы сами взятки, большинство преподавателей (76%) ответили отрицательно. Не берущих по принципиальным соображениям оказалось 44%, остальные по причинам, связанных с внешними ограничителями: «в этом нет необходимости» (22%), «боюсь разоблачений» (14%), «не дают» (12%), другие причины (6%). В качестве других причин были указаны религиозные убеждения. Интересно отметить, что на прямой вопрос о том, берете ли вы взятки, большинство опрошенных ответило отрицательно (76%), а что касается других людей, то отрицательных ответов оказалось гораздо меньше (33%).

Всего 24% преподавателей признались в том, что брали взятки и то 13% из них указали на то, что брали в единичных случаях, 10% - иногда, 1% - часто. В нашем исследовании это не первый случай,

когда респонденты, отвечая на вопросы анкеты, выявляющие их отношение к социально значимым проблемам, пытаются выглядеть близко к идеальным представлениям. При оценивании других они проявляют больше критичности, чем при оценивании себя. Это, с одной стороны, можно объяснить феноменом социальной желательности, с другой стороны - неадекватной самооценкой и с пьедестальным Я. Но, кроме этих двух факторов, немаловажную роль здесь сыграла особенность самой выборки: в ней, скорее всего, могли оказаться люди, которые хотели бы решить данную проблему. Взяточники, скорее всего, отказались бы участвовать в данном анкетном опросе.

Дающих взятки оказалось больше, чем берущих. Больше половины опрошенных (58%) признались в том, что давали взятку. О том, что это случалось не столь часто высказалась почти половина «дающих» (30%). Отказывающихся от дачи взятки по принципиальным соображениям оказалось всего 18%. Остальные не давали взятку исходя из следующих причин: не было необходимости (17%), нечего давать (9%), боязнь разоблачения (4%), не считают себя кому-либо обязанными (1%). Не ответили на данный вопрос 6%.

На вопрос о количестве преподавателей-взяточников, только 5% преподавателей указывают на их отсутствие. Результаты представлены ниже в таблице.

Как видно из гистограммы, преподаватели считают, что преподаватели-взяточники составляют в вузе большинство.

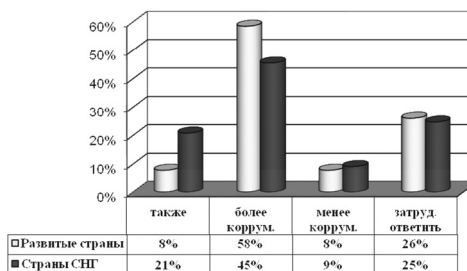
Преподаватели считают, что коррупции в нашей стране за последние 5 лет значительно увеличилась. Результаты представлены ниже на графике.

Как видим, 56% опрошенных считает, что коррупция в нашей стране в той или иной степени увеличилась и это намного больше числа тех опрошенных, кто считает,

что она в той или иной степени уменьшилась (13%). В этом вопросе, как и во многих других, отражаются, в первую очередь, установки, что стало хуже и больше беспредела. Данные установки могут служить в качестве оправдания незаконного деяния, совершаемого личностью. Человеку легче выходить за пределы установленных норм, если он считает, что вокруг большинство нарушает эти нормы. Конечно, данные результаты, в определенной степени, могут отражать и реальную картину.

Вопрос о том, как выглядит Азербайджан по уровню коррупции в сравнении с большинством развитых стран и стран СНГ, выявил установку преподавателей о том, что мы более коррумпированы, чем большинство развитых стран (58%) и стран СНГ (45%). В меньшинстве оказались те, кто полагает, что у нас коррупция находится на таком же уровне, как и в развитых странах (8%) или в странах СНГ (21%). О том, что мы менее коррумпированы, чем указанные страны, высказались только 9% опрошенных.

Несмотря на это, преподаватели были настроены оптимистично в плане того, что можно существенно снизить уровень коррупции, как в целом (61%), так и в образовании (69%).

Прямые вопросы, касающиеся мнения опрашиваемых о себе, на первый взгляд, казались неэффективными для выявления объективной информации, но в сравнительном аспекте с их представлением о том, что думают другие, были достаточно информативны в плане понимания личностных установок, особенностей «Я-образа». Общую тенденцию, выявленную при таком сравнительном анализе, можно представить следующим образом: «Я - очень хороший, а может быть даже идеальный и правильный, а другие – очень плохие, неправильные и все зло от них». Результаты ответов на один из таких вопросов представлены ниже на графике. Как видно из графика, большинство опрошенных считает, что они в основном пользуются законными путями для достижения своих целей, а другие в основном пользуются окольными путями.

путями.

1-только законными, 2 – больше законными, чем окольными путями, 3 – и тем и другим в одинаковой степени, 4- больше окольными, чем законными, 5 – в основном окольными путями, 6 – затруднительно ответить, 7 – нет ответа.

Итак, обобщая вышеизложенное, можно сделать следующие выводы:

Несмотря на негативное отношение как к взяточничеству вообще (84%), так и к взяточничеству в вузе (78%), многие преподаватели оправдывают некоторые случаи «взяток» в вузе, не считая их взяткой, а именно: при дополнительном консультировании студента; при нежелании студента учиться; при написании курсовых и дипломных работ; при неспособности студента обучаться; при приеме в аспирантуру, при больших финансовых возможностях студента.

Почти половина опрошенных преподавателей (45%) оправдывают дачу взятки по тем или иным причинам. Наряду с негативными последствиями взяточничества в обществе, 37% опрошенных указали и на позитивные последствия. Среди них оказались: возможность обходить некоторые законы, возможность быстро достигать намеченных целей, обходя бюрократические препоны.

Основные причины взяточничества в вузе опрошенные видят в низком уровне заработной платы, в коррумпированности общества, коррумпированности власти и чиновников, в отсутствии контроля и несправедливом распределении материальных благ в обществе. Среди данного перечня, низкий уровень заработной платы занимает ведущее место (83%).

Основные причины взяточничества в обществе преподаватели ранжировали следующим образом: низкий уровень заработной платы (81%), коррумпированность власти (44%), отсутствие справедливого распределения (32%), нежелании власти бороться с этим явлением

(30%), отсутствие контроля (26%), низкий уровень сознания граждан (25%).

Выявлена установка, что не берущих взятки по принципиальным соображениям гораздо меньше, чем не берущих по причине каких-либо внешних ограничений (32% к 68%).

В качестве основных мотивов тех, кто берет взятки, опрошенные отметили следующие: «а почему бы и нет, если государство мне мало платит» - 58%; «так уж все устроено, без взяток не обойтись» - 38%; «общество очень несправедливо» - 32%; «все берут и я беру» - 25%.

Преподаватели считают, что коррупции в нашей стране за последние 5 лет значительно увеличилась, т.е. проявилась установка, что стало хуже и больше беспредела, и, что мы более коррумпированы, чем большинство развитых стран (58%) и стран СНГ (45%).

Выявлена установка «Я - очень хороший, а может быть даже идеальный и правильный, а другие – очень плохие, неправильные и все зло от них», т.е. существует выраженное противопоставление между «Я» и «другими».

Литература:

1. Кирпичников А.И. Взятка и коррупция в России. – СПб.: Альфа, 1997. – 352 с.

2. Коньшев В.Н., Сергунин А.А. Система индикаторов вузовской коррупции // Высшее образование

в России. 2011, № 10. – С.152-159. причины и пути решения www/psyc-hology.az
3. Меджидова С.М. Коррупция
в системе образования: состояние,

**ALİ MƏKTƏB MÜƏLLİMLƏRİNİN KORRUPSIYA İLƏ BAĞLI
DOMINANT OLAN YÖNƏLİŞLƏRİ
(2007-Cİ İLDƏ APARILMIŞ SOSİOLOJİ VƏ
PSİXOLOJİ TƏDQİQAT ƏSASINDA)**

ABSTRACT

Məqalə 2007-ci ildə aparılmış sosioloji və psixoloji tədqiqat materialları əsası Azərbaycanın ali məktəblərində həm ümumən korrupsiyaya, həm də ali məktəblərdə korrupsiyaya münasibətdə müəllimlərin yönəlişlərinə aid tədqiqat nəticələri əks etdirilmişdir. Korrupsiyanın səbəbləri, korrupsion davranışın motivləri, korrupsiya səviyyəsinə, cəmiyyətimizdə korrupsiya ilə bağlı meyillərə və s. Görə Azərbaycanın digər ölkələrdə arasında yeri ilə əlaqədar müəllimlərin baxışları nəzərdən keçirilmişdir. Həmcinin də korrupsiya nöqtəyi nəzərindən “Mən obrazı” digərləri ilə müqaisə edilmişdir.

Müəllimlərin əsas yönəlişləri sırasında aşağıdakılar göstərilir: qanunlardan yan keçmək üçün bir sıra hallarda rüşvət vermək zəruridir; əgər imkan olsaydı çoxları rüşvət götürərdi, bunun üçün daxili mənəvi məhdudiyyətlər yoxdur yalnız əsasən xarici məhdudiyyətlər var; ölkəmizdə son 5 ildə korrupsiya halları nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdır ali məktəbdə mövcud olan rüşvət növləri bir qədər başqa formadadır. Müəllimin kurs və diplom işlərinin yazılmasına məsləhət və kömək göstərməsi şəklində zəhmət haqqı formasında. Mən ideala yüksəldildiyi halda qanunazidd və hüquqazidd əməl və sosial normativlər nöqtəyi nəzərindən Mən və digərləri arasında əkslik digər hallarda isə mübarizə aparılması zəruri olan bəla kimi baxılır.

**DOMINATING ATTITUDES HIGHER SCHOOL'S TEACHERS,
CONNECTED WITH CORRUPTION (SOCIOLOGICAL AND
PSYCHOLOGICAL RESEARCH, 2007)**

SUMMARY

In this article are presented results of the sociological and psychological research in 2007, concerning teacher attitudes regarding how corruption in general and corruption in college. There were considered visions of the reasons of corruption, motives of corruption behavior, a place of Azerbaijan among other countries from the point of view corruption's level, the tendencies connected with corruption in our society, «self-image» in comparison with others from the point of view of corruption and many other things.

Among the main attitudes of teachers there was following: in certain cases bribery is simply necessary to bypass careless laws; if there would be a possibility many took bribes since internal moral limiters for this purpose aren't present, there are only generally external limiters; corruption in our country over the last 5 years considerably increased; many types of the bribes existing in higher school by those aren't and they can be carried to category of earnings of the teacher, namely, consultation, the help in writing course and theses; expressed oppositions between My-self and others from the point of view of illegal and illegal act and from the point of view of sight of social standards where "I" am erected in an ideal, and others are considered as angrily against which it is necessary to fight.

KOMPYUTER ASILILIĞININ PSIXOSOSIAL PROBLEMLƏRİ

Faranak Qudsi

*Sosial və pedaqoji psixologiya
kafedrasının doktorantı*

E-mail: Faranakqodsi@yahoo.com

Açar sözlər: *kompyuter asılılığı, psixososial problemlər, informasiya, internet, kompyuter oyunları*

Ключевые слова: *зависимость от компьютеров, психосоциальные проблемы, информация, интернет, компьютерные игры*

Key words: *dependence on computers, psychosocial problems, information, internet, computer games*

Məlumdur ki, texnologiya və yeniliklər insan həyatında sürətlə daha böyük yer tutmağa başlayıb, yeni həyat stilinə çevrilib. Müasir dövrdə uşaq və gənclərin kompyutera ifrat aludəçiliyi və ondan mütamadi istifadə onların kompyuterdən asılılığına gətirib çıxarmışdır.

Alimlərin apardıqları araşdırmalara görə, insanların həyatında mühüm yer tutmağa başlayan Facebook, Twitter kimi sosial şəbəkələrdən uşaqların istifadəsi isə onları təhlükələrlə üz-üzə qoyur və onların kompyuterdən asılılığını gücləndirir. Faktlar göstərir ki, belə asılılığın aradan qaldırılmaması sonda uşaq və gənclərin şəxsiyyətində bir sıra psixoloji problemlərin ortaya çıxmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda azyaşlı istifadəçilərin bir qismi sosial şəbəkələr üzərindən heç tanımadıqları insanlarla ünsiyyətə girir, bir

qismi isə həmin insanlarla hətta üz-üzə görüşürlər. Bu da bu səhifələrdə ən xırda təfərrüata qədər öz şəxsi informasiyasını paylaşan azyaşlı istifadəçilərin psixoloji və sosial təhlükələrlə qarşılaşması riskini artırır. Belə ki, bu cür tanışlıqları öz bədnam məqsədləri üçün istifadə etmək istəyən şəxslərin sayı heç də az deyil.

Ümumiyyətlə psixoloji ədəbiyyatlarda asılılıq subyektin nəyəsə patoloji istəydir. Bu gün kimyəvi maddələrə (toksikomanya, narkomaniya, alkoqolizm və s.), eləcə də müəyyən olunanlara, yeməyə, videooyunlara və s. asılılıq özünü göstərir. Qeyd olunanlardan fərqli olaraq kompyuter asılılığı bir qədər fərqlidir.

Kompyuter asılılığı insanın işdə və ya evdə müəyyən zərurət olmadıqda vaxtını kompyuter arxasında keçirməsinə patoloji istəkdir.

Kompyuter asılılığı barədə termin ilk dəfə olaraq keçən əsrin axırlarında, yəni 80-ci illərdə Amerika tədqiqatçıları tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bununla yanaşı müasir dövrdə kompyuter asılılığı barədə elmi əsaslar hələ də bütün psixoloqlar tərəfindən birmənalı qəbul edilmir.

İnsan psixikasında baş verən psixi pozuntların səbəblərini öyrənən alimlər də kompyuter asılılığını ciddi psixi pozuntu hesab etmir və onun orqanizmin psixoloji sferasında baş verən dəyişikliklərdə elə də ciddi rol olmadığını göstərir. Onların fikrincə kompyuter asılılığı bir neçə növ asılılıq özündə əks etdirir ki, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- internet asılılığı;
- oyunmaniyalar, başqa cür deyilsə uzun müddət kompyuter arxasında virtual oyunlar oynamaq.

Asılılığın xarakterik xüsusiyyətləri müxtəlif tiplərdə özünü təzahür etdirir: abstinasiya sindromu, asılılıq obyektinin əldə olunmasına cəhd, asılılıq obyektinin əldə olunmasına yönəlmiş davranış, asılılığının neqativ cəhətlərinə tənqidi münasibətin aşağı düşməsi, sosial gerçəkliyə, başqa tələbatların ödənməsinə, münasibətlərin qurulmasına marağın azalması. Bütün bunların əsasında insanda kompyuter asılılığı yaranır.

Məlumdur ki, insan düşünən varlıqdır. Onun üçün zəruri informasiya

digər canlılardan daha çox əhmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan kompyuter informasiya əldə etməyin, saxlamğın və informasiya üzərində işləmənin ən mühüm vasitəsidir. Bununla belə məhz kompyuterin sayəsində insan müxtəlif növ informasiyalara yiyələnir.

Kompyuterin məhz bu funksiyası onu isnarlar üçün cəlbedici edir və ondan asılılığın ortaya çıxmasına gətirib çıxarır. Əgər kompyuter asılılığı olan insanların psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirsək görərik ki, onlar başqalarından daha çox informasiya mübadiləsindən əziyyət çəkirlər və ya canlı ünsiyyət qurmaqda acizdirlər.

Aparılmış tədqiqatlar (1;2;7) göstərir ki, kompyuter asılılığının əsasında dünyanın qavranılmasının və informasiyanın işlənməsinin psixi mexanizmlərinin pozulmasıdır. Doğrudan da dünyanın real gerçəkliyində olduğu kimi qavranılmamsı və ya informasiya çatışmazlığının olması insanın virtual məkanda bu informasiya «aclığını doldurmağa» gətirib çıxarır və sonda kompyuterdən asılılıq meydana çıxır.

Elmi texniki inkişafın, o cümlədən kompyuter texnologiyasının inkişafı elə proqram təminatlarının ortaya çıxmasına səbəb olur ki, onlara real gerçəkliyi təhrif edir və insanın onu qavramasında illuziyalar yaradır.

Bununla belə son tədqiqatlar (3;6) göstərir ki, bizim beynimiz dərhal

nəticəyə gətirib çıxaran və ya qısa müddətdə onun cavabını bilməyə imkan verən müxtəlif məntiqi məsələləri həll etməyi və rəngarəng sadə hərəkətləri yerinə yetirəmi sevir. Bu da kompyuter asılılığı üçün bir şərtidir.

Öz-özlüyündə kompyuter arxasında əyləşmiş insanın məntiqi məsələ həlli, eləcə də hər hansı əyləncəli hərəkətlərin davamlılığının gerçəkləşdirilməsi insanın diqqətini elə məşğul edir ki, onun üçün zaman və real gerçəklik yoxa çıxır və onu sosial gerçəklikdən təcrid edir.

Bildiyimiz kimi internetin meydana çıxması, dünya elektron şəbəkəsində informasiya almağın yollarının asanlaşması interaktiv ünsiyyət qurulmasına zəmin yaratdı. İnteraktiv ünsiyyət özünəinamsız, özünəqapanmış adamlar üçün özünü təcrid nöqtəyi-nəzərindən olduqca əlverişli bir vasitədir. Bu ünsiyyətin təhlükəsiz cəhəti ondan ibarətdir ki, belə insanlar ünsüyyətdə olduğu zaman real gerçəklikdə olmur və bu da onların ünsiyyətində ortaya çıxacaq problemlərin, ətraf gerçəkliyin təsirinin azalmasına səbəb olur.

Bundan başqa məhz internet sayəsində insanın informasiya əldə etmə tələbatının horizantları genişlənir və interaktsiya zamanı heç bir qarşılıqlı güzəşt və ya vəzifə ortaya çıxmır.

Tədqiqatlar (1;7) göstərir ki, internet asılılığın ilk əlaməti insanın

özünün elektron poçtunun tez-tez yoxlamasından, uzun müddət çatda oturmasından, nəzarət edilə bilməyən axtarış arzusundan və müxtəlif növ informasiyalarla tanış olmaq, müəyyən biliklərə malik olmaqdan başlanır.

Bir sıra hallarda insanlar pornofillərə və porno ədəbiyyatları oxumaq üçün kompyuter arxasında əyləşirlər və bu uzun müddət davam etdikdə asılılıq formalaşır. Təbii ki, bu fenomeni internet asılılıq adlandırmaq olmaz. Əgər bu insan internetdə əlavə bu məsələ ilə bağlı ədəbiyyatlar, jurnallar oxuyursa və televiziya da belə filmləri seyr edirərsə, bu artıq asılılıq deyil. Belə halda internet yalnız informasiyanın mənbəyi kimi çıxış edir, patoloji məsələlərə cəhd isə seksual davranışın pozulması və ya cinsi asılılıq kimi qiymətləndirilə bilər.

Kompyuterdə və ya internetdə video oyunları ilə məşğulluq bir başqa məsələdir. Əgər cinsi filmlərin seyr edilməsi zamanı internet yalnız informasiyanın mənbəyi kimi çıxış edirsə, burada internet asılılıq kompyuterin özündə asılılığa çevrilir.

Faktlar göstərir ki, məhz gənc və yeniyetmələr daha çox kompyuter oyunlarının əsirinə çevrilirlər. Bunun bir qədər də cavanlaşdırsa görərik ki, kiçik məktəblilər və uşaqlar da artıq bu asılılığın obyektinə çevrilmişlər.

Müasir kompyuter oyunları səs və videomüşayətlə həyata keçirilir ki,

bu da reallıq duyğusunun yaranmasına zəmin yaradır və iştirakçını virtual məkana daxil edir, onun həmin dünyada fəaliyyət göstərdiyinə dair illuziya formalaşdırır və ən əsası onu real aləmin qavranılmasından uzaqlaşdırır.

Məlumdur ki, əksər elektron oyunlar yalnız hər hansı problemli situasiyanın həll edilməsinə və ya məntiqi məsələnin həllinə yönəlməmiş, həm də müəyyən emosional gərginlik yaradır, emosiyaların ifadəsinə şərait formalaşdırır və nəticə də iştirakçı onun əsirinə çevrilir, kompyuter asılılığı yaranır.

Elektron oyunlar öz janrına və məzmununa görə bir-birindən fərqlənir. Bunların hamısının kompyuter asılılığı yaratdığını söyləmək düzgün deyil və ya bunaların hamısı eyni dərəcədə asılılığın yaranmasında təhlükəli deyildir. Daha çox təhlükəli sayılan oyunlar arkad oyunları və ya səsli qrafik oyunlardır. Bu oyunlarda iştirakçılar vaxtını öldürür və uzun müddətli asılılıq yaratmır.

Ancaq rollu oyunlarla məsələ bir qədər mürəkkəbdir. Burada iştirakçı oyunun qəhrəmanına çevrilir və virtual dünyanın dərinliklərinə daxil olur. Belə oyunlarda reallıq duyğusu yüksəkdir və oyunçu diqqətini uzun müddət buraya cəmləşdirə bilir.

Psixoloqların gəldiyi qənatə görə daha çox təhlükəli və asılılıq yaranan oyunlar «atıcılardır». Bu oyunların

süjeti daha primitiv olur və daha çox zorakılıq üzərində qurulur.

Belə oyunlar uşaqların psixikasında ciddi pozuntular yarada bilir və onların aqressivliyinin səbəbi rolunda çıxış edir. Bir məsələ aydın deyil ki, aqressiv uşaqlar bu oyunu seçirlər, yoxsa oyunun özü onların aqressivləşdirir. Faktlar göstərir ki, ikinci hala daha çox rast gəlinir.

Aparılmış tədqiqatlar (3;6) göstərir ki, əksər hallarda kompyuter və internet oyunları ətraf gerçəkliklə razı olmamaq, özünü təsdiq edə bilməmək fonunda yaranır və başqalarına təqdir olunmamaq qorxusundan ortaya çıxır.

Təbii ki, kompyuter oyunları bir sıra hallarda təlim fəaliyyətinə ciddi zərbə vurur, uşağa vaxtının çoxunu kompyuter arxasında keçirməsinə, nəticədə böyüklərə yeniyetmə və ya uşaqlara arasında konfliktlər meydana çıxmasına şərait yaradır. Bu konfliktlərin həll olunmazlığına inam onları daha çox kompyutərə bağlayır və onunla doğmalaşır. Bəs görəsən kompyuter asılılığının simptomları hansılardır? Necə etmək olar ki, bu simptomları valideynlər vaxtında görsünlər və bunun aradan qaldırılmasına çalışsınlar?

Tədqiqatlar (3;4) göstərir ki, kompyuter asılılığının bir simptom kimi qəbul edilməməsi bu sahədə geniş fikirlər söyləməyə imkan vermir və əsaslı psixoterapevtik tədbirlərin həyata

keçirilməsinin yol və vasitələrini irəli sür-məyə imkan vermir. Lakin bunlarla yanaşı kompyuter asılılığının diaqnostik meyarları vardır ki, həmin meyarlar kompyuter asılılığının sərhədlərini müəyyən etməyə metodoloji baza yaradır.

Tədqiqatlar (1,2,3) göstərir ki, kompyuter asılılığının simptomları iki cür ola bilər: psixi və fiziki. Bunların hər birinə ayrı-ayrılıqda diqqət yetirək.

Kompyuter asılılığının psixi simptomları digər asılılıqlardan elə də ciddi fərqlənmir və əksər hallarda həmin asılılıqların məzmunu ilə eyniyyət təşkil edir.

Kompyuter asılılığının psixi simptomlarının geniş yayılmış formalarından biri zaman üzərində nəzarətin itirilməsi, sosial həyata marağın azalmasıdır. Təlim prosesinin yaddan çıxması, vaxtın yalnız qiymətləndirilməsi, davranışına və həvəsinə bərət qazandırması kompyuter asılılığının psixi simptomlarından hesab olunur.

Kompyuter asılılığının vacib simptomlarından biri də qarışıq şadlıq hissinin yaranması, itirilmiş vaxta görə günahkarlıq hissi, davranışın qıcıqlandırıcılığıdır ki, bu da kompyuterdən istifadə uzunmüddətli olduqca və artdıqca azalır.

Kompyuterdən fiziki asılılıq isə gözün sıradan çıxmasına səbəb olma- sındır. Bu zaman gözün zəifləməsi, quruluğunun artması, display sindro-

munun or-taya çıxması və s.), hərəki aparatın və qida sistemlərinin pozulmasıdır.

Kompyuter asılılığının fiziki əlamətləri bir qədər spesifikdir və kompyuter arxasında uzun müddət əyləşmənin nəticəsində ortaya çıxır. Bu əlamətlərdən bəziləri kompyuter asılılığı olmayan şəxslərdə də müşahidə oluna bilər, lakin əsasən kompyuterdə çox işləyən və bütün gününü onunu-la keçirən insanlarda daha çox müşahidə olunur.

Bütün bunlarla yanaşı kompyuterdən istifadənin bir sıra pozitiv mə-qamları da vardır ki, bu onların internet oynları zamanı onların məntiqi təfəkkürün inkişafına, diqqətin konsentrasiyasının artmasına və ümumiyyətlə koqnitiv sferanın genişlənməsinə gətirib çıxarır. Çox sayda kompyuter oyunları idraki xarakter daşımaqla yanaşı bir sıra pozitiv və maraqlı informasiyanın əldə olunmasında da zəruri texniki vasitədir.

Qeyd olunmalıdır ki, problem o zaman yaranır ki, yeniyetmə və ya gənc eləcə də hər hansı bir şəxs kompyuterdən sadəcə «vaxtını öldürmək», uzun müddət kompyuter arxasında əyləşmək istəyində olur və kompyuter-maniya yaranır.

Bir məqamı da diqqət mərkəzinə gətirmək istəyirik. Bu onunla bağlıdır ki, kompyuter asılılığı bir sıra fəsadlarla yanaşı ən vacib olan sosial

key-fiyyətələri sıxışdırır, insanı dostluq, səmimilik, başqalarının dərdinə şərik olmaq kimi hisslərdən məhrum edir və insanın həyatını perspektivlərini virtual məkanla bağlayır. Virtual məkan isə real həyat deyil.

Kompyuter asılılığının ifrat səviyyəsi sosial əlaqələrin zəifləməsinə və ya onun degradasiyasına gətirib çıxarır və insanın dezadaptasiyasına səbəb olur. Uşaqlar kompyuterdən asılı fərdi çevrilirlər. İnternetdən asılılıq uşağın şifahi və yazılı nitq mədəniyyətinin inkişafına da mənfi təsir edən faktor olur. İnternetin öz ifadə üslubu var və həmin üslub ədəbi üslubdan xeyli fərqlənir ki, bu da təbii olaraq bir çox məsələlərdə və ələlxüsüs təlim-tədris prosesində ciddi problemlərə səbəb olur. Digər tərəfdən vaxtının böyük hissəsini sosial şəbəkələrə və kompüter oyunlarına sərf edən uşaq və yeniyetmələrin özünə qapalı, özünə inam hissi az, sosial əlaqələri və ünsiyyət qurma imkanları zəif, utancaq və küsəyən olduqları təsbit olunub.

Asılılıq nəticəsində virtual aləmdən uzaqlaşmaq istəməyən uşaq kompyuterdən asılı fərdi çevrilir. Beləliklə, həmyaşıdlarından, ailəsindən, sosial mühitdən uzaqlaşan yeniyetmə-uşaq yalqızlaşır və sosiallaşması, bir başqa ifadə ilə cəmiyyətə uyğunlaşması getdikcə çətinləşir.

Bu yaxınlarda ABS-da aparılan tədqiqatdan məlum olub ki, virtual

ünsiyyət yalnız müvəqqəti bir xoşbəxtlik gətirir, realıqda isə buna aludə olan insanlar özlərini yalnız və qəmgin hiss edirlər. Bu aludəçilik uşaqların fiziki inkişafına da öz mənfi təsirini göstərir. Belə ki, fiziki mənada da hərəkəti məhdudlaşan uşağın həm sağlamlığı korlanır; kökəlmə və onurğa sütunun əyilməsi, şüalanmaya məruz qalma, gözün zəifləməsi və s., həm də toplanmış enerjiasını fiziki mənada boşalda bilməyən bu uşaqlarda aqressiv və egoistik davranış özünü büruzə verir. Tədqiqat nəticəsində məlum olub ki, sosial şəbəkə istifadəçiləri olan uşaqlar psixologiyada narsistik pozğunluq adlandırılan egoistik pozğunluğa malik olurlar. Bu problem daha çox vaxtının çoxunun kompyuterdə keçirən yeniyetmələrdə və uşaqlarda özünü göstərir. Sosial münasibətlərin degradasiyası obyektiv reallığın sıxışdırılması fonunda virtual məkanda yeni əlaqələrin yaradılmasında təzahür edir. Sosial dezadaptasiya fonunda virtual reallığa daha dərinlən baş vurmaq, bütünlüklə onda özünə yer etmək uşaq və yeniyetmələrdə ifrat aqressivlik yarada bilər və bu da bir sıra hallarda antisosial davranışın meydana çıxmasına şərait yaradır.

Kompyuter asılılığından əziyyət çəkən insanlar məlumdur ki, öz işlərinə az diqqət yetirir, müxtəlif sosial funksiyaların yerinə yetirilməsinə çalışmırlar ki, bu da onları sosial şəraitdən

tədris edir, bir sıra hallarda iş yerlərini itirirlər, şagird və tələbələr isə təlimdə diqqəti çəkən səviyyədə geriləyirlər.

Bu fakt peşə fəaliyyətində və ailə həyatında ciddi problem kimi özünü göstərə bilər. Nəticə isə aydındır.

Bununla yanaşı kompyuter asılılığı yadlaşma və özgələşmə problemi də ortaya çıxarır, insanın sosial əlaqələrinə zərbə vurur, onun cəmiyyətlə əlaqəsini zəiflədir və insan-cəmiyyət kontekstində dərin konfliktlər yaradır ki, bu onların cəmiyyət tərəfindən cəlbədiciliyini aşağı salır, onları «artıq» bir adam kimi qəbul edirlər.

Kompyuter asılılığının fiziki aspektləri özünü daha çox xroniki yorğunluqda göstərir. Kompyuter asılılığından əziyyət çəkən insanları yuxu və istirahət daha çox cəlb edir ki, bu da zəruri işlərin yerinə yetirilməsinə mane olur. Bəzi hallarda onların əldə etdiyi qələbələrdən yaranan eyforiyalar bu yorğunluğu kompensasiya və ya gizlədə bilər ki, bu da orqanizmin daha çox yorulmasına gətirib çıxarır.

Bütün bunlarla yanaşı kompyuter asılılığı zamanı bir sıra fizioloji və psixoloji pozuntuların meydana çıxması mümkündür. Bu zaman mədəbağırsağ xəstəliyi, mədənin xorası, gastrit və s. kimi xəstəliklərin yaranması mümkündür.

Uzunmüddətli kompyuterdən istifadə orqanizmin dayaq-hərəkət sistemini pozur və gözün fəaliyyətini zəiflədir,

bel fəqərəsində əyilmələrin ortaya çıxması, miopatiya və s. kimi xəstəliklər ortaya çıxır. Bütün bunlar göstərir ki, kompyuterdən asılılığın ortaya çıxması bir çox hallarda insanın sağlamlığını əlindən alır. Bu, uşaq və yeniyetməlik yaş dövründə xüsusildə təhlükəlidir. Çünki bu yaş dövrlərində orqanizm inkişafdadır və bu inkişafın ləngiməsinə və cəmiyyət üçün zəruri olan, faydalı işlə məşğul olan vətəndaşların sayını azaldır. Bu baxımdan valideynlər və müəllimlər bu məsələlərdə ciddi məşğul olmalı, asudə vaxtın təşkil edilməsinin qeydinə qalmalıdır.

Uşaqları bu aludəçilikdən xilas etmək üçün hansı tədbirlər həyata keçirilməlidir?

Bunun üçün xüsusilə valideynlər ilk növbədə övladlarını bu cür şəbəkələrin təhlükələri və riskləri haqqında məlumatlandırmalı, xüsusilə şəxsi informasiyalarını bölüşməmələri mövzusunda diqqətli olmalarını, hər verilən informasiyaya inanmamalarını onlara təlqin etməlidirlər. Eyni zamanda yaxşı olar ki, valideynlər övladlarının internetdə keçirilən müddətini əvvəlcədən öz aralarında razılaşdırsınlar. Onlara daxil olduqları hər səhifəni kompüterə yüklədikləri xüsusi filtr proqramlarla nəzarət altında saxlamalı və nəzarət altında olduqlarını uşaqlar özləri də hiss etməlidirlər.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqələdə kompyuter asılılığının psixososial

problemləri təhlil olunmuş, bu sahədə aparılmış tədqiqatlar sistemləşdirilmiş əsas metodoloji məsələləri haqqında müddəalar təhlil edilmiş, kompyuter asılılığının aradan qaldırılmasının bəzi psixoloji məqamları, onun yol və vasitələri göstərilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Войскунский А.Е. Актуальные проблемы психологии зависимости от Интернета // Психологический журнал, 2004, т. 25, № 1, с. 90-100.

2. Москаленко В.Д. Зависимость: семейная болезнь. М.: PerSe: ПЕР СЭ, 2002

3. Свит К. Соскочить с крючка: Как избавиться от вредных привычек и пристрастий. Спб.и др.: Питер, 1997

Мəqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən əldə olunmuş nəticələr kompyuter asılılığının psixososial problemləri təhlil olunmasında və bu asılılığın aradan qaldırılması işində istifadə edilə bilər.

4. Юсуф И.А. Чатовая зависимость как психосоциальная проблема. М.: 1991

5. Бьюзен Т. Могущество социального интеллекта. Минск: Попурри, 2004, 208 с.

6. <http://www.elitarium.ru>

7. <http://rovego.livejournal.com/2428300.html>

ПСИХОСОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЗАВИСИМОСТЬ ОТ КОМПЬЮТЕРОВ

АБСТРАКТ

Статья посвящена психосоциальным проблемам, зависимости от компьютера и путям и средствам их устранения. Известно, что люди, страдающие от компьютерной зависимости, менее сосредоточены на своей работе, слабо выполняют различные социальные функции. Они изолированы от социальных связей в некоторых случаях теряют работу. В статье говорится, что признаки компьютерной зависимости могут быть двух типов: психические и физические. Один из наиболее распространенных форм компьютерной зависимости – это потеря контроля над собой.

Важным симптомом компьютерной зависимости со смешанным чувством радости, чувство вины за потерянное время, раздражительность поведения, использование компьютеров увеличивается и уменьшается в долгосрочной перспективе. В конце концов, автор приходит к выводу, что, было бы хорошо, чтобы родители согласованна с детскими играми в Интернете. Родители должны быть включены в каждую страницу, чтобы держать под контролем компьютер и специальный фильтр программы и чувствовали, что они должны контролировать своих детей. Лучше пользоваться компьютером, подключенным к сети Интернет в общественных местах, или таких как жилая комната в доме. В противном случае, для решения психосоциальных проблем и продолжения негативных последствий, количество которых будет зависеть от компьютера, потребуется много энергии и времени.

PSYCHOSOCIAL PROBLEMS OF THE DEPENDENCE COMPUTER

ABSTRACT

Our dependence on computer analysis of psychosocial problems, and it is dedicated to the elimination of the way and means. It is known that people suffering from dependence on a computer that is less focused in their work, have to work to fulfill different social functions, which are isolated from their social conditions, in some cases, lose their jobs, and the performance of pupils and students in the training lagged behind organization to work effectively. The article says that symptoms of computer addiction can be of two types: mental and physical. One of the most widespread forms of computer addiction mental symptoms of loss of control over when, in the interest of social life, the process of learning to be forgotten is the time to assess the behavior acquitted. One of the most important symptoms of computer addiction with mixed feelings of joy, a sense of guilt for the lost time, the use of computers increases and decreases in the longterm. In the end, the author concludes that, at the same time would be better that the parents of the children are coordinated on the internet in advance of the time themselves. They are included in every page to keep under control the PC downloading a special filter programs and feel they must control their children. At the same time, it would be better with a computer connected to the Internet is a public place, such as the living room of the house. Otherwise, psychosocial problems, a number of which will depend on the computer, and then to solve them will require a lot of energy and time.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 01)

Rəyçi R.V. Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 17 yanvar 2012-ci ildə daxil olmuşdur

MÜƏLLİMİN RƏHBƏRLİK ÜSLUBUNUN NƏZƏRİ-TARİXİ MƏSƏLƏLƏRİ

Səbinə Əlizadə

BDU-nun doktorantı

E-mail: sabina.az@gmail.com

Açar sözlər: *müəllimlik peşəsi, idarəetmənin komponentləri, idarəetmə və rəhbərlik, müəllimin fərdiliyi, müəllimin rəhbərlik üslubu, razılaşma, kurikulum.*

Ключевые слова: *профессия учителя, компоненты управления, управление и руководство, индивидуальность учителя, индивидуальный стиль учителя, соглашение, курикулум.*

Key words: *teaching profession, management component, management and leadership, individuality of the teacher, individual style of the teacher, curriculum.*

Təhsilin inkişafı tarixində müəllimin nüfuzu, şəxsi nümunəsi, sözü ən yaxşı tərbiyə vasitələrindən biri hesab olunub. Bu baxımdan cəmiyyət müəllimin öz peşəsinə, təlim-tərbiyə prosesində rəhbərlik etdiyi şagirdlərə, valideynlərə münasibətindən həmişə bəhrələnib. Bir sözlə, tarix boyu cəmiyyət müəllim şəxsiyyətinin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri ilə qidalanıb. Həmin keyfiyyətlər içərisində müəllimin rəhbərlik üslubu, insanlara təsir göstərmək, istiqamətləndirmək bacarığı xüsusi yer tutur. Təsadüfi deyil ki, öz övladı ilə “dil tapa” bilməyən valideynlər müəllim köməyindən yararlanıblar.

Lakin bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, müəllimlik peşəsi yaran-

dığı gündən etibarən öz dövrünün tələblərinə uyğun olaraq müxtəlif məzmunla malik olmuşdur. Bu isə, öz növbəsində, müəllimin rəhbərlik üslubuna bu istiqamətdə araşdırma aparan tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Bunun əsasında isə cəmiyyətdə münasibətlər sistemindən asılı olaraq müəllimin rəhbərlik üslubu probleminə də müxtəlif yanaşmalar meydana gəlmişdir.

X.N.Tusi hələ 800 il əvvəl məhz müəllimlik sənətini xarakterizə edərkən dünyada olan peşələrin ən şərəfliyi kimi qiymətləndirərək yazırdı: “İnsanlar arasında hər cürəsinə rast gəlmək olur: ən alçağından tutmuş ən alicənabına qədər. Yalnız əxlaqi saflaşdırma sənəti ən alçağı ən yüksəkliyə

qaldırmağı bacararaq istedadları daxilində “səadətə” çatdırmağa qadirdir. Əlbəttə, insanların hamısı eyni qabiliyyətdə olub, kamilliyin eyni dərəcəsinə yüksələ bilməzlər, lakin xeyli yaxşılaşarlar. Varlıqları ən aşağı dərəcədən kainatın ən şərəfli mərtəbəsinə qaldıran sənətdən daha şərəflisi nə ola bilər?” (1, s.81).

Təbii ki, N.Tusi bu sözləri müəllimlik peşəsinə aid edirdi. Şübhəsiz ki, müəllimlik peşəsinə yanaşmalarda bütün dövrləri bir cəhət birləşdirir-müəllimliyə cəmiyyətimizdə hər zaman ali peşə kimi yanaşılmış, müəllimlərə isə xüsusi rəğbət və hörmət bəslənilmişdir.

Məlumdur ki, N.Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” əsəri müəllimin rəhbərlik üslubu ilə bağlı XII-XVIII yüzilliklərin şah əsəri hesab olunur. Bu baxımdan da əsərin başlıca ideyasını da insan əxlaqının saflaşdırılması qaydalarının ümumiləşdirilməsi təşkil edir. N.Tusi müəllimin rəhbərlik üsullarında mərhələlərin gözlənilməsini mühüm hesab edəkək qeyd edir ki, uşaqlarda bəyənilən xasiyyətləri aşılıb vermiş çevirmək lazımdır. Ağla-kamala çatdıqda bu möhkəm nizam-intizamın, ardıcıl tərbiyə üsullarının doğru olduğunu başa düşərlər (1, s.82).

Digər görkəmli azərbaycan maarifçisi M.F.Axundovun “Kəmaluddövlə məktubları” əsərlərində də bu problem prioritet məsələlərdən biri kimi nəzər-

dən keçirilir. “...Uşaqların tərbiyəsində çubuq və şillə vurmaq onların əxlaqını pozar, qorxaq və yalançı edər. Bu cür tərbiyədən sonra uşaqlardan böyüdüüyü zaman nə kimi insanlıq, mərifət, yüksək hümmət və nəcib əxlaq gözləmək olar”? fikrini önə çəkən M.F.Axundov məktəblərdə (mədrəsələrdə) dərs deyən müəllimlərə (mollalara) tərbiyə üslubunu dünyada gedən inkişafa uyğunlaşdırmağa çağırırdı. (2, s.54)

Görkəmli azərbaycan maarifçiləri hesab olunan H.Zərdabi, F.Köçərli, A.Səhhət, M.Ə.Sabir, C.Məmməd-quluzadə, R.Əfəndiyev, Ü.Hacıbəyov və başqaları müəllimlərin tədris prosesindəki fəaliyyətində yeni ənənələrin yaranması üçün böyük işlər görmüş, özlərinin müəllimlik fəaliyyətində həmin ənənələrin yaranması üçün metodiki təcrübə nümunəsi göstərmişlər.

Əslində, müasir Azərbaycan müəllimlərinin ilk azad fikirli nəsli Qori seminariyasının məzunları hesab olunurlar. 1879-cu ildə açılmış bu təhsil ocağı 2 il sonra özünün ilk məzunlarını buraxdı. Onların sırasında R.Əfəndiyev (1863-1942), F.Köçərli (1863-1920), H.Mahmudbəyov (1863-1923), C.Məmmədquluzadə (1866-1932), N.Nərimanov (1870-1925), F.Ağazadə (1880-1931), Ü.Hacıbəyov (1885-1948), Ə.Seyidov (1892-1931) kimi görkəmli şəxsiyyətlər təhsil tarixində nümunəvi müəllim-rəhbər üslubu yaratmış pedaqoqlar kimi qiymətlən-

dirmək olar. Pedaqoji prosesin müasirləşdirilməsi və humanistləşdirilməsi onun dini təlim üsullarından, fanatizmdən azad edilməsi, şagird şəxsiyyətini alçaldan tərbiyə metodlarından uzaqlaşdırılması sahəsində adları qeyd olunan və digər pedaqoq-publisistlər – H.Mahmudbəyov (1864-1926), S.M.Qənizadə (1866-1937), A.Səhhət (1874-1918), S.S.Axundov (1875-1939), A.Şaiqin də (1881-1959) mühüm rol oynamışlar.

Ü.Hacıbəyov 30-cu illərdə yeni təfəkkürə sahib olmanın, şagirdlərdən dərstdə fəallaşdırılaraq onun subyektinə çevrilməsinin yolunu cəsarətdə, utancaqlıqdan yaxa qurtarmaqda, cəsarətsiz olmamaqda görürdü. Bununla bağlı olaraq o qeyd edirdi ki, “biz əksinə hərəkət edirik: utanmaq lazım gəlmədiyi yerdə utanırıq, harda ki, utanmaq lazımdır, utanmırıq və hətta, bundan qürur duyuruq. Əgər utanmamağa qərar verərək lazım olan yerdə lazım olan yeni fikirlər, ifadələr işlətsək, onlardan müntəzəm istifadə etmək sayəsində utancaqlığımızı yox edə bilərik” (3, s. 422).

Qeyd edilənlərdən başqa, Ü.Hacıbəyov elmə araşdırmalarının nəticəsi olaraq yeni bir anlayışı elmə gətirmişdir. Bununla bağlı olaraq Ə.Əlizadə və H.Əlizadə qeyd edir: “Ü.Hacıbəyov bu məsələləri xarici dillərin tədrisi metodikası baxımından araşdıranda qeyri-adi bir ideyaya – kəşf yolu ilə

öyrənmə ideyasına gəlib çıxmışdı”. (4, s. 292)

Ü.Hacıbəyovun fikrincə, “kəşf yolu ilə öyrədilən” kəlmələrinin mənasını uşaqlar özləri tapıb həmin sözlərin nə ifadə etdiyini və ana dillərində nəyin müqabili olduğunu kəşf edirlər. (4, s.292)

Aydındır ki, sovet hakimiyyəti illərində müəllimin rəhbərliyi məsələləri “Subyekt-obyekt” münasibətləri əsasında tənzimlənərək, avtoritar xarakter daşıyırdı. Müəllim sinif daxilində öz avtoriteti ilə şagirdlərə nüfuz edirdi, sinifdə dərs prosesində avtoritar üslubu üstün tuturdu.

Avtoritar tərzdə işləyən pedaqoq üçün məcburi motivasiya, fəaliyyətin özünəyönəlməsi, pedaqoji identikliyin orta göstəricisi, aşağı səviyyəli özünüqiymətləndirmə refleksiyasının orta səviyyəsi, aşağı səviyyəli kreativlik səciyyəvidir. (5, s.147)

Şübhəsiz ki, avtoritarlıq kəsb edən sinif məkanında keyfiyyətli, yaradıcı dərs prosesindən bəhs etmək mümkün deyil. Müəllim şagirdlərdə motivasiya yaratmaqda maraqlı olmurlar, məcburi avtoritarlıqlarının hesabına sinfi özünərinə tabe edirlər. Aydındır ki, bu cür dərs prosesinin nəticələri özünü doğrultmadı və demokratik rəhbərlik üslubuna keçidi zəruri etdi.

Qeyd edək ki, XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq respublikanın planlı iqtisadiyyatdan

bazar iqtisadiyyatına keçməsi, təhsil sisteminin dünya təhsil sisteminə integrasiyası cəmiyyətdə təhsil siyasətinə yeni baxış və yanaşmaların formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsində isə mövcud ümumi təhsil proqramlarının müasir tələblərə cavab vermədiyi və bu sahədə ciddi islahatların aparılması zəruriliyi meydana çıxmışdır. Beləliklə, baş verən iqtisadi dəyişikliklər yeni ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinə səbəb olmaqla yanaşı, insanların yaşayış tərzini, professional fəaliyyəti ilə bağlı eyni zamanda təşkilatlarda rəhbərlər və təbə olanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətləri, ünsiyyət tərzini də müasir tələblər baxımından tənzimlənməsi zərurətinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Şübhəsiz ki, XXI əsrin qarşıya qoyduğu tələblər özünü ilk növbədə tez-tez dəyişən həyat şəraiti, vaxt çatışmazlığı, sosial-psixoloji problemlərin artması, informasiya bolluğu, elm və texnikanın sürətli inkişafı, iqtisadi mexanizmlərin inkişafı, hər sahədə integrasiyanın aparılmasında özünü göstərir. Dünyada, o cümlədən respublikamızda demokratik dəyərlərin dəstəklənməsi və insan hüquqlarının qorunmasına marağın artması, şəxsiyyət azadlığının prioritet olması təhsil sistemində bu və digər kateqoriyalı təhsil iştirakçıları arasında yeni münasibətlərin yaradılmasını aktuallaşdırmışdır.

Bütün bunlarla yanaşı, yeniləşmənin, inkişafın təsiri ilə sürətlə dəyişən cəmiyyətdə insanın qarşısına məqsədyönlü peşə seçimi etmək və özünü peşə hazırlığı baxımından əsl, professional mütəxəssis kimi formalaşdırmaq tələbi qoyulur. Artıq əvvəlki illərdə olduğu kimi, kollektivin ümumi uğurlarında “gizlənmək”, şəxsi məsuliyyətini kimlərsə bölüşmək mümkün-süz hala çevrilmişdir. Bu günün tələblərinə görə professional fəaliyyət insanın həyat fəaliyyətinin mühüm tərəfi olub şəxsiyyətin özünüreallaşdırmasının bütün imkanlarının aktuallaşdırmasını təmin edir.

Dəyişən, inkişaf edən informasiya cəmiyyətində formalaşan şagirdlərin dərəcə marağını formalaşdırmaq müasir dövrdə müəllimdən xüsusi məharət tələb edir. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, onları təlim prosesinə müəllimin öz avtoritarlığı hesabına cəlb edə bilməz. Bunun nəticəsində isə, dövrün inkişaf şərtlərinə uyğun olaraq təlimdə də yeni inkişaf xəttini ayırd etmək olar. Artıq yeni, novator müəllim demokratikdir, müasir texnologiyalardan istifadə etmək bacarığına malikdir və şagirdlərdə dərəcə maraq yaratmağın sirrlərini bilir.

Bu baxımdan təhsil müəssisələrində rəhbərlik edənlər-direktor, direktor müavinləri, sinif rəhbərləri, eləcə də müəllimlər tərəfindən bir sıra anlayışlar, onların statusunu, tətbiqi

üzrə bilik və bacarıqlara malik olmaları zərurəti meydana çıxır. Bu anlayışlara “tərbiyə psixologiyası”, “pedaqoji ünsiyyət”, “qarşılıqlı təsir”, təhsildə psixoloji xidmət”, “müəllimin psixoloji (psixodiyagnostik, psixokonsultativ, psixoterapevtik) funksiyaları”, “müəllimin pediaqoji-psixoloji paradiqraması”, “müəllimin yaradıcı fəaliyyəti”, “müəllim-fasilitator” və s. aiddir. Bütün bunların mənşəyində, əlbəttə ki, müəllimin fərdiyyəti və şəxsiyyəti, onun rəhbərlik qabiliyyəti, təsiretmə üslubu dayanır.

Şübhəsiz ki, “rəhbərlik” anlayışı bilavasitə “idarəetmə” anlayışından qaynaqlanır. Bu anlayış isə özünün psixoloji mahiyyətinə görə yeni bir anlayış deyildir. Əslində, o klassik mahiyyət kəsb edir. R.İ.Əliyev idarəetmə üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərə iqtisadi, sosial-psixoloji, texniki-təşkilati və hüquqi sahələri aid edir və onların fəaliyyətinin aşağıdakı cəhətlərini göstərir (6, s. 63):

İqtisadi. Özündə istehsalın idarə edilməsi prosesini əks etdirir ki, nəticədə qarşıya qoyulmuş məqsədə səmərəli nail olmaq üçün maddi və əmək ehtiyatlarının birgə əlaqəsini təmin edir.

Sosial-psixoloji. Qarşıda duran məqsədə çatmaq üçün firmanın işçiləri ilə rəhbərlik arasında qarşılıqlı münasibət və sosial funksiyaların icrası daxildir.

Təşkilati-texniki. Bura mövcud şəraitə düzgün qiymət vermək; məqsəd və vəzifələrin seçilməsi; seçilmiş məqsədə çatmaq üçün müvafiq strategiyanın məqsədyönlü şəkildə işlənilib hazırlanması; səmərəli layihələşdirmə və işin təşkili; fəaliyyətə rəhbərlik və nəzarət; işçilərin sosial-təşkilati və psixoloji motivlərinin təminatı, eləcə də iş icraçılarının maddi maraqlandırılması daxildir.

Hüquqi: Dövlət, siyasi və iqtisadi institutların (qurumların) quruluşu, qanun üzrə apardıqları siyasəti əks etdirir.

Bu istiqamətdə araşdırma aparan tədqiqatçılar idarəetməni növü və ardıcılığına görə üç mərhələyə ayırırlar. Bunlara strateji idarəetmə, operativ idarəetmə və nəzarət aiddir.

Strateji idarəetməyə - idarəetmənin məqsədini dəqiqləşdirmək; fəaliyyətin nəticələrini nəzərə almaqla proqnozlaşdırılması; perspektiv planlaşdırma daxildir.

Operativ idarəetməyə – strateji idarəetmə fəaliyyəti üzrə tədbirləri həyata keçirmək tədbirləri daxildir. Həmin fəaliyyətə: müvafiq idarəetmə quruluşunu yaratmaq və lazımi ehtiyatları əldə etmək; yeni idarəetmə şəraitində rəhbərliyin sərəncam vericilik xüsusiyyətlərini saxlamaq aid edilir.

Nəzarət mərhələsində əldə edilmiş nailiyyətlərin təhlili, yeni idarəetmə

mərhələsi üçün ilkin məlumat kimi çıxış edir.

Bütün bu qeyd edilənlərlə yanaşı səmərəli sayılan idarəetmə yuxarıda göstərilən bütün idarəetmə prosesi növlərinin və pillələrinin vahid iqtisadi, texniki-təşkilati, sosial-psixoloji istiqamətdə həyata keçirilməsini tələb edir.

R.İ.Əliyev bu istiqamətdə apardığı tədqiqatda idarəetmənin psixoloji məsələlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirir: “İdarəetmə hər hansı bir cəmiyyətin daxili sistemi, onun konkret məqsədi və istehsal növündən çox asılıdır. Bu baxımdan istehsal, fəaliyyət, əmək sahəsindən asılı olaraq idarəetmə fəaliyyəti məzmununa görə bir-birindən fərqlənir. İdarəetmənin mürəkkəbləşməsi və fərqləndirilməsi, müstəqil əmək fəaliyyəti növünə çevrilməsi onun səmərəli formalarının tapılmasını, iqtisadi, təşkilati və hüquqi təminatının olmasını zəruri edir. Burada psixoloji təminatın xüsusi yeri vardır. Bunların vəhdətinin yaradılması, təmin edilməsi, həyata keçirilməsi idarəetmənin səmərəliliyini yüksəldir” (6, s. 64).

Ancaq bu zaman bir məsələyə xüsusi diqqət yetirmək zəruridir ki, bu günün rəhbərlik və idarəetmə üslubu, hətta 10 il əvvəlki vəziyyətindən həm quruluşuna, həm qarşılıqlı münasibətlərin, qarşılıqlı təsirin xarakterinə, həm özünün motivasiyasına, eyni za-

manda məqsədinə görə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Bir tərəfdən, cəmiyyətdə insanlar arasında yadlaşma dərinləşir, virtual ünsiyyət genişlənir, şagirdlərin ümumi inkişaf səviyyəsi artır, digər tərəfdən də onlara təhsil verən müəllimlərdə konservativ meyllər, ənənəvi rəhbərlik üslubuna bağlılıq qalmaqda davam edir. Son nəticədə isə təhsildə fəaliyyət göstərən rəhbərlərin idarəetmədə öz işlərinə ənənəvi üsullarla yanaşması, şagirdlərin isə onlarla qarşılıqlı münasibətləri demokratik üsullarla tənzimləmək istəkləri arasında uyğunsuzluqlar əmələ gəlir. Şagirdlərin artan ictimai tələbatları ilə müəllimlərin böyük bir qisminə illər uzunu formalaşmış tərəkkür tərzində dəyişmələrin baş verərək “yeni pedaqoji tərəkkür”ün formalaşması prosesi arasındakı ziddiyyətlər bu sahədə hələ nə qədər problemlərin olduğunu göstərir. Onun səmərəli həlli yollarından birinə də idarəetmə və rəhbərlik məsələlərinə elmi yanaşma təşkil edir.

Şübhəsiz ki, idarəetmənin fərdi, sosial və psixoloji komponentləri son illərdə təhsil sahəsində fəaliyyət göstərən müəllimlərin şəxsiyyətində ciddi keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsinə səbəb olmuşdur. Məlum olduğu kimi, insan qruplarının, kollektivlərinin idarə olunmasında şəxsiyyət amili ön plana keçir. Bunsuz şəxsiyyətlərarası münasibətləri normal tənzim-

ləmək çətinidir. Xüsusilə, demokratik prinsiplərlə rəhbərlik üsullarının tətbiqi zərurətinin meydana gəldiyi müasir dövrdə idarəetmə problemlərinin uğurlu həllində “şəxsiyyət” problemlərini önə çəkmək lazım gəlir. Bunlar nəzərə alınaraq şəxsiyyətin strukturuna davranışı tənzim edən, fəaliyyəti istiqamətləndirən amillər öyrənilir.

İdarəetmə prosesinin psixoloji təhlili, hər şeydən əvvəl onun predmetinin müəyyən edilməsi ilə başlanmalıdır. Bu istiqamətdə A.V.Petrovski müəyyən etmişdir ki, bu prosesdə ən vacib tədqiq olunmalı sahə - razılaşmadır. İdarəetmə sahəsindəki sosial-psixoloji problemlərin həlli, ilk növbədə razılaşmanın psixoloji şərtlərinin öyrənilməsi ilə şərtlənir və problemə belə yanaşma perspektivlidir. Razılaşma psixologiyasının etnogen xüsusiyyətlərini araşdırarkən bir sıra məsələləri aydınlaşdırmaq mümkün olur:

- təhsil orqanlarının adminstrativ fəaliyyəti;
- məsələlərin qoyuluşu;
- nəticələrin prqnozlaşdırılması;
- qərarların qəbul edilməsi;
- tapşırıqların verilməsi;
- kordinasiyaetmə, monitoring, qiymətləndirmə, nəzarət və s. (7, s.175).

Belə psixoloji təhlil həm böyük, həm də kiçik təşkilatlar üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Təhsil sistemində idarəetmə, həmçinin onun strukturlarının yarımstruk-

turlarla (məsələn, məktəb kollektivinin siniflərlə) qurduğu əlaqələrlə, bu əlaqələrin istiqamət və keyfiyyəti ilə də bağlıdır: qeyd edilən ideya - konseptual əlaqə; qarşılıqlı əlaqələrin motiv və məqsədi; professional-psixoloji əlaqə; fərdi-sosial-psixoloji əlaqəni aid edə bilərik. Onlara qısa şəkildə diqqət yetirməyi zəruri hesab edirik.

İdeya – konseptual komponent rəhbər işçilərin baxışlarının uyğunluğunu ifadə edir. Bu zaman onların fərdi idarəetmə tərzləri ön plana keçir.

Motiv və məqsəd komponenti özündə rəhbər işçilərin aparıcı motivlər sistemini, məqsədlərini, daxili və xarici amillərin qarşılıqlı məzmununu ifadə edir. Bu komponentin hər bir məsul şəxsin, onun idarə etdiyi qrupun fəaliyyətində öz əksini tapması vacibdir:

- idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsində;
- təbəçilikdə olanların fəaliyyətinin stimullaşdırılmasında;
- fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılmasında;
- şagirdlərin motivlər sferasının səbəb və şərtlərinin dinamikasında;
- iş prosesində məqsədin itməsinə səbəb olan qeyri-etik, qeyri-peşəkar situasiyaların qarşısının alınmasında;
- şagirdlərin rəhbərin şəxsi maraqlarına, motiv və məqsədlərinə xidmət etmələrinə imkan verilməməsində.

Qeyd edək ki, bu və digər hallar: ifrat funksional, ifrat eqoizmin təza-

hürü bütün avtoritar idarəetmə üsulları üçün xasdır. Ona görə də təhsildə yaranmış problemlərin qarşılıqlı razılaşma yolu ilə rəhbər müəllimin motiv və məqsədinə uyğun olaraq həlli kimi başa düşülür.

İdarəetmənin professional-psixoloji komponenti özündə rəhbərin peşə-psixoloji biliklərini, bacarıq və vərdislər kompleksini ifadə edir. Rəhbər müəllimlərin professional-psixoloji komponentlərinin uyğunsuzluğu aşağıdakı səbəblərlə izah olunur:

- onların vəzifə səlahiyyətlərinə formal yanaşması;

- öz səlahiyyətləri üzrə diaqnozlaşdırılaraq müvafiq tədbirlərin görülməsi sahəsində məktəb rəhbərlərinə müvafiq səlahiyyətlərin verilməməsi;

- müəllimlərin üzləşdikləri qeyri-rəsmi maneələr;

- məktəbin ierarxik quruluşundakı rəhbərlərin tabeçilik qaydalarının demokratik prinsiplər əsasında tənzimlənməməsi və s.

Aydındır ki, müəllim təhsil qruplarına rəhbərlik etdiyindən onun şəxsiyyəti sinifdə avtoritetdir. Ona görə də müəllimin fərdi rəhbərlik üslubu təlim prosesində strategiyalarının müəyyən olunmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu məsələlərin həlli respublikanın ümumtəhsil sisteminə aparılan kurikulum islahatında başlıca məqsədlərdən biri hesab olunur. “Kurikulum təhsilin məzmunu, təşkili

və qiymətləndirilməsi ilə bağlı bütün məsələləri özündə əks etdirən konseptual sənəddir” (8).

Məlumdur ki, “Kurikulum” pedaqoji terminalogiyası Azərbaycan təhsil sisteminə 90-cı illərdən başlayaraq daxil olmuşdur. Daha sonralar elm və təhsil sahələrində termin kimi işlənməyə başlamışdır. Kurikulum dünyanın mütərəqqi təhsil modellərindən biri olmaqla hazırda geniş miqyasda tətbiq olunur. Avropa ölkələrində kurikulumu təhsilin əsasını təşkil edən sənəd kimi yanaşılır. Konseptual sənəd kimi onun məzmununda standartlar, zəruri minimum, təhsil alanların hazırlığına qoyulan tələblər, texnologiya və qiymətləndirmə məsələləri əhatə edilir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2006-cı il 30 oktyabr tarixli 233 nömrəli qərarı əsasında «Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyasının (Milli Kurikulumun) təsdiq edilməsi haqqında» fəaliyyət planı hazırlanaraq tətbiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 3 iyun tarixli 103 nömrəli qərarı ilə təsdiq olunmuş “Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları)” sənədində irəli sürülmüş müddəaların yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası təhsil nazirinin əmrinə əsasən məktəbəqədər, ibtidai, orta və ümumi orta təhsilin

bütün pillələri üzrə hazırlanmış standartlar bu qərardan irəli gələn tələb və təkliflər əsasında yenilənmişdir (8).

Bu sahədə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan ən mühüm işlərdən biri əlavə təhsil yolu ilə müəllimlərin yeni təlim (kurikulum) texnologiyaları ilə tanış edilməsi, özünün rəhbərlik üslubunu bu texnologiyalara uyğunlaşdırmaq üçün onlara elmi-metodiki köməkliyin göstərilməsidir.

Həmin işlərin həyata keçirilməsi, ilk növbədə, ona görə vacibdir ki, müasir dövrdə müəllim hazırlığı ilə əmək bazarının əlaqələndirilməsi bir çox ölkələrdə olduğu kimi, respublikamızda da aktual problem kimi qarşıda durur. Ölkəmizdə mövcud olan bazar iqtisadiyyatı və onun qanunları müəllim kadrlarının hazırlığına yeni tələblər verir. Bu məsələnin müvəffəqiyyətli həlli kadr hazırlığının elə səviyyədə qurulmasını tələb edir ki, əmək bazarına birbaşa çıxış təmin olunsun. Bu baxımdan təhsilin Avropa təhsil məkanına inteqrasiyası və Boloniya deklarasiyasının müddəalarının uğurla yerinə yetirilməsi üçün müəllimlərin peşə səriştəliliyinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac yaranır.

Hal-hazırkı əmək bazarında sadə işçi qüvvəsinə deyil, öz işini, peşəsini dərinlən bilən, bazarın tələblərinə cavab verəcək səviyyədə hazırlığa malik olan peşəkar kadrlara, işçilərə daha çox ehtiyac hiss olunur. Bu ba-

xımdan müəllim kadrlarının müasir tələblər səviyyəsində hazırlanması və peşə fəaliyyətini istiqamətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir müəllim yüksək peşəkarlıq qabiliyyətləri ilə seçilməli, milli və bəşəri dəyərlərin daşıyıcısı olmalı, özünün şəxsi imkan və qabiliyyətləri, fərdi iş üslubu baxımından təhsilin inkişafına təsir göstərə bilməlidir. Bununla bağlı Azərbaycan Respublikasının Təhsil Naziri M.Mərdanov yazır: “Təhsilin mərkəzində dayanan başlıca sima yalnız müəllim olaraq qalır. Bizim əldə etmək istədiyimiz bütün nəticələrin, apardığımız islahatların, ilk növbədə keyfiyyətli təhsilin taleyi məhz müəllimlə bağlıdır. Bu səbəbdən müəllimin cəmiyyətdə statusunun, onun nüfuzunun bərpası əsas vəzifələrimizdən biri olmalıdır” (9, s.276).

Apardığımız təhlil bunu deməyə əsas verir ki, insanlıq tarixində müəllim ən şərəfli peşələrdən biri, daha doğrusu, birincisi olmuşdur. Cəmiyyət müəllimlik sahəsində çalışanlara hörmətlə yanaşmaqla yanaşı onlara böyük ümidlər bəsləmişdir, sanki, gələcək nəsli müəllim yetişdirir. Zaman-zaman müəllimin peşə fəaliyyətində keyfiyyət dəyişmələri baş verərək öz dövrünün ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyətinə uyğunlaşmışdır. Bu baxımdan müasir dövrdə də müəllimlərin peşəkarlığına yeni tələblər qoyulur. Burada ən mühüm məsələlərdən biri müəllimlərdə

rəhbərlik üslubunun elmi əsaslar üzərində qurulması, bu sahədə aparılan işlərin sosial qrupların idarə olunması qaydalarına uyğunlaşdırılmasıdır.

Məqalənin elmi yeniliyi: Müəllimin rəhbərlik üslubunun nəzəri-tarixi məsələlərini təhlil etmiş, bu istiqamətdə irəli sürülmüş elmi-psixoloji fikirlər

sistəmləşdirilmiş, müasir müəllimin rəhbərlik üslubuna verilən tələblər sistəmləşdirilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti: Məqalədən əldə olunmuş nəticələrdən təlim, tərbiyə prosesində, müəllim hazırlığında, eləcə də mühazirə kurslarında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Tusi N.H. Əxlaqi-Nasiri. Bakı: Elm, 1989, 254 s.

2. Axundov M.F. Kəmalüddövlə məktubları. Bakı: Maarif, 1985, 199 s.

3. Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР. М.: Педагогика, 1989, 588 с.

4. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogikaya giriş. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2008, 479 s.

5. Əliyev B.H., Əliyeva K.R., Cabbarov R.V. Pedaqoji psixologiya. Bakı: Təhsil, 2011, 256 s.

6. Təhsilin aktual psixoloji problemləri. Bakı: Mütərcim, 2012, 304 s.

7. Петровский А.В. К построению социально-психологической теории коллектива // Хрестоматия по психологии, М.: Просвещение, 1977, с.171-173.

8. kurikulum.az

9. Mərdanov M. Azərbaycan təhsili dünən, bu gün, sabah. Bakı: Təhsil, 2006, 300 s.

10. Azərbaycan klasik ədəbiyatı kitabxanası. IV cild. Nizami Gəncəvi. Bakı: Elm, 638 s.

11. Nəsimi I. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Maarif, 1985, 438 s.

12. Bakıxanov A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1984, 311 s.

ТЕОРЕТИКО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СТИЛЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО РУКОВОДСТВА

Абстракт

В данной статье подчеркивается идея о том, что педагогическое руководство в учебных заведениях исторически было связано в основном с педагогической психологией. В настоящее время проблемами педагогического руководства в учебных заведениях заняты такие науки, как психопедагогика, социальная психология, психология образования, социология образования, культурология, а также социальная психология образования, сформировавшаяся на стыке указанных направлений.

Среди отмеченных проблем следует выделить деятельность учебных групп в контексте социальных групп. Это значит, что правила управления социальными группами в определенной степени предопределяются индивидуальным стилем руководителя, в данном случае – учителя. С этой точки зрения изучением индивидуального стиля руководителя должны заниматься такие дисциплины, как общая психология, социальная психология, теории межличностных отношений, педагогического общения, возрастная психология, теория гендерных отношений, психология труда, психология права.

Поскольку в системе управления основная ответственность ложится на руководителя, то стиль его руководства прежде всего надо рассматривать в рамках личностной психологии, применяемыми здесь современными психодиагностическими методами, для выяснения потребностей, мотивов, интересов и целей данной категории руководителей. Для выявления указанных специфических особенностей нужно, прежде всего, определить необходимые условия деятельности руководящих кадров.. Тем самым будут изучены психологические особенности когнитивных возможностей этих кадров: мыслительные процессы, принятие решения, контроль за исполнением и т.д.

THEOROTICAL AND HISTORICAL PROBLEMS OF TEACHER'S GUIDANCE STYLE

In the presented article is noted that organization of guidance for education enterprises historically was connected with pedagogical psychology. At present the guidance problems at educational enterprises have comprehensively being learned through mutual relations of psychopedagogics, social pedagogics, social psychology, sociology of education and the sciences of culturology of social psychology of education.

One of the problems noted here is approaching educational groups from the point of view of social groups of context. And it means that according the rules of administration the individual style of a leader is a main condition in the field of administration . From this point of view for the learning of teacher's individual style some fields like general psychology, general psychology, social psychology, gender problems, interrelations of personality, pedagogical activity and communication, age psychology, labour psychology, and law psychology must be involved.

As a leader is a main power in guidance system, its administrative style must be learnt with the help of contemporary psychodiagnostic methods in individual psychology and their requirement, motive, interest and context of aims must be analyzed with gaining such features it is possible to determine the main and necessary activities of authorities with this way it is possible to determine the cognitive changes of administration like the levels of mental processes, approving of decision, control of execution and others.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 01)

Rəyçi Ə.S.Bayramov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 31 yanvar 2012-ci ildə daxil olmuşdur

CINAYƏT HADİSƏSİNİN BAŞ VERMƏ SƏBƏBİNİN PSIXOLOJİ MAHİYYƏTİ

Yamən Vəliyeva

Psixol.ü.f.d.

Elnarə Əhmədova

Psixol.ü.f.d.

Açar sözlər: cinayət, cinayətkar, motiv, motivasiya, avtoritet, zorakılıq, psixotravma, aqressiv, frustrasiya, aktivlik, impulsivlik

Ключевая слова: преступление, преступник, мотив, мотивация, авторитет, насилие

Key words: criminal, criminator, motive, motivation, authority, violence, psychotraum, aggressive, frustration, activity, impulsiveness

Cinayət hadisələrinin psixoloji analizi cinayət hərəkətinin tərəflərdən ibarət tərkibinin və cinayət hərəkətinin baş verməsinin araşdırılmasıdır. Burada ilk öncə belə sual yaranır. Niyə cinayət törədilir? İnsanı cinayət törətməyə nə vadar edir? Cinayət hərəkəti törədilərkən xaricdə əks olunan daxili psixi məzmun nədir? Bu suallara cavab sadə və bir mənalı ola bilməz çünki hər bir cinayət son dərəcə fərdi və çoxfaktorlu hadisədir. Cinayət hərəkətinin genezisinin nəzəri qavranılması üçün bir daha cinayət hərəkətinin geniş yayılmış tiplərinin analizini həyata keçirmək lazımdır.

Cinayət qəsdən və ehtiyatsızlıqdan, qabaqcadan planlaşdırmış və ya qəflətən həyata keçirilən, həmin şəxs üçün qanuna uyğun və ya təsadüfi ola

bilər. Belə cinayətlər iqsadi münasibətlər sferasında, sosial-məişət sferasında, ümumvətəndaş və xidməti vəzifələr sferasında törədilə bilər.

İnsanın hərəkətini, həmçinin cinayət hərəkətini, onun psixologiyasını dərk etmədən, psixoloji mexanizmlərin, sosial-psixoloji proseslərin səbəbini bilmədən anlamaq mümkün deyil. Nəyə görə görə məhz bu şəxs həmin cinayəti törədib? Bu suallara cavab vermək üçün onun cinayətin törədilməsinə vadar edən şəxsi keyfiyyətlər sistemini araşdırmaq tələb edir.

Cinayət hərəkətinin əsasında bu və ya digər səbəblər durur. Hüquqşünaslar hesab edir ki, cinayət əsasən qisas, tamah, qısqanclıq seksual məqsədlə törədilir. Bəs hansı dərin psixoloji faktorlar bu səbəbləri əks etdirir? Onların subyektiv mənası nədir?

Burada həmin cinayətkarın sərvət meyli, cinayət əməlinin motivasiyası mühüm rol oynayır. Yəni cani öz cinayətkar əməli ilə öz məqsədinə nail olursa, yəni istədiyi maddi sərvətləri ələ keçirməyə nail olursa, onda sanki «işin xatirinə», məqsədin həyata keçməsi naminə edilən qəddarlıq onun nəzərində «özünü doğruldur». Çünki həyatının mənası hesab etdiyi məqsədə, amala, qəddarlıq hesabına olsa da çatmış olur. Çünki onun şəxsiyyətinin istiqaməti və sərvət meyli çox güclü daxili təhrikədiçi kimi onu ağır cinayətə, qəddarlığa yuvarlayır. Yəni sərvət meylləri sistemi şəxsiyyətin istiqamətinin məzmun tərəfini təşkil edir və onun həyata, gerçəkliyə münasibətinin daxili əsaslarını ifadə edir. Cinayətkar şəxsiyyətinin sərvətlər sistemində şəxsi, egoist məqsəd və təhriklərlə şərtlənən maddi sərvətlər əldə etmək yönümü o dərəcədə dominantlıq kəsb edir ki, onların əldə edilməsi naminə yol verilən qəddarlıqlar, qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün vasitə rolunu oynayır və onun nöqtəyindən nəzərinə həmin vasitədən istifadə etməmək onu əsas məqsəddən uzaqlaşdırma bilər. Burada hüquqazidd və antiictimai məqsəd və motiv beyində dominantlıq kəsb edir və insanı ağır cinayətlərə sövq edir.

Motivlərlərdə səbəblərin istiqamətini müəyyən edən tələblər konkretndir. Bir insanda saysız-hesabsız

tələbat ola bilməz. Lakin motivasiya sferasında zənginlik onların müxtəliflik, qarşılıqlı təmlik sferasında aydınlaşır. Onlar isə öz aralarında qarşılıqlı təsir yaradıb, müqaviməti gücləndirir və ya zəiflədir. Bütün bunların nəticəsində cinayət hərəkəti törədilə bilər.

AMEA-nın müxbir üzvü, prof. B.H.Əliyev haqlı olaraq qeyd edir ki, “təqsirləndirilən şəxsin hərəkətlərinin motiv və məqsədinin anlanması üçün zərərçəkən, ilk novbədə, həyat, güzəran təcrübəsinə, intim həyata dair zəngin məlumatla malik olmalı, təqsirləndirilənin ayrı-ayrı hərəkətləri arasındakı əlaqə və asılılıqları düzgün inikas etdirməli və bunların əsasında yaranmış şəraiti bütövlükdə təhlil etməyi bacarmalıdır. Başqa sözlə, zərərçəkənin ona qarşı edilmiş hərəkətlərin əhəmiyyətini anlaması üçün o təqsirləndirilənin əsil niyyətini dərk etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır” (1. səh 101)

Motivin, başqa sözlə daxili təhrikədiçi amillərin oyanması və fəallaşması eyni vaxtda məqsədi formalaşdırır, müəyyən edir. O, subyektə məqsədə nail olmağa doğru istiqamətləndirir. Hüquq mütəxəssisləri haqlı olaraq qeyd edirlər ki, motivə dərk olunmuş tələbat kimi baxmaq, konkret cinayətin səbəbini açmağa, onu doğuran səbəbləri aradan qaldırmağa kömək edir. Həmin cəhətləri ümumiləşdirərək professor F.Y.Səməndərov göstərir ki,

«Beləliklə cinayətin motivi ictimai təhlükəli əməli törətməyə qətiyyət yaradan, konkret əməldə maddiləşən dərk olunmuş maraqdır» (3, s. 243).

Psixoloji cəhətdən isə bir mühüm cəhət nəzərə alınmalıdır ki, motivi aydınlaşdırmadan insanın müəyyən məqsədə nə üçün çatmağa səy etdiyini, beləliklə, əməl və davranışının, hərəkətinin əsil mənasını anlamaq mümkün deyildir. Motiv insanın şüurlu fəaliyyətinin nüvəsidir. Eləcə də cinayi davranışın mənbəyi, onun hərəkətverici qüvvəsidir.

Ayrı-ayrı hərəkətlər bütövlükdə insan davranışı, cinayət hərəkətləri bir-biri ilə mürəkkəb iyerarxik münasibətdə olaraq bir deyil, bir neçə səbəblə törədilə bilər. Onlar arasında davranışı stimullaşdıran aparıcıları da var. Beləcə, əksər hallarda təkcə tamah deyil, özünü təsdiq səbələri də durur. Tədqiqatlara görə məhz aparıcı motivlər düşünülməmiş xarakter daşıyır. Bu səbəbdən bir çox hallarda cinayətkarlar şüurlu olaraq izah edə bilmirlər ki, nə üçün onlar hazırkı cinayəti törədib. Cinayət hadisəsinin bas vermə səbəbinin psixoloji mahiyyətini öyrənən zaman aşağıdakı motivlər fərqləndirildi: özünü təsdiq, qoruyucu, oyun, özünə haqqqazandırma, əvəzetmə motivləri.

Özünü təsdiq motivi, özünü təsdiq tələbat-vacib tələbat olub, insan hərəkətlərinin spektrini stimullaşdırır,

insanın özünün sosial, sosial-psixoloji və fərdi səviyyədə təsdiq etmə cəhdini göstərir. Şəxsiyyətin sosial vəziyyətdə təsdiqi onun sosial status qazanmaq cəhdi olub, müəyyən sosial səviyyəyə çatmaq, professional və ya ictimai fəaliyyət sferasında şəxsiyyətin təsdiqi ilə bağlıdır. Sosial səviyyədə özünü təsdiq adətən avtoritetin, uğurlu karyeranın qazanılması, maddi rifahın təmin edilməsi ilə bağlıdır.

Şəxsiyyətin təsdiqi individual səviyyədə yüksək qiymətləndirmə özünü qiymətləndirməyə nail olmaq arzusu ilə, özünə hörmət və şəxsi keyfiyyətinin səviyyəsinin yüksəltmək arzusu ilə bağlıdır. İnsanların fikrinə görə, bu hər hansı psixoloji qüsurun aradan qaldırılmasına kömək edir, şəxsiyyətin güclü tərəflərini göstərir. Belə özünü təsdiq əsasən şüursuz baş verir. O daha çox nüfuzlu oğrulara hansı ki, müəyyən sosial statusa nail olmağa cəhd edir və ya onu bütün yollarla hətta cinayət yolu ilə saxlamağa çalışanlara xasdır. Buna nail ola bilməmə onlar üçün həyat faciəsi deməkdir. «Onların adlandırılan təsdiq səviyyəsi» şəxsiyyətin özünü təsdiqi, çox güman ki, sosial və sosial psixoloji səviyyədə tanınma arzusunu stimullaşdırır. Özünü təsdiq edərək, insan özünü daha müstəqil hiss edir. Belə tanınmalar fərdin daxili psixoloji rahatlıq və təhlükəsizliyini təmin edir. Rüşvətxorlar, oğrular, soyğun-

çular, dələduzlar, quldurlar arasında iki və uc səviyyələrdə özünütdədiq edilmə rast gəlinir.

Çox vaxt tamahkarlığa görə törədilən cinayətlərin edilməsi şəxsə statusdan başqa hər hansı daxili problemin həllini təmin edir. Maddi rifahın olması insanda özünəinam yaradır, onun sosial sahədə narahətçiliğini azaldır, paxıllıq, şəxsi qeyri-tarazlıq keyfiyyətsizliklərini aradan qaldırır.

Özünütdədiq-zorlamanın törədilməsi zamanı geniş yayılmış motivdir. Zorlama təkcə seksual tələbatın ödənilməsi deyil, fərdi psixologiya və qadına qarşı primitiv münasibətlərin yaranması, təkcə şərəf və ləyaqətin deyil, özünün şəxsiyyətini belə eybəcər və ictimai təhlükəli vasitə ilə təsdiqlidir. Zorlamanın subyektiv səbəbləri öncə cinayətkarın özünüanlama xüsusiyyətləri, onun hissləri, şüursuz vəziyyətdə qeyri tarazlığı, kişi kimi sınıması ilə bağlıdır. Bu zaman hisslər kəskin olaraq dəyişir, insan xəstə olduğunu frustrasiya obyektinə çevrilir. Bu asılılıqdan azad olma cəhdi, kişi kimi özünütdədiq zorlamanın törədilməsinə gətirib çıxarır. Bura təhlükəli kateqoriyalı (vəhşi zorakılar) qəflətən tanış olmadığı qadınlara hücum edən, onların müqavimətini sındıran zorakılar daxildir. Onların rəftarı «ovçuların rəftarına» oxşardır. Əksərən belə «ovçular» işdə bir şəxsiyyət kimi müsbət xarakterlidir, onlar ailədə

qayğıkeşdir. Amma başqa adamlara münasibətdə mənfi hisslər bəsləyir. Alimlərə görə belə zorakılar qadınlardan asılı, passiv mövqelidir. Bir qayda olaraq onlarda avtoidentifikasiya, kişi rolunda seksual tələbatın gərginliyi olur, cinsi münasibətlərdə fiksasiya pozulur. Məlum olur ki, belə şəxslər uşaqlıqda hökmlü, dominantlıq edən anaları və ixtiyarsız ataları olub. Onlar öz ailələrini qurarkən psixoloji olaraq əvvəlki ailə vəziyyətini təsəvvür edirlər, obrazlı desək, atalarının yerini tutaraq analarına bənzəyən qadınlarla ailə həyatı qururlar.

Aparılmış tədqiqatlara görə daha təhlükəli cinayət hərəkətləri silsilə seksual qətlərin əsasında aşağıdakı motivlər durur:

– qadınlara qarşı xüsusi amansızlıqla törədilən seksual qəsdin əlavə təzahüründə cinayətkarın simvolu kimi qadınlardan psixoloji asılılıqdan azad olmaq cəhdi.

– qadınlar tərəfindən bioloji və ya sosial varlıq kimi qəbul edilməmə şəxsə öz bioloji və emosial statusunu həyatda itirmə qorxusu yaradır.

– ağır psixotravmalı uşaqlığı keçmiş şəxslərin bu anları qəbul etməmək istəyi yarananda yeniyetmələrə hücumu şüursuz motivlərlə bağlı olur.

– qətlə nəticələnən yeniyetmələrə hücum cinayətkarın qadınlarla normal cinsi əlaqə yarada bilməməsi ilə bağlıdır.

Qoruyucu motiv – cinayətkar qətl törədən zaman «müdafiə»sinin məqsədi reallıqda olmayan xarici təhlükədir. Məsələn: O hələ uşaq ikən xuliqanlıq edərmiş. O həmişə müqavimətə hazır idi və özü ilə bıçaq gəzdirmiş. Bir gün o bir nəfərinə yumruq endirmiş, guya bu şəxs onu tənqid edirmiş. Sonralar o təsadüfən qarşısına çıxan yeniyetməni bıçaqlamışdır. O öz hərəkətlərini belə izah edirdi: «o mənə təhqir etdi və mən buna dözə bilmədim». Maraqlıdır ki, o onu təhqir edəni yox onun yanındakı oğlanı öldürüb. Bu isə o deməkdir ki, cinayətkarın əsas məqsədi hücum etmək idi. Təhqir isə aqressivliyini müdafiə etmək üçün bəhanə idi.

Qoruyucu motivlər eyni zamanda zorlama və zorakı qətlərin əsasında durur. Belə cinayətlərdə zərəcəkmış qadının real və ya cinayətkarların xəyal etdiyi hərəkəti onun ləyaqətini alçaldan hərəkət kimi qiymətləndirilir.

Əvəzetmə motivi – çox vaxt zorakı cinayətlər törədilərkən əvəzetmə hərəkətlərindən istifadə edir. Belə ki, ilkin məqsədinə hər hansı səbəblərə görə çatmayan cinayətkarlar çalışır ki, onu daha əlverişlisi ilə əvəz etsin. Cinayətkar bu yolla frustrasiya vəziyyətindəki əsəbi psixoloji gərginliyini aradan qaldırır.

Cinayət hərəkətlərinin «əvəz edilməsi» bir hücum obyektinin digəri ilə əvəz edilməsi yolu ilə ola bilər.

Birincisi hərəkəti «ümumiləşdirmə» və ya «uzatma» yolu ilə. Bu zaman zorakılıq hissləri frustrasiya mənbəyi olan şəxsə qarşı olmur. Bu kimi hallarda cinayətkar dalaşdığı şəxsə qarşı aqressivliyini o insanın yaxını və ya dostlarına yönəldir. İkincisi, emosional hal keçirmək yolu ilə; məsələn ögey atasına nifrət edən yeniyetmə onun əşyalarını korlayır. Üçüncüsü əvəzetmə hərəkətləri zamanı aqressiya cinayətkarların əlinə keçən cansız predmetlərə və ya kənar şəxslərə qarşı yönəlir. Belə adamların aqressiyası daha təhlükəlidir. Çünki onların hərəkətlərinin obyektini kimi köməkətsiz vəziyyətdə olan adamlar çıxış edir. Dördüncüsü, «avtoaqressiya və ya aqressiv hərəkətləri özünə yönəltməlidir. Bu zaman o özünə zədələr yetirir.

Oyun motivi-oğru, dələduzlar arasında geniş yayılıb. «Oyunçu» qismindəki cinayətkarlar təkcə maddi rifah naminə deyil, onlara kəskin təəssürat bəxş edən oyunların naminə bunu edir. Belə ki, Artur Xeylinin «Çarx» romanında Erix adlı oğru maddi cəhətdən təmin olunmuş, psixi cəhətdən normaldır. Bir gün o mağazanın ətir şöbəsinə daxil olarkən pıştaxta üzərində ətir qutusu gördü. Erikin «sağlam düşüncəsi» olmasına baxmayaraq ağılına belə bir fikir gəldi. Norell- bu ki, mənim ətrimdir. Axı niyə də onu götürməyim? Bu zaman ağılasıq bir güc ona əmr etdi. «Hərəkət et,

vaxtını itirmə» o ətiri sumkasına qoydu, Çantanı bağladı. Çanta bağlanan zaman onun səsi qulağında atəş kimi səsləndi. Ona elə gəldi ki, bu saat kimsə qışqıracaq. «Oğru!» lakin belə bir şey baş vermədi. O hələ də öz-özünə fikirləşdi. «Axı onun çantasında bu ətiri almağa yetərinə pulu var idi? Ona bunu etməyə nə vadar etdi? Sonra bu fikri yox oldu, onda şən əhval-ruhiyyə yarandı» göstərilən motiv daha aydın dələduzluqda öz əksini tapır. Bu isə ondan intellektual səviyyə hiyləgərlik tələb edir.

Belə cinayətkarlar ikili oyun həm qaydalarla hə də aldatmaqla oyun oynayır. Bunula o maksimal risk həyəcanı yaşayır. Tədqiqatçılar belə cinayətkarların iki tipini müəyyən edirlər. Birinci tip cinayətkarlar uzunmüddətli aktivlik və impulsivlik qabiliyyəti ilə fərqlənir. Onlar kəskin hisslərə meyilli insanlardır. Onlar tipik ekstravertlərdir. Onların xarici stimula ehtiyacı var və həddən artıq ünsiyyətçi insanlardır. Onlar ifşa edilməkdən qorxmurlar və nəticəni düşünmürlər.

İkinci tip cinayətkarlar ətrafdakılarda güclü təəssürat yaratmağa cəhd göstərir, cinayətkar qrupda liderliyi əldə etmək cəhdi ilə fərqlənir. Onlar – qabiliyyətləri ilə dəyişmiş vəziyyətə tez uyğunlaşır. Bu da onlara cinayət törətməyə kömək edir.

Özünəbəraət qazandırma motivitəqsirini inkar etmə və peşman olmama

ilə xarakterizə olunur. Belə bir sual yaranır. Hansı psixoloji mexanizmlər hesabına onlar məsuliyyəti üzərlərindən atmağa cəhd edirlər bu zaman cinayət hərəkətləri ilə hüquq pozulduqda əxlaqi hədləri tənzim etmə və ya neytrallaşdırma aradan qaldırıldığına görə özünümüdafiə (bəraət qazandırma) psixoloji mexanizmləri yaranır.

Cinayətkarın motivini daha yaxşı başa düşmək üçün onları qisas, vəhşilik, xuliqanlıq zəminində alçaq hərəkətlər, paxıllıq, ədavət zəminində və s. ayırırlar. Bunların bəziləri özündə müxtəlif psixoloji motivləri birləşdirə bilər. Məsələn, amansız və vəhşicəsinə törədilən hərəkətlər psixoloji baxımdan varlanma həvəsi, özünü ifadəyə tələbat, paxıllıq, həyatın yaxşı keçməsi istəyi, əyləncəli oyunlara həvəs, çətin öhdəsindən gəlinən tələbatlara həvəs (məsələn, alkoqol və narkotik) və s. ilə motivləndirə bilər.

Psixi motivlərin öyrənilməsi cinayətin əsasında duran hüquqi əhəmiyyətli hərəkətləri daha dərin mənalı edir.

Gənclər və yeniyetmələr tərəfindən törədilmiş oğurluq və quldurluq əməllərinin təhlilindən aydın olmuşdur ki, hər bir üzvün motivləri müxtəlif olmuşdur. Bəziləri pul ələ keçirib varlanmaq istəmiş, digərləri isə qisas məqsədilə cinayət törətmişlər. Psixoloji motivlərin təhlili cinayət zamanı hər kəsin fəaliyyətini təsnifləşdirməyə, onların ictimai

təhlükəliliyini müəyyən etməyə və hər birinin cinayətdə rolunu müəyyən etməyə imkan verir.

Bütün psixi motivləri dayanıqlı və vəziyyətdən asılı olaraq özünü göstərən növlərə ayırmaq olar. Dayanıqlı motivlərin öyrənilməsi üçün təqsirkarın həyatı, obrazı, şəxsiyyətinin istiqaməti, xarakterin xüsusiyyətləri öyrənilməlidir. Vəziyyətdən asılı olaraq özünü göstərən motivlər çox vaxt dayanıqlı motivlərdən irəli gəlir. Bəzi hallarda isə bu uyğunluq pozulur və hətta onlar ziddiyyət təşkil edir. Bu cür motivlərin inkişafının əsasını şəxsin emosional vəziyyəyi təşkil edir. Buna görə vəziyyətdən asılı olaraq yaranan motivləri başa düşmək üçün təqsirkarın emosional xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır.

Bəzi motivlərin müəyyənləşdirilməsinin çətinliyi əməldə motivin olmaması qənaitinə gəlməyə əsas verir. Ancaq bu doğru deyil. Hər bir anlaqlı şəxs tərəfindən törədilən əməldə iradi və qeyri-iradi olaraq hər hansı motiv olur. Bəzənsə təqsirkarın şifahi etirafı əməldə “motiv dəyişməsi”nə gətirib çıxarır. Buna görə də təqsirkarın sözlərinə inanaraq, onun psixoloji xüsusiyyətlərini təhlil etmədən motivin müəyyənləşdirilməsi müəyyən səhvlərə gətirib çıxara bilər.

Professor B.H.Əliyevin qeyd etdiyi kimi: “Motivlərin mübarizəsi nəticəsində aparıcı motivin təsiri altında məqsədə nail olmanın vasitəsi müəyyən

edilir ki, bu da qəbul ediləcək qərarın əsasını təşkil edir. Qəbul edilmiş qərar konkret əməldə həyata keçirilir. Ümumiyyətlə, iradi iş zamanı insan əvvəlcə həmin işin nəticəsini öz fikrində işləyir, həmin nəticəni əldə etməkdən ötrü lazım olan vasitə və imkanları müəyyən edir. Beləliklə də, admda görülməli işə aid məqsəd aydınlığı əmələ gəlir. Məqsəd çox aydın olduqda motivlər mübarizəsi baş vermir. Lakin impulsiv hərəkətlər zamanı isə motiv olsada məqsəd dərk edilmir. Psixoloji ekspertiza zamanı fərdin şəxsiyyətinin və davranışının təhlili, onun motivasiyasının psixoloji tədqiqi cinayət əməlinin motivinin düzgün qiymətləndirilməsinə imkan verir” (1. səh 96).

Nəzərə almaq lazımdır ki, bəzən cinayətə motivasiya cinayət baş verməzdən çox-çox əvvəllər formalaşmış təhrik-lərlə əlaqədar olur. Təsadüfi deyildir ki, bəzən müəyyən cinayət əməlinə görə yaxalanan şəxsin keçmiş əməlləri ətraflı araşdırılarkən məlum olur ki, həmin şəxsin nə qədər açılmamış cinayətləri olmuşdur. Bəzən də belə cinayətlər özünün ağırlığı ilə fərqlənmişdir, başqa sözlə bəzi şəxslərdə cinayət əməli stereotipləşmə mexanizmi ilə formalaşır və onun cinayət əməlinə adət etməsini, ondan yaxasını qurtarmaq istəməməsini aydın surətdə göstərir. Belə şəxslər, adətən qatı cinayətkarlar hesab olunurlar və onların cinayət əməli şəxsiyyətlərinin

yönümündə, sərvətlər sistemində aydın surətdə özünü biruzə verir. Elə buna görə də onların cinayət əməllərinin motivləri də spesifik səciyyə daşıyır və sanki belə motivlər onların cinayət əməllərinin dəyişilməz, sabit motivinə çevrilir. Bu halda onlar üçün nə üçün cinayət etmişən sualı qəribə assosiasiya yaradır: nə üçün cinayət etməməliyəm və ya, cinayət etmədən dura bilərəmmi? Bu suallar başqalarına deyil, özlərinə yönəlmiş olur, yəni daxildə, təhtəşüur sferasında baş qaldırır, çünki bunun üçün artıq zəruri stereotip yaranmışdır. Belə bir stereotip cinayət əməlinin həyata keçirilməsi üsullarında, yəni xüsusi qəddarlıqla yerinə yetirilməsində də özünü göstərir. Bu, müqəssirin həyata, insanlara, onların sağlamlığına, ləyaqətinə münasibətinin xarakterindən irəli gəlir. Buna görə də ayrı-ayrı cinayətkarlar öz cinayət əməllərini həyata keçirərkən insan şəxsiyyəti üzərində ehtikarlığa, qəddarlığa xüsusi olaraq jan atırlar. Təsadüfi deyildir ki, belələri qəddar cani hesab edirlər, çünki onlar yalnız cinayət əməlinə yol vermir, həm də əxlaqi-mənəvi cəhətdən pozulduğunu, yəni deqredasiyaya uğradığını, cəmiyyətdə mövcud olan əxlaq normalarına, sərvətlər sisteminə məhəl qoymadığını aydın surətdə görmək olar. Belə

cinayətkar şəxsiyyətin cinayət əməlləri və onları həyata keçirmə yolları insan həyatına, sağlamlığına, onun insani ləyaqətinə dərindən toxunmaqla yanaşı daha çox özünün amansızlığı, qəddarlığı ilə fərqlənir. Yəni belə qəddar şəxs cinayət törədərkən zərərçəkənə qarşı ağır işgəncə vermək, yaxud cinayət əməlini çox soyuqqanlıqla yerinə yetirmək üsuluna, yəni zərərçəkənin ona rəhm etməklə bağlı xahiş və yalvarışlarına baxmayaraq bəzən də öz qurbanını diri-diri odda yandırır. Belə bir cinayət üsuluna əl atmaq cinayətkar şəxsiyyətinin amansızlığı, qəddarlığı, sadizmi ilə şərtlənir, yəni onun qəlbində bəşəri hiss və əxlaqın özünə lazımınca yer etmədiyini bir daha sübut edir.

Cinayət hadisəsinin baş vermə səbəbinin və cinayətkar şəxsiyyətin öyrənilməsi konkret cinayət zamanı ortaya çıxan suallara söykənməlidir. Təqsirkarın şəxsiyyəti cinayətin açılması məqsədilə təqsirkara köklü hədlərdə təsirlə, tədqiqat fəaliyyətində rəftarın taktikasının seçilməsilə, təqsirkarın düzgün şəkildə dindirilməsi ilə, əldə olunan məlumatların düzgün qiymətləndirilməsi ilə, tərbiyəvi təsirlə, cəzanın seçilməsi ilə, cinayətin səbəblərinin öyrənilməsi və onların qarşısının alınmasına yönələn tədbirlərlə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev B.H. Məhkəmə psixoloji ekspertizası Bakı: BDU, 1994.
2. Əliyev. B.H. Cinayət və mülki prosesdə məhkəmə-psixoloji ekspertizası problemləri. Bakı: 1996.
3. F.Y.Səməndərov. Cinayət hüququ. Bakı 2002.
4. Алиев Б.Г. Психологические методы изучения личности преступника. Баку. 1997.
5. Алиев Б.Г. Психологические вопросы изучения преступления. Баку, Ренессанс, 1999
6. Васильев В.Л. Юридическая психология. Спб.: Питер, 2000.
7. Криминальная мотивация / Под ред. В. Н. Кузнецовой. М., 1986.
8. Криминология: Учебник /Под ред. В.Н.Кудрявцева, В.Е.Эминова. М.,1997.
9. Еникеев М.И., Эминов В.Е. Психология преступника и расследований преступлений - М.: Юрист,1996
10. Пирожков В.Ф. Криминальная психология. - М., 1998.
11. Змановская Е.В. Девиантология: психология отклоняющегося поведения. СПб., 2001.

**ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ПРИЧИНЫ
ВОЗНИКНОВЕНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЯ**

Абстракт

Изучение психологического значения причины происхождения преступления является основной целью статьи. Здесь были изучены какие глубокие психологические факторы отражают преступления, имеющие цель мести, ревности, сексуальные цели. Также в статье широко изучена роль таких мотивов совершения преступления как самоутверждение, игра, замена, защита, самооправдание.

Например, в статье приведен разбор, с психологической точки зрения, желания обогащения, самореализации, зависти, хорошего жизне-преждевания во время жестоких преступлений.

Изучение психологических мотивов, исследование юридически значимых поступков в ходе преступления делает статью ещё более значимой.

Вследствие разбора воровства и грабительских поступков подростков в статье становится ясно, что мотив каждого члена в ходе преступления был разным.

Разбор психологических мотивов во время преступления позволяет классифицировать деятельность каждого, определить их роль каждого в совершении преступления.

**PSYCHOLOGICAL NATURE OF THE CAUSE OF
THE OCCURRENCE OF CRIME**

Abstract

The study of the psychological significance of the causes of the crime scene is the main purpose of the article. There were studied what deep psychological factors reflect the crime, having the purpose of revenge, jealousy, sexual purpose. The article also extensively studied the role of motives for such crimes as self-affirmation, the game, replacement, protection, self-justification.

For example, in the article the analysis, from a psychological point of view, the desire to enrichment, fulfillment, envy, good zhizneprovezhdeniya during the brutal crimes.

The study of psychological motives, the study of legally significant actions during the crime makes the article even more significant.

Due to parse theft and predatory actions of adolescents in the article makes it clear that the motive of every member in the course of the crime was different.

Analysis of the psychological motives of the crime at the time to classify each activity, to determine their role in the commission of each offense.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 02)

Rəyçi: R.V. Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 11 yanvar 2012-ci ildə daxil olmuşdur

HÜQUQAZIDD DAVRANIŞLI YENİYETMƏLƏRİN ŞƏXSİYYƏTİNİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İmdad Əlizadə

BDU-nun psixologiya

kafedrasının doktorantı

E-mail: imdad1980@rambler.ru

Açar sözlər: yeniyetmə, cinayətkar şəxsiyyət, hüquqazidd davranış, prosesual fəaliyyət, kriminaloji, motivlər kompleksi, hüquqi düşüncə, fərdi xüsusiyyətlər

Ключевые слова: *подросток, личность преступника, противозаконное поведение, процессуальная деятельность, криминогенный, совокупность мотивов, юридическое мышление, личные качества.*

Key words: *juvenile, criminal personality, illegal behavior, procedural activity, criminogenic, complex of the motives, legal thought, individual characteristics.*

Hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin öyrənilməsində, prosesual fəaliyyətin və onun subyektlərinin təhlilində fərdi yanaşma insanların hərəkətlərinin həqiqi motivlərini, onların həddən ziyadə mürəkkəb münasibətlərini dərinlən öyrənməyə, psixoloji qanunauyğunluqlarını aşkar etməyə imkan verir. Məhz fərdi yanaşma hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin fəaliyyətinin xarakterini, onun həyat şəraitini, bununla da hüququn tələblərinə qarşı çıxmağa təhrik edən motiv və məqsədləri müəyyən etməyə şərait yaradır.

Hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin sosial-psixoloji xarakteristi-kasının əsasında belə bir

ümumi prinsipial mövqe durur ki, insan cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqə prosesində yaranan keyfiyyətlərin məcmusundan ibarət sosial varlıqdır. Onun fərdi xüsusiyyətləri - bu məcmunun hissələrindən biridir. Bunu nəzərə almaqla şəxsiyyəti bizə lazım olan istiqamətdə formalaşdırmaq olar. Ümumi sosioloji planda hər bir konkret şəxsiyyətin üç əsas əlaməti göstərilir: mənəvi, əxlaqi və fiziki. Mənəvi tərəf şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini və yaxud da psixoloqların dediyi kimi, xarakter, temperament, bacarıqlar, maraqlar və bir sıra digər psixoloji xüsusiyyətləri əks etdirir. Əxlaqi tərəf isə öz hərəkətlərini kollektivin maraqları ilə müqayisə etməyə imkan verən prinsipləri əks etdirir.

İnsanın fiziki vəziyyəti bir çox hallarda onun mənəvi durumunu müəyyən edir, davranışın tələblərini nizamlayır. Bizi şəxsiyyətin bütün tərəfləri maraqlandırır. Çünki psixoloji və sosial-psixoloji keyfiyyətlər şəxsiyyətin ictimai-siyasi və fiziki cəhətlərinin dialektik məcmusunda əks olunur.

Aydındır ki, şəxsiyyətin inkişafında sosial amillər müəyyənəddici rol oynayır. Bu baxımdan sosial amillər müxtəlifdir və onlar qarşılıqlı əlaqədə şəxsiyyətin inkişafını şərtləndirirlər. Uşaq doğulduğu gündən valideynlərinin statusu və ya vəziyyətindən, iqtisadi, siyasi və hüquqi mövqeyindən, peşəsindən, təhsilindən və sairədən asılı olaraq müəyyən ictimai mühitdə formalaşır. Ailənin maddi və mədəni həyat səviyyəsində əmələ gələn kəskin dəyişikliklər şəxsiyyətin formalaşması şəraitinə bilavasitə təsir göstərir. Ailənin statusu bu və ya digər dərəcədə davamlı olduqda isə şəxsiyyətin ayrı-ayrı keyfiyyətlərinin möhkəmlənməsi üçün əlverişli şərait yaranır (1, s.110).

Qeyd edək ki, yeniyetmənin inkişafı prosesinin özünəməxsus daxili məntiqi vardır. Onu müəyyən etmədən ətraf mühitin təsirləri ilə şəxsiyyətin inkişafı prosesinin qarşılıqlı əlaqəsini aydınlaşdırmaq əslində mümkün deyil. Psixoloji baxımdan başlıca məsələ ondan ibarətdir ki, həyat şəraiti öz-özünə, yəni bilavasitə, birbaşa uşağın psixi inkişafını, o cümlədən onun bir

şəxsiyyət kimi formalaşması prosesini müəyyən edə bilməz. Eyni bir şəraitdə uşaqlarda müxtəlif psixoloji xüsusiyyətlərin formalaşması da məhz bununla izah edilməlidir.

Məlumdur ki, şəxsiyyətin formalaşması prosesi vasitəli xarakter daşıyır. Fərd, ictimai münasibətləri öz-özünə deyil, ancaq özünün aktiv fəaliyyəti vasitəsilə mənimsəyir. Bu nöqtəyindən nəzərdən fəaliyyət şəxsiyyətin formalaşmasının əsas şərtlərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Şəxsiyyət formalaşdıqca fəaliyyətin xarakteri köklü şəkildə dəyişir. Yəni şəxsiyyətin tələbatları əsasında fəaliyyətin motivləri formalaşır, “motiv-məqsəd” vektoru əmələ gəlir və o fəaliyyətin əsas struktur vahidinə çevrilir. Bundan asılı olaraq fəaliyyətin tərkibinə daxil olan bütün idrak proseslərinin də xarakteri dəyişilir. Onlar şəxsiyyətin xüsusiyyətləri ilə şərtlənməyə başlayırlar. Beləliklə də fəaliyyət prosesində şəxsiyyətin tələbat-motivasiya, emosiya və idrak sahələri bir-birinə nüfuz edir, onlar tədricən qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etməyə başlayırlar.

Qeyd edək ki, şəxsiyyətin qurulmasında obyektiv və subyektivin dialektikası özünü aydın şəkildə büruzə verir. Maddi (obyektiv) şərait öz-özlüyündə təcrübə fəaliyyət üçün stimula bilməz. Maddi şəraitlə qanunazidd olan hərəkətlər arasındakı əlaqə vasitəlidir. Obyektivlik yalnız şüurda

əks olunaraq, ideal davranış motivinin formasını alandan sonra hərəkət stimulu səviyyəsinə qədər qalxır. Bununla da istənilən növ fəaliyyətdə olduğu kimi qanunazidd olan hərəkətlərin əsasında da həmişə vadaredici səbəb durur. Bu baxımdan istənilən, o cümlədən də qanunazidd fəaliyyət həmişə müəyyən psixoloji və sosial-psixoloji çalara, motiv və məqsədli spesifikasiyaya malikdir. Bir çox hallarda şəxsiyyətin bu və ya digər xüsusiyyətləri öz məcmuyunda insan davranışında müəyyən sapdırmalara gətirib çıxarır. Bu isə öz növbəsində hüquqazidd hərəkətlərin törədilməsinə səbəb olur. Buna görə də cinayətdə müəyyən kriminaloji və prosesual əhəmiyyətli fərdi xüsusiyyətlər və psixoloji cəhətlər əks oluna bilər. A.A.Qersenzonun sözlərilə desək psixoloji və sosial-psixoloji cəhətlər cinayətin törədilməsinə gətirib çıxaran səbəbləri öyrənməyə imkan verir.

Görkəmli tədqiqatçı B.S.Dagel bütün cinayət motivlərini üç qrupa ayırır. O, birinci qrupa ictimai təhlükəli motivləri daxil edir: 1. Antidövlət motivləri. 2. Şəxsi motivlər. 3. Dini motivlər. Bu motivlər hüquqi cinayət xarakteri daşıyır. Onlar cinayət məsuliyyətinin müəyyənləşdirilməsi və cəzanın tətbiqi zamanı nəzərə alınır. B.S.Dagel ikinci qrupa ictimai neytiral motivləri daxil edir. Bura zərərçəkənin düzgün olmayan hərəkəti ilə bağlı

inciklik, utancaqlıq, yazıqlıq, maddi maraq və s. aiddir. Üçüncü qrupa aid olanlar ictimai səmərəli motivlər kimi xarakterizə olunur. Bu motivlər cinayəti yumşaldan hallar kimi nəzərə alın bilər.

Aydındır ki, motiv davranışın subyektiv əlamətləri sferasına daxil olsa da öz-özlüyündə nə ictimai təhlükəli, nə də xeyirli ola bilər. Beləliklə, məhz sosial-psixoloji məzmun əsasında cinayət motivlərinin təsnifatı qurulmalıdı. Sosial-psixoloji məzmun və əxlaqi-etik qiyməti nəzərə almaqla cinayət motivlərini aşağıdakı qruplara ayırmaq olar.

1. İdeya-siyasi xarakterli motivlər.
2. Egoizmin müxtəlif formalarını təşkil edən motivlər.
3. Alçaq məzmunu olmayan motivlər.

1-ci qrupa aid motivlər insanın dövlət və ictimai quruluşa münasibətini xarakterizə edir.

2-ci qrupun motivləri daha çox cinayət-hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Onlar şəxsiyyətlə daha sıx bağlıdı və onun individual-psixoloji xüsusiyyətlərini xarakterizə edir.

AMEA-nın müxbir üzvü, professor B.Əliyevə görə, bu motivlər daha çox məhsuliyyəti artırان hallar kimi qəbul edilməlidir. Bu qrupun daha geniş yayılmış motivləri sırasına qisas, qısqanclıq, acıq daxildir. Alçaq məzmunlu motivlər cinayətin baş verməsinin səbəbləri kimi çıxış edir. Yetkinlik

yaşına çatmayan uşaqlar isə arağın təsiri altında cinayət törədirlər. Bunun motivi isə spirtli içkiyə olan tələbatdır. B.Əliyevin fikrincə, cinayətin törədilməsində iradə də mühüm rol oynayır. İradə şəxsiyyətin davranışını nizamlayan şüurlu məqsədyönlükdür: “İradənin inkişafı davranış motivlərinin seçilməsinə, müxtəlif motivlərin mübarizəsində müəyyən qərara gəlinməsinə xidmət edir. İradənin əxlaqiliyi mənəvi və hüquqi məhsuliyyətin dərk edilməsi ilə müəyyən olunur (6, s. 65).”

Qeyd etmək lazımdır ki, cinayət törədənlərin əksəriyyəti (bəzi patoloji hallar istisna olunmaqla) psixoloji planda olan digər insanlardan fərqlənmirlər. Onlar əksər hallarda başa düşürlər ki, törədikləri cinayətin cəzasını çəkməli olacaqlar.

Aparılmış tədqiqatların təhlilindən aydın olur ki, davranışdakı nöqsanlar sabit və qeyri-sabit, uzun və qısamüddətli, güclü və zəif olur. Bütün bu nöqsanların səbəbi də mövcud şərait ola bilər. Həmin şərait onun uzun və qısa müddətliliyindən asılı olmayaraq insana öz mənfi təsirini göstərə bilər. Bu isə öz növbəsində cinayətin törədilməsinə gətirib çıxarır.

Hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin əksəriyyətində ictimai qiymətli, yüksək ideallar mövcud deyil. Onlarda intellektual və ümumi inkişaf çox aşağı səviyyədədi. (5, s. 34) Hüquq düşüncəsindəki nöqsanlardan başqa

psixoloji və sosial-psixoloji xarakterli çatışmazlıqlar davranışda müəyyən mənə kəsb edir. Bu mənada acgözlük, mərhəmətsizlik, qərarlısızlıq, egoizm, həddindən ziyadə şöhrətpərəstlik, qəddarlıq, intellektual kütlük, qısqanclıq kimi hisslər xüsusi rol oynayır. Sosial tədqiqat materialları göstərir ki, xuliqanlıqda ittiham olunanların 44,2%-i bu cinayəti inciklik və intiqam hissi, 6,6%-i qısqanclıq hissəsinin təsiri altında törədiblər. 28,2%-inin isə zərərçəkənə qarşı şəxsi qərəzliyi varıydı. Psixoloji nöqsanlar cinayətin törədilməsinə xidmət edə bilər. Çünki onlar keçmiş təsirlərlə determinasiya olunmaqla sosial-psixoloji proseslərin, vəziyyət və keyfiyyətlərin mürəkkəb sistemində müəyyən dəyişikliklər yaradır. Düzdür, bu sistemin müxtəlif komponentləri insanın davranışında, onda ayrı-ayrı nöqsanların yaranmasında heç də eyni rol oynamır. Bunlardan bir qismi müvəqqəti psixoloji proseslər və vəziyyətlərdir. Onlar müsbət təsirə daha çox və asan məruz qalırlar (11, s. 26). Sonda isə normallaşdırılır. Digərləri isə davranışın əsas xətləri hesab olunur, tədricən mənəvi simanın əsas xüsusiyyətlərinə çevrilir və onların aradan qaldırılması üçün uzunmüddətli təsir tələb edir. Məhz sosial-psixoloji keyfiyyətlərin məcmuyu ilə insanın davranışı xarakterizə olunur. İndiyə qədər biz ümumilikdə hüquqazidd davranışlı yeniyetmələr haqqında

danışdıq. Burada həmin ifadənin geniş məzmunu nəzərdə tutulur. Yəni həm cinayət törədərək məsuliyyətə cəlb olunan, həm də cəlb olunmayan insan haqqında danışılırdı. Axı hüquqazidd davranışlı yeniyetmələr onların törətdikləri cinayətin üstü açılmayan zaman da mövcuddu. Təbii ki, məhkəmə psixologiyasını bir tərəfdən cinayətin törədilməsi ilə bağlı olan sosial-psixoloji hadisələr, cinayətkar fəaliyyətində və ya fəaliyyətsizliyində antisosial istiqamətin formalaşdırılması və reallaşdırılmasının sosial-psixoloji və psixoloji qanunauyğunluqları, digər tərəfdən isə cinayətkar şəxsiyyətin keyfiyyət və xüsusiyyətləri maraqlandırır. Hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin əsaslı şəkildə öyrənilməsi zəruriyyəti məhkəmə-hüquq və məhkəmə-prosessual qanunvericiliyin tələbatlarından irəli gəlir. Eyni zamanda, bu, istintaq və məhkəmə təcrübəsinin zəruri ehtiyacları ilə izah olunur. Çünki hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyəti haqqında məlumatların toplanması müstəntiq və hakimlərə istintaq və məhkəmə işlərinin keçirilməsinin daha əlverişli, effektiv üsul və vasitələrini müəyyən etməyə imkan verir.

Qeyd edək ki, hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin psixoloji keyfiyyətlərinin öyrənilməsi ittihamın irəli sürülməsi məsələsini daha dərinlən, hərtərəfli və obyektiv

həll etməyə, törədilən cinayəti daha düzgün qiymətləndirməyə, cinayətkara ədalətli cəza ölçüsünü müəyyən etməyə, ən əsası isə şəxsiyyətin məhkəmə-prosessual fəaliyyətin subyekt qismində iştirakından asılı olaraq onun psixoloji və sosial-psixoloji keyfiyyətlərində baş verən dəyişiklikləri müəyyən etməyə imkan verir. Ədəbiyyatda qeyd olunur ki, bu keyfiyyətlərin (xüsusiyyətlərin) öyrənilməsi istintaq işləri aparılan müddətdə iştirakçıların davranışını düzgün qiymətləndirməyə və onlara fərdi-psixoloji yanaşmanı müəyyən etməyə kömək edəcək (11,s.25).

Bu xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi zamanı aşağıda qeyd etdiyimiz məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. 1.Müəyyən psixoloji vəziyyətlərin yaranmasma gətirib çıxaran prosessual hal; 2. Şəxsin xasiyyətinə təsir göstərə bilən müəyyən psixoloji keyfiyyətlərin mövcudluğu; 3.Törədilmiş cinayətə, istintaq və məhkəmə işinə, məhkəmə-prosessual fəaliyyətin digər subyektlərinə münasibət; 4. Baş verə biləcək nəticələrin təhlükəsinin dərki, müəyyən daxili gərginlik.

Bu prosesin bütün mərhələlərində hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin davranışı onun şəxsiyyətinin bütün tərəflərinin (fikir, hiss, xasiyyət, iradə, bacarıq, maraq, əxlaq normaları və dünyagörüşü və s.) qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsidir.

Bütün bu tərəflər cinayət məsuliyyətinə cəlb olunan yeniyetmənin şəxsiyyətinin düşdüyü vəziyyətin prizmasından təzahür olunur. A.F.Koninin fikrincə, unutmaq olmaz ki, hüquqazidd davranışlı yeniyetmələr demək olar ki, heç vaxt sakit vəziyyətdə olmur. Qapalı həbsxana şəraitində uzun həftələrin, ayların intizarı məhkəmə hökmü qarşısındakı qorxu, özünə və yaxınlarına görə keçirdiyi xəcalət hissi müttəhim yerində əyləşən adama sarsıdıcı və ya həyalandırıcı şəkildə təsir edir.

L.E.Vladimirov isə yazır ki, hüquqpozuntusu onu törədəni rahat buraxmır. O, mənəvi sakitliyini itirir, törətdiyi əməl haqqında fikirlə yatıb-oyanır. Mən elə bir insan tanımıram ki, cinayət vasitəsilə xoşbəxtliyə nail olsun (4, s.95).

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, ədəbiyyatda çox düzgün göstərilir ki, hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin tam öyrənilməsi, onun törətdiyi cinayətin düzgün müəyyən olunması, cəzanın müəyyənlişməsi və onun yenidən tərbiyəsinin effektivliyi bir-birindən asılıdır. Bu, nəhayət, cinayətkarın ilkin istintaq və məhkəmə zamanı aparılan işin daha düzgün taktikasının seçilməsinə, müdafiənin təşkil olunmasına imkan verir. Bununla belə prosesual və məhkəmə-psixoloji ədəbiyyatda hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin öyrənil-

məsi proqramı hələ ki, mövcud deyil. Güman edirik ki, bu proqram bir neçə istiqamətdən, hər şeydən əvvəl yeniyetmədə cinayətkar niyyətlərin yaranması və onun xarakterinin, istiqamətlənməsinin öyrənilməsindən ibarət olmalıdı. Qanunazidd hərəkətlərin psixoloji və sosial-psixoloji əsaslarının təhlilində yönəlişlər (ustanovkalar) çox vacib yer tutur. Bu ilk növbədə onunla izah olunur ki, yönəlişlər davranışı müəyyən edir. Çünki o, qoyduğu məqsədə nail olmağa çalışan şəxsin fəallığını əks etdirir.

Proqramın ikinci hissəsi konkret cinayətkarın şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinin, onların cəmiyyətdə ideal davranış normaları ilə müqayisəsi nöqtəyi-nəzərindən öyrənilməsinə həsr olunmalıdır. Bu mənada söhbət bir tərəfdən cinayətkar şəxsiyyətinin müsbət keyfiyyətləri, digər tərəfdən isə onda baş verən davranış qüsurları haqqında gedə bilər. A.V.Dulov çox düzgün qeyd edir ki, cinayətkarın şəxsiyyətinin müsbət xüsusiyyətləri də var. İstintaq prosesi, baş verən hallar, münasibətlər cinayətkarın şəxsiyyətinin müsbət keyfiyyətlərinin aşkar olunmasına, möhkəmlənməsinə və inkişaf etdirilməsinə xidmət etməlidir.

Eyni zamanda, cinayətkarın şəxsiyyətinin yaranmasına gətirib çıxaran nöqsanlar kompleksi, ən əsası isə sabit nöqsanlar hərtərəfli öyrənilməlidir. A.Q.Kovolyov bu növ nöqsanlara

hərisslik, insan həyatına tam biganəlik, kobudluq, əsəbilik, həyata laqeyd münasibət, intellektual kütlük, qəddarlıq və başqalarını aid edir. Alimlər bu kimi halları sosial-psixoloji nöqsanlar hesab edir. Psixoloji proseslərə gəlinə, onlar normada qalır. Çünki biz cinayətkarın şəxsiyyətinin yaddaşında, zehində, təxəyyülündə, emosiya və iradi hərəkətlərində heç bir nöqsanın şahidi olmuruq. Düzdür, bəzi cinayətkarlarda professional müşahidə qabiliyyəti və təfəkkürü daha çox inkişaf edib

Elmi ədəbiyyatda hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyəti üçün xarakterik olan sosial-psixoloji cəhətləri ümumiləşdirmək haqda fikirlərə rastlaşırıq. Bunlara işin nəticəsi ilə marqlanmaq və bununla bağlı olan fəal və ya passiv davranış, baş verə biləcək nəticələr qarşısındakı qorxu hissi, ruh düşkünlüyü, əksər hallarda könüllü olaraq öz günahını etiraf etməmək istəyi, həddən ziyadə əsəbilik, əsəbi gərginlik, diqqətin kəskinləşməsi və s. aiddir. Bu cəhətlər bir çox amillərdən asılıdır. A.V.Dulov onları fərqləndirərkən şəxsi keyfiyyətləri, törədilən cinayətlə bağlı situasiyanın yeniliyini, törədilən cinayətə münasibəti, seçilmiş davranış xəttini, yaranan psixoloji münasibətlərin xüsusiyyətlərini, işin materialları haqqında xəbərdarlıq dərəcəsini, istintaq prosesində yaranan halları fərqləndirir(11,s.81).

Bununla da ilkin istintaq prosesində cinayətkarın şəxsiyyətinin sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin özünü göstərməsi, onun prosessual vəziyyəti, istintaqın gedişinin şərtləri, ilkin istintaq zamanı onda yaranan narahatlılıq dərəcəsi ilə müəyyən olunur. Bütün bunlar müstəntiqdən cinayətkarın şəxsiyyətinə qarşı fərdi psixoloji yanaşma tələb edir. Cinayətkar şəxslə işin bu mərhələsində müstəntiqin əsas vəzifəsi onun davranışında, mülahizələrində, insanlara münasibətdə, ictimai və hüquq qaydalarına münasibətdə olan bütün özünəməxsusluqları nəzərə almaqdan ibarətdir. Ancaq bütün gördüklərini və eşitdiklərini işin materialları və şəxsi keyfiyyətlərlə təhlil edib, müqayisə aparmaqla hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyəti haqqında düzgün və obyektiv nəticə çıxarmaq olar. Buna görə də ilkin istintaq zamanı sakitlik, təmkin, hüquqazidd davranışa yol verən yeniyetməyə diqqət göstərmək lazımdır. İstintaqın aparılması özü-özlüyündə konkret hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinə güclü qıcıqlandırıcı ola bilər.

Hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin psixoloji xarakteristikası hüquqi, sosial-psixoloji ədəbiyyatda dəfələrlə müzakirə olunan cinayətkarın şəxsiyyətinin məhkəmə təhqiqatının məqsədləri və həcmi ilə bağlı məsələ də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bizi daha çox məhkəmə təhqiqatı zamanı hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin psixoloji və sosial-psixoloji cəhət və keyfiyyətlərinin öyrənilməsinin həcmi məsələsi maraqlandırır.

Hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin sosial-psixoloji keyfiyyətlərinin öyrənilməsi konkret cinayət işinin məhkəmə təhqiqatında əhəmiyyətli yer tutmalıdır. Sözsüz ki, hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin həm ilkin istintaq prosesində, həm də məhkəmədə psixoloji və sosial-psixoloji təhlili ancaq o vaxt qiymətli ola bilər ki, bu bütün iş materiallarının əsasında və onlarla sıx əlaqəli şəkildə həyata keçirilsin. Məhz bu cür psixoloji və sosial-psixoloji təhlil məsələnin həllinə səbəb ola bilər. Bunu A.F.Kon çox yaxşı qeyd edir ki, qanun tələb edir ki, güzəştlər baş verən hadisələrə əsaslanmalıdır. Amma bütün bunların arasında ən əsas yer tutan cinayətkarın özüdür. Buna görə də əgər onun həyatında, şəxsiyyətində, hətta xasiyyətinin zəif cəhətlərində siz güzəşt üçün əsas tapa bilsəz, ittihamın sərt səsinə mərhəmət səsinə də əlavə etmək olar.

Hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin psixoloji və sosial-psixoloji xarakteristikası ilk növbədə cinayət tərkibi ilə sıx əlaqəli şəkildə tədqiq olunan və müəyyən şəraitdə özünü göstərən şəxsi keyfiyyətlərin

qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Düzdür, məhkəmə təhqiqatı zamanı da cinayətkarın şəxsiyyətinin sosial-psixoloji xarakteristikası məhkəmə tərəfindən psixoloji xarakteristika ilə yanaşı nəzərdən keçirilir.

Hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin vacib sosial-psixoloji əlamətləri eyni zamanda, onun psixoloji qiymət göstəricisi hesab olunur. Və əksinə cinayətkarın şəxsiyyətinin iradə, temperament, xasiyyət və digər psixoloji keyfiyyətlərinin aşkar və tədqiq edilməsi insanın əsl sosial-psixoloji məğzini qiymətləndirməyə imkan verir. Burada hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin xarici-sosial və psixoloji keyfiyyətlərini tədqiq etməklə yanaşı, onun daxili dünyası ilə də tanış olmaqla, keçmiş həyatından tədqiq oluna biləcək hər şeyi (sözsüz ki, əgər bu hadisələrin törədilən cinayətlə əlaqəsi varsa) cinayət faktı ilə tutuşdurmaq lazımdı (5,s.76).

Əsas məsələ cinayət səbəblərinin dərinədən təhlili, fərdi psixoloji keyfiyyətləri nəzərə almaqla cinayətkarın şəxsiyyətinin davranışının qiymətləndirilməsidir. Məhz bu cür yanaşma işi hərtərəfli, tam, obyektiv təhqiq etməyə, cəzanı qanuni və məqsədyönlü şəkildə tətbiq etməyə, cinayətin törədilməsinə gətirib çıxaran səbəblərin aradan qaldırılmasına kömək edəcək. Hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin

şəxsiyyətinin psixoloji cəhət və xüsusiyyətlərinin, cinayət törədilən zaman onun psixoloji vəziyyətinin hərtərəfli öyrənilməsi cinayətin növünü düzgün müəyyən etməyə imkan verir.

Söhbət hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri haqqında gedərkən, problem iki aspektdən öyrənilməlidir. İlk növbədə, cinayətkarın şəxsiyyətinin psixoloji xarakteristikası sözün geniş mənasmda tədqiq olunmalıdır. Öyrənilməsi lazım olan digər məsələ cinayət törədən şəxsin məhkəmədəki davranışının psixoloji təhlilidir.

Hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin psixoloji və sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini xarakterizə edən başqa bir amil – tətbiq oluna biləcək cəzanın təhlükəsinin dərki müəyyən daxili gərginlik hesab olunur. Cinayət məsuliyyətinə cəlb olunanın davranışının psixoloji təbiəti ondan

ibarətdir ki, irəli sürülən ittihamlardan məyus olmuş insan bir qayda olaraq baş verənlərin xəcalətini yaşayır. Təcrübə göstərir ki, insan nə dərəcədə ağır cinayət törətməsinə baxmayaraq, başqalarının gözündə daha yaxşı olmağa çalışır. Cəzanın qorxusu, ondan qaçmaq istəyi məhkəmənin istintaq prosesində imkan daxilində aradan qaldırdığı daxili gərginliyi yaradır (5,s.54).

Biz hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir edən yalnız bəzi sosial-psixoloji mexanizmlərə toxunduq. Bu məsələlərin öyrənilməsi cinayətkarlıqla mübarizənin yeni yollarının axtarılıb tapılmasına, istintaq işlərinin dərinədən və hərtərəfli, obyektiv aparılmasına, cinayətin baş verməsinə gətirib çıxaran səbəblərin aradan qaldırılmasına kömək edir.

Ədəbiyyat:

1. Васильев В.Л. Юридическая психология. СПб.: Питер, 2000, 624с.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2005, 303s.
3. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, «DİGESTA», 2001, 950s.

4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2005, 737s.
5. Котов Д.П. Мотивы преступлений и их доказывание. Воронеж: 1975.
6. Əliyev B.H. Məhkəmə – psixoloji ekspertizası. Bakı: BDU, 1994, s. 85

7. Əliyev. B.N. Cinayət və mülki prosesdə məhkəmə - psixoloji ekspertizası problemləri. Bakı: 1996, 199s.
8. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2002, 736 s.
9. Алиев Б.Г. Психологические методы изучения личности право-нарушителя. Баку: 1995, 31с.
10. Алиев.Б.Г. Психологические методы изучения личности преступника. Баку: 1997, 32с.
11. Волков В.Н., Янаев С.И. Юридическая психология. М.: Центр юридической литературы «Щит», 2001, 218с.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОДРОСТКОВ С ПРОТИВОПРАВНЫМИ ПОВЕДЕНИЯМИ

Абстракт

В этой статье анализируются психологические и социально-психологические особенности подростков противоправными поведениями, систематизируются исследования в этой области.

Автор подчеркивает, что психологическая и социально-психологическая характеристика подростков противоправными поведениями в первую очередь расценивается на фоне личных качеств, выявляющихся в определенных условиях и в свете преступного содержания.

Важные социально-психологические особенности личности подростков противоправными поведениями одновременно являются психологическими показателями. И наоборот, выявление и изучение психологических качеств личности преступника – его воли, темперамента, характера дает возможность оценивать реальную социально-психологическую сущность человека. Совместно изучением социальных и психологических качеств личности подростков противоправными поведениями, следует изучать еще и внутренний их мир и имеющие отношение к факту преступления события их прошлой жизни.

В конце автор приходит к мнению, что главное в этом деле - тщательный анализ причин преступлений и оценка поступков подростков противоправными поведениями в свете психологических особенностей их личности. Именно такой подход поможет всесторонне-объективному изучению данной проблемы и предупреждению причин способствующих совершению преступления.

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF PERSONALITY OF TEENAGERS HAVING BEHAVIOR AGAINST LAW

Abstract

The article analyzes psychological and social-psychological peculiarities of personality of teenagers having behavior against law as well as systematizes the researches conducted on this field.

The author notes that psychological and social-psychological description of personality of teenagers having behavior against law takes into account the evaluation of personal qualities appeared in certain conditions and investigated in close relation with crime. Important social-psychological signs of personality of teenagers having the behavior against law are at the same time taken as its psychological price indicator. Or otherwise the analysis and investigation of criminal's will, temper and disposition, other psychological qualities make it possible to evaluate real social-psychological essence of human being. In this case, it is necessary to compare everything being related with criminal's passed life (of course if these events have the relation with crime) to crime facts, to get acquaintance with criminal's inner world together with investigating external-social and psychological qualities of the personality of teenagers treating against law.

At the end, the author think that in this case the main thing is the evaluation of behavior of teenagers treating against law through focusing the attention on deep investigation of the reasons of crime and personal psychological qualities. Just such approach will assist to avoid the reasons resulting in crime and get objective investigation of the problem.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 02).

Rəyçi: Mustafayev M.H., psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 12 yanvar 2012-ci ildə daxil olmuşdur.

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. üzrə e.d., prof.)

Baş redaktorun müavinləri:

Bayramov Ə.S. (psixol. üzrə e. d., əməkdar elm xadimi, prof),
Seyidov S.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.)

Əlizadə H.Ə. (ped. üzrə e.d., prof.), Əliyeva K.R. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Əliyev R.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.), Baxşəliyev Ə.T. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Qurbanova G.K. (psixol. üzrə e.d., prof.), Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof.,
Rusiya), Qədirova R.H. (psixol. üzrə e.d., prof.),
İbrahimbəyova R.F. (psixol. üzrə fəls. d., dos.),
Cabbarov R.V. (psixol. üzrə fəls. d.),
Mustafayev M.H. (psixol. üzrə fəls. d., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.
Telefon: 4390112, 5629961

Lisensiya: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi
web sayt: www.psixologiya.net

Çapa verilmişdir: 21.06.2012.
Fiziki çap vərəqi: 9,0. Tiraj: 300. Sifariş 66.
Qiyməti müqavilə ilə.
“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2012